

Lolland Falster *2017*

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 2017 – 105. årgang

Indholdsfortegnelse

<i>Jan Bodholdt</i> Forord	5	<i>Bjørn Westerbeek Dahl</i> Tegnet af Charles Mansa Illustrationerne til Maribo Amt i 1. udgave af Trap-Danmark	98
<i>Ole Arpe Munksgaard</i> Handel og søfart på Lolland-Falster med særligt henblik på Vestlolland i perioden ca. 1250 - 1660 (2. del 1350 - ca. 1450)	7	<i>John Bertelsen og Birgit Kirkebæk</i> “Gud alene Æren” og “Fra Deres i Herren forbundne” Sønderskovhjemmets tidlige år.	120
<i>Tove Niclasen</i> Gråbrødrene på Lolland-Falster	32	<i>Dorte Tissot Hansen & Henning Hallberg</i> Mediehøsten 2016 Bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster- egnen i 2016	146
<i>Carsten Helm</i> De higer og søger...	46	Person- og stedregister	160
<i>Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen</i> Lolland-Falster, Vordingborg og korstogene – hvad kilderne beretter om regionens rolle i venderkrige og korstog i perioden ca. 1100-1260.	55		
<i>Mads Linnet Perner</i> Den første katastrofe Peter L. Panum og koleraen i Bandholm.	86		

Redaktør: Jan Bodholdt

Tryk: OAB-Tryk ApS, Odense

© 2017 Lolland-Falsters Historiske Samfund

ISBN 978-87-91059-17-9

Forord

Velkommen til Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2016, der også i år spænder vidt både geografisk og tidsmæssigt.

Ole Munksgaard fortsætter sin trilogi om "Handel og søfart på Lolland-Falster med særligt henblik på Vestlolland" (første del blev bragt i vores årbog 2016), hvor han denne gang fokuserer på årene 1350-1450. Forfatteren konstaterer, at Vestlollands bønder og købmænd i denne periode kom til at spille en mere fremtrædende rolle i varehandelen, samtidig med at den danske kongemagt uden det store held forsøgte at lægge restriktioner på handelen. Handelen var ikke blot rettet mod syd, men kom også til at indbefatte større dele af Danmark. Dette betød, at Nakskovs voksende betydning som handels- og søfartsby i begyndelsen af 1400-tallet blev grundlagt.

Selvom vi har reformationsår, går artiklen "Gråbrødrene på Lolland-Falster" tilbage til tiden før reformationen, hvor der i Nysted og Nykøbing i middelalderen lå to franciskanerklostre. Tove Niclasen fortæller i artiklen om munkenes liv og hverdag, og gør rede for de besværligheder munkene havde ved at leve op til kravet om ikke at måtte eje noget. Det førte til interne stridigheder, som blev særligt tydelige i Nysted Kloster, hvor munkene i flere omgange gik korporligt til angreb på hinanden i forsøget på at indføre "den rette lære" i klostret. I artiklen fortælles også om det såkaldte Ny-

sted-Martyrologium, som var en fortegnelse over helgener i kalenderorden, så munkene vidste, hvornår de enkelte helgener skulle fejres.

At der er en tæt sammenhæng mellem fortid og nutid ser vi et praktisk eksempel i Carsten Helms' artikel om detektorarbejdet. Han er en af "marktramperne", der higer og søger efter levn fra fortiden. Nogle gange giver det et sug i maven, når man finder eksotiske skatter som f.eks. arabiske sølvmonter eller et sjældent vikingesmykke. Andre gange er det mindre eksotiske fund som et stykke jern eller en remouladetube, men uanset hvad, så fortæller fundene altid om folks færden og deres behov i fortiden. Efter at have læst artiklen er man ikke i tvivl om, hvorfor det er blevet så populært at lede med detektor.

I artiklen "Lolland-Falster, Vordingborg og korstogene" går Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen tæt på relationerne mellem Lolland-Falster og venderne. Der var tale om vendiske bosættelser på Lolland og Falster og oven i købet en vis fælles dansk-vendisk kultur. Som grænseland mellem danskerne og venderne blev Lolland-Falster fra omkring 1100 ikke bare udsat for flere vendiske angreb, men øerne tjente også som udgangspunkt for danske angreb mod de vendiske kystområder, ligesom Vordingborg blev centrum for de danske korstog. Med udgangspunkt i vores lokalområde og

med inddragelse af mange forskellige kilde typer undersøger forfatteren de danske relationer til udlandet ca. 1100-1260.

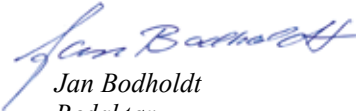
Da koleraen ramte Danmark i 1850 skete det i Bandholm og ikke i København som forventet. Det blev den unge læge, Peter Ludvig Panum, der af myndighederne blev sendt til Bandholm for at undertrykke sygdommen. I artiklen "Den første katastrofe: Peter L. Panum og koleraen i Bandholm" gennemgår Mads Linnet Perner udbredelsen af sygdommen i Bandholm samt hvilke midler, Panum tog i brug for at hindre at sygdommen skulle sprede sig yderligere. Panums indsats skal ses i lyset af den store uenighed, der var i samtiden blandt læger om årsagerne til smitten – om den opstod gennem smitte fra menneske til menneske eller opstod spontant i dårlig luft fra f.eks. råddent materiale. Vi har samtidigt oploadet artiklen Den første koleraepidemi i Danmark fra vores årbog 1958 på vores hjemmeside.

I artiklen om Sønderskovhjemmet beskæftiger forfatterne, John Bertelsen og Birgit Kirkebæk, sig især med hjemmets periode frem til 1960 og den kristne tilgang til socialt arbejde. I vores lokalområde eksisterede der to institutioner rettet mod den samme gruppe mennesker, nemlig tvangsarbejdsanstalt i Sakskøbing og Sønderskovhjemmet i Toreby. Derfor bliver der også fokuseret på forskellen mellem en an-

stalt og et hjem, ligesom missionens rolle for Sønderskovhjemmet bliver behandlet. I tilknytning til denne artikel har vi oploadet artiklen *45 års arbejde med mennesker* fra vores årbog 1992 på vores hjemmeside.

Som det har været tradition i mange år, bringer vi også i år en bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster, som dels giver et overblik over, hvad der er skrevet om vores egn, og som også kan være en kilde til videre fordybelse og inspiration.

Rigtig god læselyst.

Jan Bodholdt
Redaktør

Handel og søfart på Lolland-Falster

med særligt henblik på Vestlolland i perioden
ca. 1250 - 1660 (2. del 1350 - ca. 1450)

Af Ole Arpe Munksgaard

I denne artikel, der er en fortsættelse af artiklen fra årbogen i 2016, tager forfatteren udgangspunkt i de strukturelle handelsmæssige ændringer, der fandt sted fra midten af 1300-tallet, hvor nederlandske købmænd i stigende omfang vandt indpas i Østersøregionen og efterhånden udviklede sig til en konkurrent for de hanseatiske købmænd i og med, at Skånemarkedet over tid fik en aftagende betydning. Konsekvenserne af dette for Vestlolland belyses gennem en påpegning af en voksende bonde- og skudehandel mellem området og den nordtyske Østersøregion, hvor Vestlollands bønder og købmænd kom til at spille en væsentligere rolle end tidligere, idet der kan konstateres en voksende afhængighed af denne varehandel hos de nordtyske byer. Parallelt med dette kan der iagttages en skærpet handelslovgivning fra den danske kongemagts side, idet kampen mod landhandel, forprang og ulovlige havne på bl.a. Vestlolland skærpedes; dog uden større resultat. Den stigende vareudveksling kom ikke blot til at omfatte handelen over Østersøen i syd-

gående retning, men de vestlollandske handlendes aktionsradius udviklede sig i perioden til også at berøre større dele af kongeriget, hvilket i sidste instans udgjorde fundamentet for Nakskovs stigende økonomiske betydning som handels- og søfartsby fra omkring begyndelsen af 1400-tallet.

I denne artikel, der er den anden i en række, vil der indledningsvis blive fokuseret på en forholdsvis lang række ændringer i Europa og Danmark af såvel demografisk som politisk, økonomisk, juridisk og handelsmæssig karakter. Disse ændringer får nemlig alle indflydelse på handelen og søfarten på Vestlolland i perioden ca. 1350-1450. Når 1450 er valgt som det omtrentlige slutår for denne artikel skyldes det primært, at det meste af Europa fra omkring 1350 med skiftende styrke blev ramt af krise og faldende befolkningsgrundlag, og at denne krise generelt først synes at have vendt fra omkring 1450, selv om der var forholdsvis langt igen, inden man nåede tilbage til tidligere tiders niveau for økonomisk aktivitet. Lad os derfor se nærmere på denne krise.

Pestens spredningsmønster 1347-52. De forskellige årstal indikerer det år, hvor pesten nåede frem til et bestemt område. Som det fremgår af kortet, blev visse områder og byer ikke berørt af pesten. (Michael Nordberg: *Den dynamiske middelalder*. 1999).

Ændrede forhold i Europa og Danmark i perioden 1350-1450. Pest og efterfølgende krise med henblik på demografi, landbrug og købstadsudvikling

I 1347-52 hjemsogetes Europa og hermed også Danmark af den hidtil alvorligste pestepidemi, Den Sorte Død, hvor store dele af Europa i mere eller mindre grad blev ramt, men for visse områders vedkommende dog slet ikke.² I kølvandet på denne epidemi vendte pestepidemierne med jævne mellemrum – men dog med mindre kraft – tilbage i 1360, 1368-69, 1377, 1387-89 og gennem 1400-tallets første halvdel.

Kildematerialet til belysning af de forskellige pestepidemier er for Danmarks vedkommende pauvert. Det er uvist, hvornår den første pestepidemi ankom til Danmark. Yngre Sjællandske Krønike oplyser for året 1348, at en “epidemi hærgede landet” og i 1349, at “der var stor dødelighed i Danmark”, mens Ærkebispkrøniken i Lund for 1350 nævner, at der var “en almindelig epidemi i hele verden, og at der var jubelår...1350”.³ At pesten allerede skulle være nået frem til Danmark i 1348 er efter alt at dømme en fejldatering, da den først i 1349-50 rammer Nordeuropa, efter

at den siden 1347 fra Middelhavsregionen havde bredt sig hærgende op gennem Europa primært via handelens og søfartens ruter. Men allerede i 1350 kan man ifølge Ribekapitlets anniversariebog (årtid) konstatere en ret påfaldende stigning i antallet af dødsfald, da antallet af døde voksede fra normalt 1,2 pr. år til 17 pr. år.⁴

Gennem de seneste årtier er der fremkommet flere forklaringer på, hvilken form for pest der var tale om, men den gængse peger i retning af, at bacillen spredtes fra rotter via lopper til mennesker gennem loppebid. Den almindeligste form for pest var byldepesten, der angreb lymfekirtlerne i lysken og armhulerne med en dødelighed på op til 50-70%. Den langt alvorligste form for pest var dog lungepesten, der overførtes mellem mennesker via hoste og havde en dødelighed på 100%. Hvor hårdt ramt befolkningen i Danmark eller for den sags skyld Lolland-Falster har været, ved vi desværre ikke med nogen sikkerhed, men for områder i Europa, hvor kildematerialet er bevaret og dermed betydeligt bedre, ved vi, at gennemsnitsdødeligheden har ligget på ca. 35-40%, hvilket indikerer at visse områder var langt hårdere ramt (70% visse steder), mens andre kun i ringe grad eller slet ikke blev hjemsoget. Det gør sig bl.a. gældende for det nordligste Norge, Mellem- og Nordsverige, Finland og dele af det vestligste Rusland og Polen.

*Kalkmaleri af Skt. Rocchus i Stubbekøbing kirke. De fjorten Nødhjælpere var en særlig magtfuld gruppe af helgener, der hver havde deres specialområde, hvor de kunne lindre menneskers nød. Skt. Rocchus var en af disse, mærkede selv pestbylde og hjalp mod den frygtede sygdom. Kalkmaleriet er fra 1400-tallet, hvor mesteren dog har placeret en perforeret pestbyld på helgenens lår og ikke i lysken. (Per Ingesman m.fl.: *Middelalderens Danmark*. 1999).*

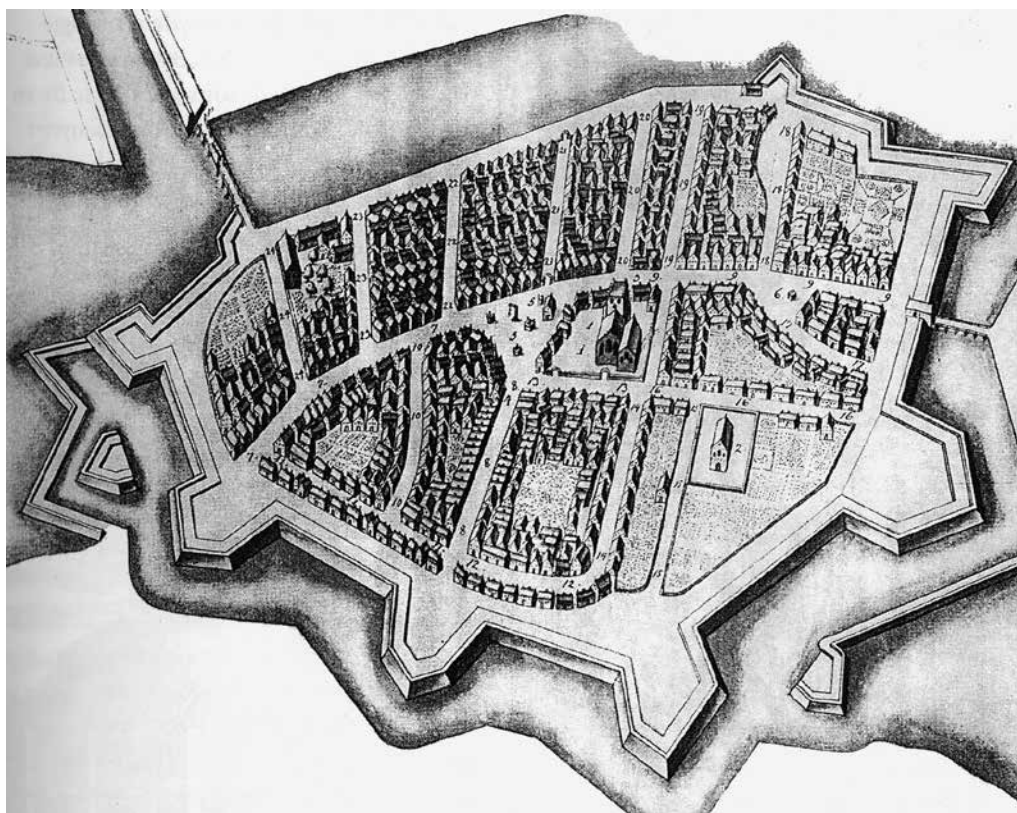
En så omfangsrig dødelighed, der forstærkedes af de efterfølgende epidemier – dog af mindre karakter i 1300-tallets sidste halvdel og i 1400-tallet første halvdel – fik derfor ret så markante og langvarige konsekvenser for hele Europa.⁵ Et karakteristisk træk ved krisen er tilbagegangen i antallet af bebyggelser og bosættelser, da jordejerne på grund af mangel på arbejdskraft havde vanskeligt ved at holde gårdene i drift. Dette resulterede i ødelægning af gårde og landsbyer, henholdsvis som permanent eller temporær eller helt eller delvis ødelægning af de enkelte lokaliteter.⁶ Jordpriserne og landgilden, altså afgiften på jorden til ejerne, faldt for jordejerne derfor parallelt med, at lønningerne på landet steg som et resultat af den manglende arbejdskraft. Og kornpriserne dykkede, hvilket dog medførte

te, at byernes håndværkeres realløn målt i brødkorn steg.

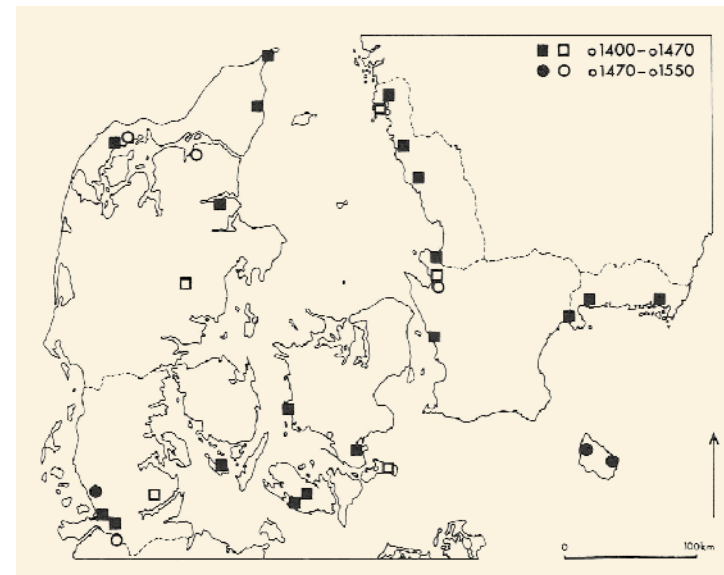
Resultatet af krisen var, at jordejerne, primært godsejerne og kirken, umiddelbart blev ramt hårdest, mens kongemagten synes at være blevet ramt i ringere grad. Dette forårsagede på sigt en stigende gods-koncentration hos højadelen med det resultat, at bunden efterhånden gik ud af adelsbegrebet, og dele af den eksisterende adel proletariseredes og reduceredes til en "funktionær-gruppe", der primært var beskæftiget med at administrere ikke egne, men andres besiddelser, det være sig kronens, kirkens eller den godsrige højadels.⁷ For fæstebønderne

derimod synes krisen i visse tilfælde at have haft en gunstig virkning. Afgifterne faldt, da store dele af jorden lå øde hen, lønnen steg på grund af den manglende arbejdskraft, og brugene blev lagt sammen og blev dermed større og mere rentable. Samtidig voksede mulighederne for større mobilitet, hvilket afspejler sig i blandt andet befolkningsforskydningerne fra land til by og ikke mindst fra Jylland til øerne, idet krisen i Jylland for visse lokaliteters vedkommende synes at have været langt større. For Lolland-Falsters vedkommende gjorde ovennævnte faktorer sig ligeledes gældende, når man ser på antallet af øde gårde.⁸ Men samtidig er

Nakskov – ifølge Reesens Atlas (1677) – omkring 1670, hvor Helligåndshusets kapel fortsat kan ses beliggende med gavlen ud til den nuværende Klostergade. Bygningen er markeret med et 2-tal.

Urbaniseringen i Danmark mellem 1400, hvor bygrundlæggelserne gik i gang igen, og frem til 1550. På Lolland er Rødby og Maribo at finde som nye købstæder. Ikke-udfyldt markering angiver en by, hvis byfunktion ophørte i løbet af middelalderen. Kortet er udarbejdet af Anders André.

der ikke tvivl om, at en tilvandring fra land til by, en indvandring fra udlandet af tyske købmænd i forbindelse med Skånemarkedets begyndende afvikling som international messe samt ikke mindst en omlægning af handelsmønstrene i Nordeuropa har været medvirkende til at formindske følgerne af krisen i eksempelvis de østdanske områder, hvilket jeg vender tilbage til senere.⁹ Men at Lolland-Falster skulle være gået ram forbi, er dog som sagt ikke tilfældet. Eksempler på dette ser vi i de sidste årtier af 1300-tallet og ikke mindst ind i 1400-tallets første halvdel, hvor det kan konstateres, at gårde var lagt øde, og at der fandt en række pantsættelser af gårde og jorde sted.¹⁰ Dette forstærkedes yderligere ved, at Nakskov i 1420 skulle have oplevet en brand, der lagde en del bygninger – herunder Helligåndshusets kirke eller kapel – øde.¹¹ Sidstnævnte bygning blev dog genopført og stod færdig i 1441, hvor rådmand Henrik Danielsen og hustru skødede alle deres ejendele og gård, der var beliggende sydvest for torvet ned

mod stranden, til Helligåndskapellet for deres sjæls frelse.¹² Men samtidig kan det dog konstateres, at byerne via indvandring fra landet i en eller anden grad kunne kompensere for de demografiske forskydninger. Et eksempel på dette er Gerhard Ketelhout, der sammen med broderen Raffn opnåede brev på en gård i Nakskov, efter at han tilsyneladende havde gennemløbet en – som ovenfor nævnt – delvis proletarisering fra ridder til væbner.¹³

På trods af krisens virkninger er der – som tidligere påpeget – dog alligevel noget, der peger i retning af, at Nakskov og det vestlige Lolland muligvis kan have klaret sig forholdsvis bedre igennem krisen end visse andre områder i landet. Hvor andre helligåndshuse i eksempelvis Lund og Køge økonomisk led under krisen, så grundlagdes tværtimod senest i 1400 et nyt Helligåndshus i Nakskov¹⁴, og hvor kirken i Præstø blev betegnet som "fattig og undergangen", og kirken i Vordingborg truedes med ruin og forfald, så iværksattes der fra

omkring 1400-tallets begyndelse en udvidelse af kirken i Nakskov; et byggeri, der bl.a. blev finansieret via salg af afladsbreve og gaver.¹⁵ Pavens tilladelser fra 1414 og marts 1419 til at give aflad er gældende for dem, der besøger kirkerne i Nakskov og Krogsbølle, og er for det første brevs vedkommende gældende for 10 år, mens det andet gælder for al fremtid. Det sidstnævnte gør sig ligeledes gældende for brevet af januar 1419 vedrørende Skt. Nikolai, hvor brevet er gældende i al fremtid. For gavernes vedkommende kan vi i første halvdel af 1400-tallet konstatere, at bønder og borgere har skødet jord til kirken. I 1431 skøder Lauritz Aiskilsen i Knubbeløkke eksempelvis sin ager og frie jord, 8 skpr. Land, til Skt. Anna alter i Nakskovs kirke.¹⁶ Få år senere, i henholdsvis 1440 og 1448, gav en borger i Nakskov, Peder Nielsen, en del af sin skov i Magleskov til kirken, mens en mark liggende i Arninge sogn var givet til Skt. Nikolai kalente i Nørre herred.¹⁷

Parallelt hermed menes desuden det første rådhusbyggeri at være igangsat i byen, der på dette tidspunkt for det centrale Nakskovs vedkommende må have fået den – fortsat eksisterende – middelalderlige byplans gadestruktur med torv, kirke, hovedstrøg og diverse stræder og slipper ned til havnen. At Erik af Pommern ligeledes afholder retterting i Nakskov i 1404, hvor byens privilegier for øvrigt stadfæstes, tyder på en vis voksende betydning¹⁸; noget, der ligeledes underbygges af, at Nakskovs borgmester i det udaterede forslag til unionsakt fra 1436 figurerer som tiltænkt deltager blandt Danmarks 12 største købstæder. De øvrige var nævnt fra vest mod øst: Ribe, Viborg, Aarhus, Randers, Aalborg, Odense, Roskilde, København, Kalundborg, Lund og Malmø.¹⁹ Og i 1448 kan Eggert Frille meddele, at han fra Nakskov har oppebåret 124 ½ Mk og 2 skilling af Nakskov byskat, hvilket overgår både Ribe og Malmø, uden

vi dog for beskatningen har noget sammenligningsgrundlag²⁰

Sluttelig skal det nævnes, at den anden bølge af bygrundlæggelser, der begyndte omkring 1200, sluttede brat, således at der i perioden mellem ca. 1350 og 1400 ikke blev grundlagt nogen nye købstæder i Danmark. Urbaniseringen gik altså slet og ret i stå i dette tidsrum, hvor i visse tilfælde byer endda forsvandt, men i 1400-tallets første årtier ser vi tendensen ændre sig.²¹

Nye købstæder blev grundlagt i Øresundsregionen, ved Limfjorden og i Danmarks periferi og opnåede flere steder privilegier på kongemagtens tilskyndelse. Dette gjaldt bl.a. for Nysted i 1406, der tidligere var opstået omkring det allerede eksisterende franciskanerkloster, og Maribo i 1416 i forbindelse med oprettelsen af birgittinerklostret, selv om der generelt for en del af landets nye købstæders vedkommende først og fremmest var tale om tildeling af privilegier, der forsøgte at tiltrække handlende, give byerne monopol på handelen og kongen mulighed for opnåelse af afgifter. Årsagen til dette var, at kongemagten og byerne ønskede at tage kampen op mod det efterhånden voksende antal ulovlige havne samt den stigende forprang og landhandel, der generelt var i strid med deres ønske om torvetvang. Men et stort antal nye anlæggelser var der dog ikke tale om. Udviklingen ændrede sig først fra omkring 1450, hvor krisen synes ophørt eller værende af ret så aftagende karakter.

Omlægning af handelsmønstre og -veje, Skånemarkedets aftagende betydning og Erik af Pommerns købstadsforordning af 1422 og betydningen af dette for det vestlollandske område

Som påvist i den første artikel²² havde hanseaterne ved 1300-tallets midte opnået en dominans over vareudvekslingen ikke blot

i Østersøen, men også mellem Øst- og Vesteuropa. Man havde organiseret sig i kompagnier, der havde ensartede interesser på fælles geografiske steder, oprettet kontorer/faktorier i Brügge, Novgorod, London og Bergen og indført kommissionshandel med betydelige muligheder for kreditgivning og dermed forøget omsætning og fortjeneste.²³ Desuden fandt stæderne efterhånden fra midten af 1300-tallet sammen omkring et tættere interessefællesskab – f.eks. Kølnerkonføderationen i 1367 – til det, der senere skulle blive til den tyske Hansa.

Men denne dominans blev dog i det kommende århundrede antastet fra flere sider, da pesten og agrarkrisen resulterede i omlægninger i det vestlige Europas landbrug og dermed ændrede handelsforholdene i Nordeuropa. Lad os derfor se lidt nærmere på disse forhold.²⁴

Allerede under misvækst- og hungersnødperioder i 1200-tallets slutning og begyndelsen af 1300-tallet havde man i Flandern, Nederlandene, Nordfrankrig og de tyske områder ved Rhinen grebet til import af korn fra de nykoloniserede områder øst for Elben. Dette nye handelsmønster forstærkedes i forbindelsen med Hundredårskrigen, der udbrød i 1337, hvor det tættest befolkede område nord for Alperne, det tekstilproducerende Flandern, der var afhængig af korntilførsler fra Frankrig, nu kom i klemme mellem Frankrig og England, der leverede uld til Flandern. Resultatet af denne klemme blev, at man tog parti for England og uldleverancerne, men samtidig blev afskåret fra de franske korntilførsler, hvilket bragte kornpriserne foruroligende i vejret. Omkring 1350 begyndte de preussiske byer i den østlige del af Østersøen – lokket af de høje kornpriser – at sejle gennem Øresund med korn- og tømmerlaster til Vesteuropa, og som returfragt medbragte de havsalt fra Bourgneuf i Frankrig. Etableringen af den-

ne kornrute fra Baltikum, hvor nederlandske købmænd fra omkring 1400 ret hurtigt blev dominerende, medførte strukturomlægninger i Nederlandenes og det vestlige Tysklands landbrug, idet de langt billigere kornleverancer fra Østeuropa – på trods af transportomkostningerne – truede deres betrængte kornbrug, der som tidligere nævnt samtidig var ramt af de stigende arbejds lønninger. Kornarealerne i Vesteuropa måtte derfor vige for andre konkurrencedygtige afgrøder.

Resultatet af etableringen af kornruten fra Baltikum fik altså markante konsekvenser for handelen i hele Nordeuropa og ikke mindst i Danmark og på Vestlolland. Den direkte handel mellem Vest- og Østeuropa betød, at Skånemarkedets betydning som mellemhandlerstation blev aftagende og med årene svandt ind til et rent sildemarked. Nederlændere og englændere vandt frem i Østersøregionen som konkurrenter til hanseaterne, da de førstnævnte i Baltikum – oftest via direkte handel med producenten og dermed uden mellemhandleravance – bød højere priser end hanseaterne på primært korn beregnet for et efterspørgselshungrende marked i Vesteuropa samtidig med, at de nu kunne afsætte produkter, som tidligere var blevet forhandlet med hanseaterne som mellemmand²⁵; en handel, der ofte fandt sted via ulovlige havne, de såkaldte Klipphäfen i bl.a. Mecklenburg.²⁶ Dette indebar, at hanseaterne tabte denne konkurrence og måtte forstærke deres position på allerede kendte markeder eller finde andre markeder bl.a. for deres kornopkøb. Og det er netop her, at Danmark og ikke mindst Vestlolland kommer ind i billedet som eksportør af korn og de allerede kendte produkter som kød, fedeverar og huder, da de hanseatiske priser var højere end hjemmemarkedets priser. Det betød på sigt, at Lolland og i mindre grad Falster udviklede sig til at bli-

Nakskovs ældst kendte segl er fra 1351 og er bevaret som et aftryk på et pergamentbrev, mens det her viste er en afstøbning i voks efter seglet fra 1367. Seglet er bevaret i Staatsarchiv Lübeck. Foto Thomas W. Lassen.

ve Lübecks handelsmæssige bagland (ty. *Hinterland*).²⁷

Med den stigende hanseatiske handelsaktivitet overalt i Danmark indførte Erik af Pommern derfor i 1422 en købstadsforordning til beskyttelse af de danske handlende og byerne.²⁸ Allerede i 1300-tallet havde kongemagten dog igangsat de første spæde forsøg på at koncentrere handelen i købstæderne med henblik på at fremme den økonomiske vækst i byerne og dermed forøge beskatningsgrundlaget i samme.²⁹ Samtidig skulle denne protektionistiske politik sikre byernes indbyggere leverancer fra landet og købmændene mod unfair konkurrence. Ifølge indledningen til forordningen havde borgerne klaget over, at bønder, vornede og forprangere drev købmandsskab på landet med klæde, humle, stål, sardug og lærred.³⁰ Denne klage rettede sig mod landhandel, og derfor oprettedes læbælter, idet de varer, som bønderne m.fl. havde afsat på landet,

var erhvervet ved handel på fiskerlejerne med tyske købmænd og dermed uretmæssigt var gået uden om købstædernes torvehandel, samtidig med at tyske købmænd havde benyttet sig af begrebet forprang, dvs. ulovligt opkøb og salg. Begge parter havde derved omgået de danske købmænds mellemhandleravance. Megen af denne handel fandt desuden sted via ulovlige havne uden for de ordinære markedspladser og den gængse markedstid.³¹ Forordningen lovfæstede derfor konsekvent den funktionsbestemte adskillelse mellem handel, håndværk og landbrug, således at detailhandelen udtrykkeligt forbeholdes fastboende købmænd i byerne, mens fremmede gæster og liggere kun måtte beskæftige sig med engroshandel og ikke benytte sig af danske købmænd som stråmænd for detailhandel. Hele problematikken forstærkedes yderligere af, at mange bønder i det sydlige Danmark fra slutningen af 1300-tallet sejlede direkte til de nordtyske byer – den såkaldte skude- eller bondehandel³² – hvor de afsatte deres varer og opkøbte varer, som de forhandlede videre uden om købstædernes torve og borgernes forsyning; en problematik, der vil blive berørt nedenfor med særlig henblik på Vestlolland.

Vestlollands og Nakskovs rolle i de nye handels- og søfartsstrukturer 1350-1450

Som påvist i min første artikel fra 2016 spillede de nordtyske hansestæder frem til 1350 entydigt den væsentligste rolle for Vestlollands handel og søfart. Handelen strakte sig geografisk fra Kiel via Lübeck og frem til Stralsund med eventuelle afstikere til Gotland, mens den lokale oplandshandel mellem land og by ligeledes synes at være blevet etableret. Disse spor vil derfor fortsat blive fulgt i nedenstående afsnit, samtidig med at nye ruter og samhandels partnere vil blive afdækket. Lad os derfor

se nærmere på, hvordan handelen og søfarten for primært Vestlollands vedkommende udviklede sig mellem 1350 og 1450.

Den vestlollandske udenrigshandel samt de økonomiske relationer i perioden 1350-1400

I maj 1351 rettede rådmændene og dermed bystyret i Nakskov en henvendelse til rådet i Lübeck vedrørende en arvesag.³³ Nakskovborgeren Peder Olufsen fremstår ifølge byens råd som arving “til en vis hos os afdød Timme Tidemansen, vor borger, godt minde, til at oppebære en sum penge, som Timme selv overlod til jeres medborgers Godsvends (”Gotswen”) varetægt”, hvilket rådet garanterede rigtigheden af. Rådet i Nakskov bad derfor “jeres Ærværdighed indstændigt på tilskyndelse af Gud og vor tjeneste” om at bevirke, at pengesummen blev overdraget til Peder Olufsen. Brevet er på bagsiden vedhæftet byens segl, hvoraf der desværre kun er enkelte rester bevaret. En nærmere identifikation af henholdsvis Peder, Timme og Godsvend har det ikke været muligt at foretage. Men meget tyder dog på, at Timme Tidemansen ud fra navnets sproglige oprindelse må være en person med rødder i Lübeck eller Nordtyskland, hvilket taler for, at han på et tidligere tidspunkt må være flyttet til Nakskov og have bosat sig her. I Nakskov må han så efterfølgende have fået borgerskab, drevet købmandskab og fortsat bevaret relationerne til Lübeck. Hvad der efterfølgende er sket i sagen, melder historien dog intet om, men mon ikke Peder Olufsen har modtaget sin arv.

Arvesager af denne karakter møder vi ligeledes i 1367³⁴, hvor rådet i Nakskov igen på vegne af to af byens borgere, Henneke, søn af Niels Albertsen, og Relseke, datter af Henneke Henriksen, henvendte sig til rådet i Lübeck. I dette tilfælde drejede det sig om, at en netop afdød borger i Lübeck, Ger-

lak Heydebu, havde testamenteret dem 50 mark lybsk, som arvingerne derfor ønskede udbetalt af Heydebus eksekutor. Penge skulle efterfølgende udbetales til brevviseren, Mads Laale, der var indsat som arvingernes befuldmægtigede prokurator. Brevet var vedhægt Nakskovs bysegel og er fortsat bevaret i Lübeck.³⁵

Tilsvarende breve vedrørende testamenteriske gaver fra netop dette tidspunkt i midten af 1300-tallet kendes ikke blot mellem Nakskov og Lübeck, men også for Stubbekøbings vedkommende, der i juli 1367 ligeledes rettede henvendelse til Lübeck angående en arvesag.³⁶ Noget tilsvarende gjorde sig også gældende for Helsingør, der rettede henvendelse til rådet i Stralsund i samme anledning.³⁷ Noget kunne derfor tyde på, at pesten eventuelt var årsagen til de ovenfor nævnte dødsfald, idet vi netop ved, at pesten rasede i begge byer både i 1350 og 1367, hvor antallet af arvesager steg betydeligt.³⁸ Samtidig dokumenterer arvesagerne, at borgere i Nakskov har haft enten familiemæssige, handelsmæssige eller finansielle relationer til borgere i Lübeck. At der ikke kun var tale om borgere på Vestlolland med relationer til Lübeck, kan vi se af den brevveksling, som rådet i Nakskov i begyndelsen af februar 1366 – på vegne af væbneren Hartvig Hummersbüttel på Ravnsborg – havde med rådet ligeledes i Lübeck. I et brev til rådet i Lübeck erklærede rådet i Nakskov, at væbneren Hartvig Hummersbüttel havde bemyndiget sin broder, Johan, til at modtage gældsbeløb fra diverse lybske borgere for derefter at lade gældsposterne slette i byens Niederstadt-buch.³⁹ Allerede ca. 3 uger senere erklærede brødrene Hummersbüttel, at de samlet set havde modtaget 630 mark lybsk fra Markvard Rutensten, rådmand i Lübeck, og dennes broder Johannes samt fra Johannes Krowel og Johannes Horborch⁴⁰; et efter datidens forhold ret så stort beløb. Et enty-

digt bevis på Hartwig Hummersbüttels handelsmæssige forbindelser til Lübeck finder vi desuden i 1369, hvor han sammen med hovedsmanden på Ålholm, Kersten Kule, og "episcopus de Lalande" (biskoppen over Lolland, altså Odensebispen) via forbindelser på Fehmarn importerer humle og salt til øen.⁴¹

At lybske købmænd et årti tidligere op søgte det vestlollandske område vidner en indførelse i byens Niederstadtbuch fra 1358 om. Der er i dette tilfælde tale om, at kong Valdemar Atterdag har betalt en række navngivne købmænd i byen erstatning for deres plyndrede skibe og gods, i og med at købmændene har ageret og er blevet opbragt i farvandene omkring Lolland-Falster. Der var tale om et erstatningsbeløb på omkring 4.400 mark lybsk for overfald ved "de Enehavene" (Enehøje i Nakskov Fjord), "Getzør" (Gedser) og "Rotsand" (Rødsand).⁴² Skibet, der blev opbragt ved Enehøje, må efter alt at dømme have været på vej mod Nakskov med henblik på salg og køb af varer. Men desværre er det ikke muligt at trænge længere ind i denne hændelse.

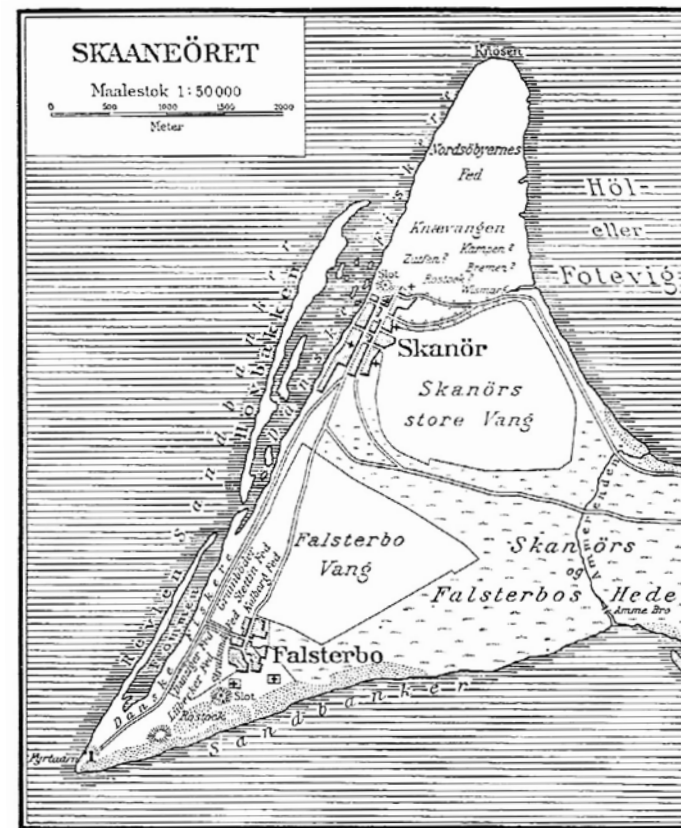
At folk fra Lolland har besøgt Skåne, nærmere bestemt Malmø, der var en af udførselshavnene for Skånemarkederne, får vi det første bevis på i 1375, hvor Skåne – efter freden i Stralsund i 1370 – var pantsat til hanseaterne for 15 år, og hvor indtægterne fra markederne fordeltes med ca. 2/3 til tyskerne og 1/3 til den danske kongemagt. Fra dette år er der i Rostocks arkiv overleveret et toldregnskab fra Malmø, hvori byens rådsnotar, Hartwig, har opgjort sin oppebørsel af tolden for Malmø; et arbejde, der var placeret i hænderne på Rostock. Foruden at optegne den told, som Hartwig oppebar, indeholder det en oversigt over de skibe, der sejlede vestpå nord om Skagen samt en opgørelse over hans udgifter og indtægter i Malmø.⁴³

Af regnskabet fremgår det, at der ikke blot var tale om, at købmænd fra hansestæderne langs Østersøen opsøgte Malmø, men købmænd fra danske købstæder og områder var ligeledes til stede. Dette gælder bl.a. også Lolland, der var repræsenteret ved købmændene Brandone (Brand) Laland og Iøns de Lalande, hvor Brand betaler torveørtug (lat. *torchartich*), altså en afgift som den handlende betalte for sin bod på torvet, og som gav ham ret til at sælge sine varer samme sted, mens Iøns fortæller 8 tønder sild (lat. *allecium*). At der er tale om sild, kan ikke overraske, da sild var den væsentligste eksportvare fra Malmø på denne tid. Men ser vi på Brand, så er der tale om, at han har tilført torvet og dermed markedet i Malmø varer, der sandsynligvis har haft deres ophav på Lolland, men hvilke typer af varer, der var tale om, oplyser regnskabet desværre intet om.

At folk fra Lolland har opsøgt Skånemarkederne i den sidste halvdel af 1300-tallet kan desuden dokumenteres via henholdsvis dronning Margrethe og Erik af Pommerns såkaldte Modbog, der var en samling retsfor skrifter indgået mellem den danske kongemagt og hansestæderne med gyldighed i markedsperioden og oplæst ved hver sæsons begyndelse af den danske foged på markedet. I Modbogen fra henholdsvis ca. 1389 og 1407-12 fremgår det, at alle tyske fiskere og deres skuder skulle ligge sammen, og at alle danske fiskeres skuder skulle ligge sammen, således at de tyske fiskere ikke skulle ligge blandt "mønbo, lalandske, Falsthrbo, skelskørske eller på knæ blanth them aff Køghe eller them aff Helsingborg eller huæden the ære aff righeth".⁴⁴

Men kort forinden, i 1387, var Nakskovs forbindelser til hansestæderne blevet forøget, idet vi i Hamburgs Kämmerrechnung kan konstatere, at embedsmænd fra Hamburg har haft udgifter i forbindelse med en rejse til Nakskov.⁴⁵ Udgifterne be-

Kort over Skånemarkedet ved Skanør og Falsterbo syd for Malmø. I løbet af 1200-tallet fik hanseatiske købmænd fod på Skånemarkedet og frem mod 1400 fik hollændere, englændere og skotter privilegier på markedet, der udviklede sig til Nordeuropas største marked for udveksling af varer mellem Øst- og Vesteuropa. Handelen kunne samle op til ca. 40.000 mennesker på de øde strandarealer, men efter 1400 indskrænkede markedet primært til et sildemarked. (Per Ingesman m.fl.: Middelalderens Danmark. 1999)

løb sig til 30 pund, 8 ½ skilling 4 penninge, som herrerne Bertram Horbroch og Ludolf Holdenstede havde på deres rejse til Nakskov sammen med herrer fra Lübeck. Desværre er det i dette tilfælde heller ikke muligt at redegøre for, hvad udsendingene fra Hamburg og Lübeck var draget til Nakskov for at udvirke.

For Maribos vedkommende kan vi i 1398 konstatere, at byen allerede inden klostrets opførelse har haft forbindelse til Lübeck, da vi for dette år har kendskab til et gældsbrev, hvori en Gese, enke efter Heine Ketzeler og bosat i Lübeck, erkender, at hun er Jens Tegeler (teglmester) i Skemminge 100 mark lybsk skyldig.⁴⁶

Lübecks pundtoldregnskaber 1398-1400

Med Lübecks pundtoldregnskaber fra perioden 1398-1400 får vi for første gang et længere og sammenhængende regnskabsmateriale, der er specielt anvendeligt med hensyn til handelen mellem byen og Danmark samt de øvrige nordiske lande. Pundtolden var en afgift af vareværdien i omsætningen over hansestædernes havne. Tolden var – specielt under urolige forhold – med vekslende mellemrum blevet opkrævet siden 1368 med henblik på at inddrage penge til udrustning af skibe, der i urolige tider skulle beskytte de hanseatiske købmænds skibe og dermed handelen.

Pundtoldregnskaberne registrerer ikke kun de byer og steder, som handelsfartøjerne til og fra Lübeck opererede på, men ligeledes fartøjernes antal, værdi og last samt navnene på de skippere, der anløb eller forlod byen.

Den største handelsaktivitet udgjorde Skånemarkederne, hvor importvaren primært var sild, men kaster vi blikket på relationerne mellem Lübeck og det øvrige Danmark og hermed Lolland-Falster, så viser det sig, at der i perioden 1399-1400 optræder 36 forskellige afgang- og ankomststeder i Danmark. Blandt disse 36 steder, der ligger spredt ud over hele landet, nævnes Nakskov, Rødby, Nykøbing F, Stubbe-købing og Lolland.⁴⁷ Ifølge Weibulls korrigerede tal for det øvrige Danmark (excl. Skånemarkederne) vedrørende afgående og ankommende fartøjer er der for 1399 tale om 542 fartøjer og 508 fartøjer i 1400; altså mere end et skib pr. dag. Hvor mange af disse fartøjer, der er anløbet eller afgået fra Lolland-Falster i perioden, melder Weibull dog intet om, men at der hovedsageligt har været tale om mindre fartøjer, skuder (lat. *schuta*), kan der ikke herske tvivl om, hvilket afspejler sig i lastens størrelse og fartøjets værdi, og at det for nogens vedkommende var muligt at tage op til 7 ture frem og tilbage på et år.⁴⁸

Handelen blev hovedsagelig bedrevet af små og mellemstore handlende, idet det fremgår, at disse udgjorde omkring 2/3 af alle befragtere. Hvem disse handlende var, er det vanskeligt at udtale sig om, men efter alt at dømme må der være tale om en kombination af småkøbmænd og bønder, hvor sidstnævnte kategori som ovenfor nævnt vandt stigende indpas, hvilket underbygges af, at størstedelen af skipperne på handelen mellem Lübeck og det øvrige Danmark har danske navne.⁴⁹

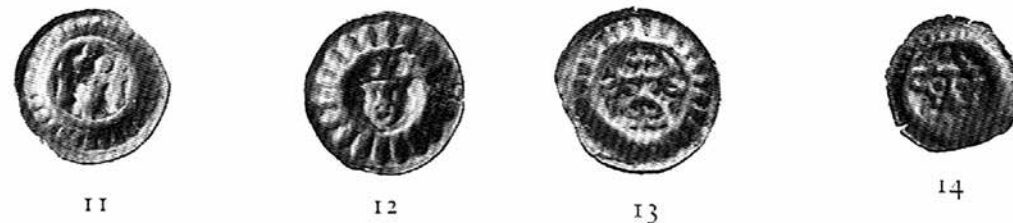
Ser vi nærmere på, hvilke varetyper der udveksledes mellem det øvrige Danmark

og dermed ikke mindst Lolland-Falster og Lübeck, så viser det sig, at eksporten til Lübeck primært drejede sig om heste, okser, svin, geder, smør, kød, flæsk, huder, korn og andre landbrugsprodukter, hvilket stort set er en fortsættelse af tidligere kendte varetyper fra 1300-tallets vareudveksling mellem Lolland-Falster og Nordtyskland. Det samme gør sig gældende, når vi betragter udførslen fra Lübeck i nordlig retning. Her var der fortsat tale om salt, klæde af forskellig art, humle, øl, hamp, jern, vin m.m. Men samtidig viser der sig en ny type af handlende, nemlig bønderne, der ved siden af deres daglige virke også agerede som handlende og skippere, hvilket indikerer at den såkaldte skude- og bondehandel var i fremvækst. Et eksempel på netop denne form for skudehandel er fundet i 1937 af et fladbundet, klinkbygget ca. 12 meter langt møret vrak ved Vestre Skarholm i Rødby Fjord; en skude med en datering til omkring 1400 – men dog med en vid margin til begge sider⁵⁰ – der på en eller anden vis har lidt havsnød på vej ind i fjorden ved Hominde.

Den vestlollandske handels aktionsradius udvides 1400-ca. 1450. Købmands-, bonde- og skudehandel samt skærpet handelslovgivning

Fra omkring 1400, hvor antallet af bevarede kilder er i vækst, kan det fastslås, at den vestlollandske handels og søfarts aktionsradius blev udvidet betragteligt. Fra i 1200- og 1300-tallet primært at have være rettet mod Kiel, Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund og Sverige optræder der nu nye lokaliteter og destinationer samtidig med, at de tidligere områder og samhandelspartnere fortsætter med at have betydning for området.

At byens betydning som handels- og søfartsby var voksende kan der ikke længere herske tvivl om. I 1409, efter at dronning Margrethe gennem de forudgående år hav-

Hanseatiske hulpenninge. I løbet af 1300-tallet fik de nordtyske ensidet prægede hulpenninge stor udbredelse i Danmark. Især fra Hamburg, Lübeck og Mecklenburg kom der mange. Nr. 14 på billedet viser en hulpenning fra Mecklenburg med det karakteristiske oksehoved. Hulpenningene var fortsat i cirkulation i 1400-tallet, og det var nogle af disse møntsorter, der blev fundet på Gåsetorvet i Nakskov i 1959. (Else Roesdahl (red): Dagligliv i Danmarks middelalder. 1999)

de generobret dele af det tabte hertugdømme Slesvig, og der var indgået en landefred med den holstenske greveslæggt, optræder købmænd og skippere fra Nakskov i det klageskrift, som Erik af Pommern overrakte til holstenerne på et møde i september 1409, da disse ikke havde overholdt landefreden.⁵¹ I klageskriftet fra 1409 opremses en række hændelser, hvor borgere har lidt overlast på forskellig vis. Henrik Mortensen fra Nakskov klager (§ 54) bl.a. over, at Skakke Sehested beslaglagde hans skib, så han ikke kunne udstyre det med udrustning og tovværk i Holsted i Svansen (området syd for Slien), og at han desuden havde mistet skibsladningen svarende til et beløb på i alt 140 mark og 6 lybske mark. Noget tilsvarende var hændt for Mads Pedersen og Lars Pedersen (§ 55), begge Nakskov, idet Benedikt van Ahlefeld konfiskerede deres skib i Kielerfjorden, hvor de lollandske handlendes skib havde revet sig løs fra dets anker og var gået på grund. Værdien af det medbragte gods om bord på skibet blev anslået til 87 mark, mens den samlede skade inklusiv fortæring og andre omkostninger beløb sig til i alt 230 mark. I klageskriftet fra 1413 er der igen tale om, at borgere (ty. *bolude*) fra Nakskov har mistet gods i området, uden det dog er muligt at identificere

disse borgere, tabets omfang eller stedet for tabet.⁵² At holstenerne også havde noget at klage over, fremgår af den opsamling af klager, som hertugerne foretog i 1423 med henblik på en senere overdragelse af disse til den tysk-romerske kejser, Sigismund. Omkring 1410 kan det konstateres, at handelen i geografisk forstand også gik den anden vej. To borgere fra Rendsburg havde med deres skude opsøgt egnene omkring Ravnsborg, hvor de tilsyneladende blev slået ihjel af bønder fra Stokkemarke, hvorefter Lyder Kabel til Fuglsang fratog dem deres gods svarende til en værdi af 300 mark.⁵³ Nogen forklaring på disse drab giver klageskriftet desværre ikke, men de kan muligvis, som påpeget af Bjørn Poulsen, være stødt ind i en bondestrandpatrolje, der skulle forsvare hjemstavnen under urolige tider.⁵⁴ I samme klage rejses der desuden et krav på 30 mark fra borgere på Fehmarn mod borgere i Nakskov.⁵⁵ Det østlige Slesvigs og Holstens landlige områder optræder hermed ved 1400-tallets begyndelse for første gang som samhandelspartnere for Nakskov og Vestlolland, men radius for de lokale handlendes og skipperes ageren rakte tilsyneladende længere.

Med møntfundet på Gåsetorvet i Nakskov i 1959, hvor der i forbindelse med et

større anlægsprojekt dukkede omkring 940 mønter af hanseatisk og dansk herkomst op, kan vi dokumentere de første forbindelser til andre hansestæder end de allerede påviste.⁵⁶ Af det samlede møntfund var 12 af mønterne af dansk oprindelse, og der var tale om halv-hulpenninge (skærve) med krone afmærket på mønten, der var slået under dronning Margrethes og Erik af Pommerns regeringstid. De resterende mønter derimod havde alle deres oprindelse i de nordtyske hansestæder. Fordelingen mellem de nordtyske hansestæder, angivet i procent, var følgende: 46% var fra Lübeck, 25% fra Hamburg, 12% fra Wismar, 9% fra Mecklenburg, 7% fra Lüneburg og 1% fra Rostock, Salzwedel og Anklam til sammen. En datering af disse mønter viste, at de alle var slået mellem ca. 1390 og 1410, og fundet bestod af en række møntsorter af forskellig værdi: drelinge, hulpenninge, halv-hulpenninge, witten og søslinge.

Hvem mønterne har tilhørt, og hvorfor de eventuelt er blevet gemt bort eller tabt omkring 1410 vides ikke, men mon ikke der er tale om en lokal købmand, i og med at arealerne omkring Gåsetorvet gennem århundreder har huset en række købmandsgårde med kort afstand til byens økonomiske og handelsmæssige knudepunkter: havnen/stranden og torvet. Købmanden har under alle omstændigheder haft kontakt til de allerede kendte hansestæder som Lübeck, Hamburg, Wismar og Rostock, mens nye er kommet til: Lüneburg, Salzwedel og Anklam. Selv om "Nagskow brende uden faa Huse med den Hellig Aands Kircke" i 1420⁵⁷, synes denne begivenhed ikke at have stoppet Lollands handlende og skippere i at fortsætte deres handelssamkvem med de nordtyske hansestæder. I 1422 har vi et eksempel på, at der fortsat blev drevet handel i forhold til Stralsund, da nogle mænd fra Lolland af Peter Hegher i Stralsund for

70 mark købte en part af et skib (lat. "*in schepes bodem sicut stetit*"), sandsynligvis en skude med tør bund.⁵⁸ Hvem der var tale om, ved vi ikke, men der har muligvis været tale om bønder, der har haft en overskudsproduktion, som de har ønsket at eksportere via en part i et skib.

Omkring 1420-1430 ser vi ligeledes, at to borgere i Nakskov, "Peter Remsnider tho Nackschowe og Hans Plaute tho Nackschowe"⁵⁹, er blevet optaget i det fornemme Vor Frues købmandsgilde (St. Marien-Kaufmannsgilde) i Flensborg, der var et blandt mange gilder i byen. Når der ikke kan foretages en eksakt datering for optagelsen i gildet, skyldes det, at tidspunktet ikke direkte nævnes, men optagelsen må have fundet sted mellem statuttens vedtagelse omkring 1420 og 1441, hvor der senere i medlemslisten for første gang anvendes en datering.⁶⁰ Gildets medlemmer bestod hovedsagelig af førende købmænd, men også af kræmmere, håndværkere, gejstlige og enkelte adelige fra det nordtyske område. Gildets formål var ikke blot af handelsmæssig karakter, men også af selskabelig og religiøs karakter, idet gildet ifølge statutten blev grundlagt omkring fastelavn efter et drikkelag, hvor nogle nordtyske købmænd og skippere besluttede, at de overskydende penge fra drikkelaget skulle anvendes til et lys, der skulle brænde foran billedet af Maria i St. Marienkirche.⁶¹

De to Nakskovborgere er det desværre umuligt at identificere nærmere, men for Peters vedkommende kan det slås fast, at han sandsynligvis har været håndværksmester og forarbejdet læder til remme, bæltter og sadler ("*Remsnider*"). Hvad der har ført til deres optagelse, ved vi desværre heller ikke, men meget tyder på, at de må have haft handelsforbindelser til Flensborg og det østslesvigske område, hvor de har kunnet afsætte deres varer. Det samme må gøre

sig gældende for Peter Niclaouesson fra Svendborg, der indtrådte som medlem i gildet i 1484.⁶²

I Lübecks Niederstadtbuch, der bl.a. indeholder retslige handlinger vedrørende borgeres handelsforhold, findes indført en række breve fra 1434⁶³, der beskriver den overlast, som byens handlende havde været udsat for i forbindelse med kapringer af lybske fartøjer i bl.a. de syddanske farvande, efter at der var indgået en femårig stilstandsperiode i uoverensstemmelse mellem de holstenske grever, hanseaterne og Erik af Pommern i Horsens i 1432. Kritikken rejses eksempelvis mod hovedsmanden på Ålholm, Erik Krummedige, der ved flere lejligheder havde beslaglagt lybske købmænds varer ved Gedser. Tilsyneladende havde man grebet til samme metoder blandt Nakskovs skippere, for en vis Mathies Mertensson anklages for at have beslaglagt gods tilhørende en række navngivne lybske handlende, der derfor krævede deres gods udleveret.⁶⁴

Lübecks rolle som handelspartner synes som påvist fortsat at være af stor betydning for Nakskov og Lolland, hvilket et par indførelser i Niederstadtbuch fra 1440 og 1441 underbygger.⁶⁵ I 1440 indgås der en aftale i byen mellem to købmænd om handel på henholdsvis Lolland, Ålborg og Jylland, og året efter optræder Nakskovs borgmester, Jesse Pederssen, sammesteds. Borgmesteren, der sikkert har ernæret sig som købmand og/eller skipper, havde som andre også forbindelse til Lübeck, i og med at han på dette tidspunkt er Lübecks borgmester, Johannes Bollike, 240 mark lybsk skyldig. Årsagen til gælden melder kilden dog intet om.

På samme tidspunkt, 1440, får vi kendskab til, at handlende fra Nakskov må have bevæget sig op igennem Øresund. På et forligsmøde ("dagting") i Nakskov den 1. juli møder en række personer repræ-

senterende to parter op "og gjorde de her i Nakschow en evig Fred mellem begge Slægter for Hemming Jeopsons skyld".⁶⁶ Omtalte Hemming var kort før omkommet ved en drukneulykke ved Krogør, som må være Helsingør, da han var ombord på Matis Jeopsons båd, der var ved at synke, og i denne forbindelse druknede han. Hvor man var på vej hen, melder kilden dog intet om.

Forbindelserne til Kiel, som allerede tidligere er blevet påvist fra 1300-tallets begyndelse, synes fortsat at være intakte i 1440'erne. I 1441 overdrog en Jeppe Hempstone, bosat i Dornsen⁶⁷ på Lolland, (lat. "*morans in Lalande to Dornsen*") sin hjørneejendom i Hollændergade lige ved Holländerporten i Kiel til en borger fra byen til dennes personlige forvaltning af ejendommen.⁶⁸ Få år senere i 1446 er Jeppe Hempstone igen involveret i arvesager og andre økonomiske transaktioner i Kiel, så meget tyder på, at han må have været en forholdsvis velhavende købmand og muligvis bonde.⁶⁹

Handelen omkring midten af 1450'erne havde efterhånden udviklet sig i en sådan grad, at den kan karakteriseres som lettere anarkistisk. Den gældende lovgivning som eksempelvis Erik af Pommerns købstadslovgivning, der krævede, at handelen centreredes i og omkring købstæderne, blev gang på gang blev tilsidesat. At bønder og købmænd på Vestlolland søgte uden om f.eks. Nakskov i deres udveksling af varer med det nordtyske marked, findes der flere eksempler på, idet kong Christoffer af Bayern i 1440'erne og senere Christian I flere gange forsøgte at gribe ind både mod landhandel, forprang og ulovlige havne i det vestlollandske område.

I 1442 forbyder Christoffer af Bayern i fællesprivilegierne for Lolland⁷⁰ bønderne på Lolland at handle andre steder end i købstæderne, og samtidig forbyder han

Lollands Albue på det vestligste Lolland, hvorfra der ved midten af 1400-tallet og frem fandt en stigende handels- og fiskeriaktivitet sted. Aktiviteterne var til stor gene for Nakskov, som flere gange klagede til kongen over ulovlig handel uden om købstaden. Bønderne på det sydvestlige Lolland afsatte deres varer til hanseatiske købmænd, der så til gengæld solgte de varer, som bønderne efterspurgte. Foto fra internettet.

bønderne at benytte ulovlige havne og at sejle ud for at drive købmændskab: “Thi forbyde wi alle bønder og landemend, indlendische och vlendische, nogen kiøbmandschaff at hantere eller nogen sted torg at holde eller søge vden i wore kiøbsteder eller noget forkiøb eller forprang at giørre eller giørre lade der i Lolland eller nogle vloguge hauffne at søge eller vd at segle for noegen kiøbmandschaff ath hantere eller att bedriffue under wor kongelige heffn och wrede, men huo som kiøbe och selge will, hand søge wor kiøbsteder och kiøbe och selge der, som ret vdwiser”. Der kan

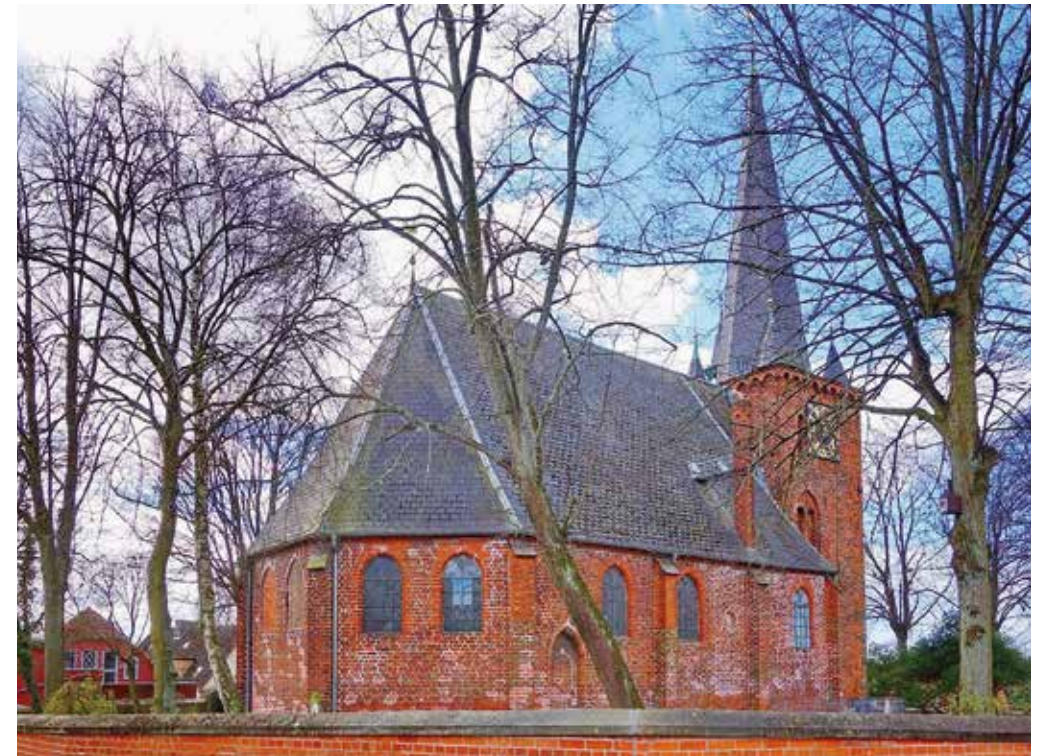
således ikke herske nogen tvivl om, at kongemagten ville dæmme op for omsætningen uden for købstæderne.

Nogenlunde samme problematik dukkede igen op få år senere, hvor det viste sig, at førnævnte fællesprivilegium tilsyneladende ikke havde haft den ønskede effekt. Den 25. april 1445, hvor handelen efter vinterperioden igen var ved at gå i gang, indskærpede Christoffer af Bayern igen under et ophold på Ålholm forbuddet mod sejlads fra ulovlige havne, forprang på landet eller andre steder samt bøndernes og almuens sejlads til udlandet efter varer.⁷¹

Problemet bestod bl.a. i, at Lollands købstadsmænds vilkår for at bedrive handel blev undergravet, så de ikke kunne svare riget den pligtige skat og tjeneste; et problem, der ikke kun vedrørte Lolland, men som kan konstateres i andre dele af Danmark f.eks. Det sydfynske Øhav, og som peger i retning af, at torvehandelsstrukturen var ved at bryde sammen.⁷² I 1449 gentog problematikken sig for specielt Nakskovs vedkommende, hvor Christian I forbyder forprang og handel (“kiøbmandschab”) på ulovlige havne, og hvor han efter gammel sædvane henviser handelen til Nakskov havn.⁷³ At forbinde ordet havn med nutidens begreb er nok tvivlsomt, da

der vel på dette tidspunkt er tale om, at man blot har indskibet lasterne fra skibene via mindre skuder eller både til stranden langs den nuværende Havnegade. Men meget lidt hjalp det. I 1454 måtte kongen igen i et fællesprivilegium for Lolland forbyde forprang, høkeri på landet samt bøndernes sejlads uden for bestemte tider.⁷⁴ Ulovlighederne florerede efterhånden i et sådant omfang, at købstæderne var ved at miste tålmodigheden med den uautoriserede handel fra kystområderne.

Et godt eksempel på denne uautoriserede handel er Christian I’s brev fra 1455 til købstadsmændene i Nakskov og på det øvrige Lolland.⁷⁵ Meget tyder på, at bystyret i

Skt. Andreas Kirke i Schlutup øst for Lübeck, hvortil kirkeklokken fra kapellet på Albuen blev overført i 1450, da klokken blev pantsat til købmænd fra byen. Foto fra internettet.

Nakskov har henvendt sig til kongen og beklaget sig over tilstandene, idet Christian I gør opmærksom på, at han er kommet under vejr med, at tyske og udenlandske (folk primært fra andre dele af Danmark, altså uden for Smålandene) "om høsten" sælger deres varer på Lolland, "Alboe och andre wore fischeleye ther i Laaland ". Problemet bestod i, at disse udefra kommende købmænd solgte deres varer *en detail*, ikke mindst på Albuen, udmålt ved alen og skæppe til skade for købstæderne, herunder Nakskov, og ikke mindst til skade for kongens egne toldindkomster, hvorved en forringelse af beskatningsgrundlaget for påligning af byskat opstod. Kongen besluttede derfor, at ingen udenlandske købmænd skulle kunne sælge deres varer ved alen eller skæppe bortset fra salt i tønder, humle i tromler, klæde i hele og halve stykker og lærred i rebetal. Disse rettigheder blev derimod overladt til "wor køpstædhemen i Nachskow och annerstedz i Laaland", hvor det samtidig indskærpes fogederne og embedsmændene at overholde dette påbud.

Som det fremgår af ovenstående, træder Lollands Albue på den sydvestlige del af Lolland frem som et sted, hvor der foregik tvivlsom handel, og hvor hanseatiske handlende og købmænd fra det øvrige Danmark opsøgte lokaliteten. Hvornår denne lokalitet er blevet interessant for købmændene, vides ikke, men kort før 1450 dukker den første kilde af handelsmæssig interesse op vedrørende Albuen.⁷⁶ Hvor Albuen siden 1416 og frem mod 1450 havde fungeret som forhandlingsplads for bl.a. Erik af Pommern og hanseaterne eller flådehavn for kongen i forbindelse med hans operationer i kampen om hertugdømmet Slesvig, peger kilden og møntfundene på, at der i årene før 1450 har fundet handelsmæssige kontakter sted mellem det vestlollandske område og dermed Lollands Albue og Lübecks nuværende forstad Schlutup, der lig-

ger lidt øst for byen. I kilden nævnes det, at Henrik Moller og Hans Eggherdes, der er kirkeværger/forstandere (ty. "Vorstedere") for kirken i Schlutup har modtaget en kirkeklokke med knebel til en værdi af 16. mk. lybsk som pant for 6. mk. lybsk af Marquade Smede, der "de to Lalandes Ellenbogen eyn vorstender der kercken is ghewesen". Marquade Smede var altså før 1450 kirkeværge på Albuen, og klokken skulle ifølge kilden overføres til fiskerlejet Schlutup, og "hvis købmændene på Lollands Albue ønskede den forskrevne klokke tilbage, så skulle de fuldt ud betale de førnævnte forstandere de førnævnte 6. mk". Årsagerne til, at Marquade Smede måtte pantsætte kirkeklokken på Albuen, ved vi intet om. Måske kan det skyldes, at de krigsaktiviteter vedrørende generhvervelsen af hertugdømmet Slesvig, som Albuen var udgangspunkt for i de tidligere årtier, nu var ophørt, og det økonomiske grundlag for et kapel dermed ikke var til stede. Men samtidig indikerer Schlutups købmænds tilstedeværelse, at der i samme periode har eksisteret handelsaktiviteter med Nordtyskland fra Albuen, og at disse aktiviteter har udgjort et problem i forhold til gældende lovgivning og ikke mindst kongemagtens mulige skatteindtægter. Handelsaktiviteter, der vil blive taget op i den efterfølgende artikel, som vedrører bl.a. salg af fisk og andre aktiviteter på Albuen.

Konklusion

Den krise, som pesten skabte fra omkring ca. 1350 synes at have sat sit præg på perioden, men synes overvundet omkring 1450. Noget kan antyde, at den muligvis ikke har ramt Sydhavsøerne i samme grad som eksempelvis Jylland, i og med at vi kan konstatere, at der i det vestlollandske område fra omkring 1400 og i de kommende årtier kan spores visse væksttegn. Det

sker på trods af, at tidsrummet 1350-1450 periodisk var præget af ustabile politiske forhold. Væksten skyldtes bl.a., at der fandt visse strukturelle handelsmæssige ændringer sted forårsaget af begivenheder i forbindelse med Hundredsårskrigen og dens konsekvenser i bl.a. Flandern. Disse ændringer forringede hanseaternes magt i Østersøen til fordel for nederlænderne og på sigt Lollands købstæder – herunder ikke mindst Nakskov – og bønderne. Lolland og det sydfynske område blev i denne forbindelse i stigende grad – parallelt med Skånemarkedets aftagende betydning – kornleverandør for det nordtyske område og var dermed medvirkende til at ændre på magtforholdet mellem hanseaterne og det øvrige Danmark i handelsmæssig henseende. Denne voksende betydning via den tiltagende forbindelse mellem området og Nordtyskland illustreres f.eks. gennem Pundtoldbøgerne fra omkring 1400, der samtidig indikerer en voksende bonde- og skudehandel mellem Lolland og bl.a. Lübeck og det nordtyske område generelt. At denne handel i længden blev et problem for købstæderne er Erik af Pommerns købstadslovgivning og de efterfølgende påbud mod handel fra ulovlige havne, landkøb og forprang fra bl.a. Lollands Albue og andre steder et glimrende eksempel på. I løbet af perioden kom altså et større antal aktører og samhandelspartnere i spil end i den foregående periode, og det på trods af, at vi selvfølgelig skal tage i betragtning, at der er et større kildemateriale til rådighed end tidligere. Det drejer sig i denne henseende om det vestslesvigske område på Schwansen, Hamburg, Anklam, Lüneburg, Salzwedel, Skånemarkedet, Flensburg, Rendsburg og Stralsund samt Øresundsregionen omkring Helsingør.

Desuden kan det konstateres, at grundlaget for Nakskovs senere betydning som

handels- og søfartsby i de kommende århundreder frem til 1600-tallet skabes i perioden 1350-1450, idet byen i udkastet til unionsakten af 1436 rangerer blandt de 12 danske købstæder, der var tænkt indkaldt til det påtænkte møde; et tidspunkt, hvor der efterhånden var omkring 100 byer i Danmark.

Ole Arpe Munksgaard (f. 1951) er uddannet cand. mag med bl.a. historie som fag fra Aarhus Universitet. Har siden 1981 været bosat på Lolland, hvor han har fungeret som adjunkt og senere lektor og uddannelseschef ved de gymnasiale uddannelser. Har skrevet flere artikler om bl.a. middelalderlige forhold på Lolland-Falster. Han har gennem små 25 år været medlem af bestyrelsen for Lolland-Falsters Historiske Samfund og er Samfundets nuværende formand. Han har gennem tiderne bidraget til Samfundets årbøger med en række artikler.

Litteratur og kilder:

Bøger:

- Bill, Jan (m. fl.): *Dansk søfarts historie. bd. 1.* (Kbh. 1997).
- Bjerrum, A. og Lisse, C.: *Maribo Amts Stednavne.* (Kbh. 1954).
- Christensen, Aksel E.: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen, in: A. Schück (udg): *Nordisk Kultur II. Befolkning i Middelalderen.* (Kbh. Oslo og Stockholm 1938).
- Dahlerup, Troels: Lavadelens krise, in: *Historisk Tidsskrift. 12. R. bd. 4. hæfte 1-2.* (Kbh. 1969).
- Enemark, Poul: Skudehandel, kornhandel og Östersjøhandel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XVI.* (Kbh. 1956-1978).
- Enemark, Poul: Vesteuropa, Lybæk og dansk handel i senmiddelalderen, in: *Historisk Tidsskrift bd. 91, hæfte 2.* (Kbh. 1991). (Forkortet Enemark, 1991).
- Enemark, Poul: Handelens varer og veje, in: Per Ingesman (m.fl.): *Middelalderens Danmark.* (Kbh. 1999) (Forkortet Enemark, 1999).
- Hammel-Kiesow, Rolf: Der Umsatz im Lübecker Hafen, in Jenks og North: *Der Hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse.* (Köln, Weimar, Wien. 1993).
- Hansen, Johannes: *Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks.* (Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien und Hansestadt Lübeck Bd. I: 1. (Lübeck 1912).
- Huitfeldt, Arild: *Danmarks Rigis Krønike. Chronologia III. Fra Oluf Hakonsson til Christoffer af Bayern.* (Kbh. 1603/1977) (Forkortet Huitfeldt, 1977).
- Hybel, Niels og Poulsen, Bjørn: *The Danish Resources c. 1000-1550. Growth and Recession.* (Leiden/Boston 2007).
- Elisabeth Krafft: *550 Jahre St. Andreas-Kirchengemeinde Schlutup. 1436-1986.* (Lübeck 1986).
- Krongaard Kristensen, Hans og Poulsen, Bjørn: *Danmarks byer i middelalderen.* (Aarhus 2016).
- Kraack, Gerhard: *Das Gildewesen der Stadt Flensburg.* (Kiel 1969).
- Munksgaard, Ole Arpe: Kristi Legemsgilde i Lollands Sønder Herred – et gilde fra 1388, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2011.* (Odense 2011).
- Munksgaard, Ole A.: Handel og søfart på Lolland-Falster med særligt henblik på Vestlolland i perioden ca. 1250-1660 – første del, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 2016.* (Odense 2016). (Forkortet Munksgaard, 2016).
- Olesen, Jens E.: Senmiddelalderens danske stændersamfund, in: Agnes S. Arnórsdóttir m.fl.: *Konge, kirke og samfund.* (Aarhus 2007).
- Porsmose, Erlend: Middelalder o. 1000-1536, in: Claus Bjørn (red.): *Det danske landbrugs historie 4.000 f.Kr-1536, bd. 1.* (Odense 1988) (Forkortet Porsmose, 1988).
- Poulsen, Bjørn: Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder, in: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660.* (Aarhus 2001).
- Poulsen, Bjørn: Tilbagegang og vækst i senmiddelalderens danske by, in: Søren Bitsch Christensen: *Middelalderbyen. Danske bystudier 1.* (Aarhus 2004) (Forkortet Poulsen, 2004).
- Poulsen, Bjørn: Late medieval migration across the Baltic, in: Lars Bisgaard (m.fl.): *Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300-1500.* (Odense 2013).
- Spading, Klaus: *Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert.* (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte XII.) (Weimar 1973).
- Ulsig, Erik: Den senmiddelalderlige agrarkrise, in: *Historie/Jyske Samlinger Ny række 15.2.* (Århus 1983).
- Ulsig, Erik: Pest og befolkningsnedgang i Danmark, in: *Historisk Tidsskrift bd. 91hæfte 1.* (Kbh. 1991) (Forkortet Ulsig, 1991).
- Vestergaard, Orla: Forkøb, landkøb og forprang, in: *Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christiansen på tresårsdagen.* (Kbh. 1966).
- Wendt, Oscar: Lübecks Schiffs- und Warenverkehr in den Jahren 1368 und 1369. (Lübeck 1902).

Tidsskriftartikler:

- Erslev, Kristian: Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne (1409-15) in: *Danske Magazin 5. R. bd. 2.* (Kbh. 1889-92) (Forkortet Erslev, 1889-92).
- Ibs, Jürgen Hartwig: *Die Pest in Schleswig-Holstein von 1350 bis 1547/48.* (Kieler Werkstücke, Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte 12. (Kiel 1994).
- Jahnke, Carsten: Et toldregnskab fra 1375, in: *Zise. Told- og Skatthehistorisk Tidsskrift.* Nr. 3 1997.
- Jahnke, Carsten: Die Malmöer Schonenzollliste des Jahres 1375, in: *Hansische Geschichtsblätter* Jahrgang 115. (Lübeck 1997).
- Koppmann, Karl: Zur Geschichte der mecklenburgischen Klipphäfen, in: *Hansische Geschichtsblätter.* (Leipzig 1886).
- Thomas W. Lassen: De gamle byvåbener og kommunernes nye, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 2013.* (Odense 2013).
- Lindahl, Fritze: Et Nakskov-møntfund fra dronning Margrethes tid, in: *Nordisk numismatisk tidsskrift 1960.* (Stockholm 1961).
- Moesgaard, Jens Chr.: Møntfund og dateringen af aktiviteten på Albuen ved Nakskov, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 2003.* (Maribo 2003).
- Munksgaard, Ole: Lollands Albue 1416-1532. Fra flådehavn over sildemarkedsplads til fiskerleje, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1995.* (Maribo 1995).
- Munksgaard, Ole: Møntfundene på Lollands Albue set i relation til tidligere historieforskning, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 2003.* (Maribo 2003).
- Peters, Elisabeth: Das grosse Sterben des Jahres 1350 in Lübeck, in: *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde.* Bd. XXX. (Lübeck 1940).
- Weibull, Curt : Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398-1400. Studier i Lübecks pundtullböcker, in: *Scandia bd. 32.* (Stockholm 1966) (Forkortet Weibull, 1966).

Trykte kilder:

- Acta Pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536, bd. II. (Kbh. 1907).
- Andersen, Aage (udg): *Den danske rigsgivning 1397-1513.* (Kbh. 1989) (Forkortet Andersen, 1989).
- Dragendorff, Ernst og Krause, Ludwig (udg): *Das Rostocker Weinbuch von 1382 bis 1391.* (Rostock 1908).
- Diplomatarium Danicum I-IV R. (Kbh. 1938-2000) (Forkortet D.D).
- Erslev, Kristian (udg): *Repertorium Diplomaticum regni danici mediævalis.* 1. R. Bd. 3. (Kbh. 1906) (Forkortet Erslev REP).
- Hohlbaum, Konstantin (udg): *Hansisches Urkundenbuch.* Bd. III. (Halle 1882-86).
- Kroman, Erik (udg.): *Danmarks gamle Købstadslovgivning.* bd. I-V (Kbh. 1951-1961).
- Lindbæk, J og Stemann, G: *De danske Helligåndsklostre. Fremstilling og aktstykker.* (Kbh. 1906).
- Reuter, Christian (udg): *Das älteste Kieler Rentenbuch 1300-1487.* in: *Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte* Bd. 9-11. (Kiel 1893).
- Reuter, Christian (udg): *Das Kieler Erbenbuch 1411-1604.* (Kiel 1897).
- von Rundstedt, Hans-Gerd (udg): *Hansisches Urkundenbuch 7.1.* (Weimar 1939) (Forkortet HUB, 1939).
- Schröder, Horst-Diether (udg): *Der Stralsunder Liber Memorialis,* Teil 2. (Schwerin, Rostock, Weimar, 1964-88).
- Sejdelin, H.C.P.: *Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil 1559.* bd. 1. (Kbh. 1865) (Forkortet Sejdelin, 1865).
- Simon, Ulrich (udg): *Das Lübecker Niederstadtbuch 1363-1399.* Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte bd. 56, 2. (Köln, Weimar, Wien 2006).
- Der Verein für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde (udg): *Codex Diplomaticus Lubecensis.* (Lübeck 1884).

Utrykte værker:

Gyllinge, John: *Forekomsten af ulovlige havne ca. 1400-1513 med særligt henblik på Østdanmark*. (Upubliceret speciale fra Københavns Universitet, september 1979)

Websider:

<http://diplomatarium.dk/dokument/14411127001>

<http://diplomatarium.dk/dokument/13510515001>

<http://diplomatarium.dk/dokument/13670801001>

<http://diplomatarium.dk/dokument/13670718001>

<http://diplomatarium.dk/dokument/14099999036>

<https://goo.gl/vBS4dH>

Munksgaard, Ole Arpe: Det store møntfund på Gåsetorvet i 1959. <http://nakskovlokalarkiv.dk/Lokalemoentfund.html>

Noter:

1. Den første artikel er bragt *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 2016*. (Munksgaard 2016).
2. Erik Ulsig: Pest og befolkningsnedgang i Danmark, in: *Historisk Tidsskrift bd. 91* hæfte 1. s. 21-43. (Kbh. 1991), Erland Porsmose: Middelalder o. 1000-1536, in: Claus Bjørn (red.): *Det danske landbrugs historie 4.000 f.Kr.-1536, bd. 1*. s. 321-40. (Odense 1988) og Niels Hybel og Bjørn Poulsen: *The Danish Resources c. 1000-1550. Growth and Recession*. s. 129-34 (Leiden/Boston 2007).
3. Ulsig (1991) s. 22.
4. Ulsig (1991) s. 22.
5. Krisen afspejler sig bl. a. i det stagnerende og regressive hussalg i Lübeck som vist i: Rolf Hammel-Kiesow: Der Umsatz im Lübecker Hafen, in Jenks og North: *Der Hansische Sonderweg? Beiträge zur sozial- und wirtschaftsgeschichte der Hanse*. S. 89. (Köln, Weimar, Wien. 1993).
6. Erik Ulsig: Den senmiddelalderlige agrarkrise, in: *Historie/Jyske Samlinger Ny række 15.2*. s. 221-32. (Århus 1983).

7. Troels Dahlerup: Lavadelens krise, in: *Historisk Tidsskrift. 12. R. bd. 4. hæfte 1-2*. s. 34. (Kbh. 1969).
8. Porsmose (1988) s. 325.
9. Bjørn Poulsen: Tilbagegang og vækst i senmiddelalderens danske by, in: Søren Bitsch Christensen: *Middelalderbyen. Danske bystudier I*. s. 191-248 (Aarhus 2004) og Poul Enemark: Vesteuropa, Lybæk og dansk handel i senmiddelalderen, in: *Historisk Tidsskrift bd. 91, hæfte 2*. s. 361-401. (Kbh. 1991). Aksel E. Christensen: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen, in: A. Schück (udg): *Nordisk Kultur II. Befolkning i Middelalderen*. s. 51. (Kbh, Oslo og Stockholm 1938).
10. I Diplomatarium Danicum (forkortet D.D.) findes der i perioden mellem 1350 og 1420 en række eksempler på pantsættelser og ødegårde. Se f. eks. 4. R. bd. 1. nr. 503., 4. R. bd. 3. nr. 182 og 4. R. bd. 4. nr. 476 og 501. (Kbh. 1984, 1987 og 1993).
11. Arild Huitfeldt: *Danmarks Rigis Krønike. Chronologia III. Fra Oluf Hakonsson til Christoffer af Bayern*. s. 294. (Kbh. 1603/1977).
12. <http://diplomatarium.dk/dokument/14411127001> (20.03.17).
13. Ole Arpe Munksgaard: Kristi Legemsgilde i Lollands Sønder Herred – et gilde fra 1388 s. 82ff, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2011*. (Odense 2011).
14. D.D. 4. R. bd. 7. nr. 310 og 311. (Kbh. 2000). – Se desuden J. Lindbæk og G. Stemann: *De danske Helligåndsklostre. Fremstilling og aktstykker*. (Kbh. 1906) og Poulsen (2004) s. 212.
15. Poulsen (2004) s. 212 og Acta Pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536, bd. II, nr. 1202, 1280 og 1293. (Kbh. 1907).
16. Kristian Erslev (udg): *Repertorium Diplomaticum regni danici mediævalis*. 1. R. Bd. 3. nr. 6532. (Kbh. 1906).
17. Erslev REP nr. 7126 og nr. 7828.

18. Erslev REP nr. 4618.
19. Aage Andersen (udg): *Den danske rigsgivning 1397-1513*. nr. 7, s. 67-75. (Kbh. 1989) og Jens E. Olesen: Senmiddelalderens danske stændersamfund. s. 29-30, in: Agnes S. Arnórsdóttir m.fl.: *Konge, kirke og samfund*. (Aarhus 2007).
20. Erslev REP. Nr. 7795.
21. Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*. s. 267-273. (Aarhus 2016).
22. Munksgaard 2016.
23. Poul Enemark: Handelens varer og veje. s. 163-64, in: Per Ingesman (m.fl.): *Middelalderens Danmark*. (Kbh. 1999).
24. For en detaljeret gennemgang af nævnte forhold: Poul Enemark: Vesteuropa, Lybæk og dansk handel, in: *Historisk Tidsskrift bd. 91. 2. s. 361-398*. (Kbh. 1991).
25. Klaus Spading: *Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert. s. 15-69*. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte XII.) (Weimar 1973).
26. Karl Koppmann: Zur Geschichte der mecklenburgischen Klipphäfen s. 103-106, in: *Hansische Geschichtsblätter*. (Leipzig 1886).
27. Johannes Hansen: Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks. s. 28. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien und Hansestadt Lübeck Bd. I: 1. (Lübeck 1912).
28. Erik Kroman (udg.): *Danmarks gamle Købstadslovgivning*. bd. II s. 73-75. (Kbh. 1951-1961).
29. Orla Vestergaard: Forkøb, landkøb og forprang, in: *Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christiansen på treårsdagen*. s. 185-218. (Kbh. 1966).
30. Enemark (1999) s. 371-372.
31. Se generelt John Gyllinge: *Forekomsten af ulovlige havne ca. 1400-1513 med særligt henblik på Østdanmark*. (Upubliceret speciale fra Københavns Universitet, september 1979).
32. Poul Enemark: Skudehandel, kornhandel og Östersjøhandel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XVI* sp.2, XXI sp. 45-47 og IX sp. 148-151. (Kbh. 1956-1978)
33. D.D. 3. R. bd. 3. nr. 425 (Kbh. 1963) – se desuden <http://diplomatarium.dk/dokument/13510515001> (20.03.17), hvor diplomaten er korrigeret efter dets tilbagelevering til Lübeck – fra den gamle Østblok – efter Murens fald i 1989. I den trykte udgave af D.D. angives Timme Tidemansen at være borger i Randers.
34. D.D. 3. R. bd. 7. nr. 47 (Kbh. 1972) samt <http://diplomatarium.dk/dokument/13670801001> (20.03.17).
35. Seglet er gengivet hos Kroman (1951-1961) bd. 3. s. 355 med indskriften SIGILLIUM CIVIUM DE NAKSCOG (Nakskov bys segl).
36. D.D. 3. R. bd. 8. nr. 44. (Kbh. 1980) og <http://diplomatarium.dk/dokument/13670718001> (20.03.17).
37. D.D. 3. R. bd. 3. nr. 380. (Kbh. 1963).
38. For Lübecks vedkommende: Jürgen Hartwig Ibs: *Die Pest in Schleswig-Holstein von 1350 bis 1547/48*. s. 101-102 og s. 149-151. (Kieler Werkstücke, Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte 12. (Kiel 1994) og Elisabeth Peters: Das grosse Sterben des Jahres 1350 in Lübeck, in: *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*. Bd. XXX. s. 29-33. (Lübeck 1940).
39. D.D. 3. R. bd. 7. Nr. 366. (Kbh. 1972).
40. D.D. 3. R. bd. 7. Nr. 369. (Kbh. 1972) og Ulrich Simon (udg): *Das Lübecker Niederstadtbuch 1363-1399*. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte bd. 56, 2. s. 76. (Köln, Weimar, Wien 2006).
41. Oscar Wendt: Lübecks Schiffs- und Warenverkehr in den Jahren 1368 und 1369. s. 32. (Lübeck 1902). Wendts artikel bygger på Lübecks pundtoldregnskaber for de nævnte år.
42. D.D. 3. R. bd. 5. Nr. 138. (Kbh. 1967) og Konstantin Hohlbaum (udg): *Hansisches Urkundenbuch*. Bd. III. nr. 408. (Halle 1882-86)
43. Carsten Jahnke: Et toldregnskab fra 1375, in: *Zise. Told- og Skatthehistorisk Tidsskrift*. (Kbh. 1978)

- skrift. Nr. 3 1997. s. 85-94. Og samme: Die Malmöer Schonenzollliste des Jahres 1375, in: *Hansische Geschichtsblätter* Jahrgang 115. s. 1-107. (Lübeck 1997). – Hvad angår Hartwig, så kan det som et kuriosum nævnes, at han også er notar på den såkaldte *Rostocker Weinbuch von 1382 bis 1391*, (udg. Ernst Dragendorff og Ludwig Krause, Rostock 1908), hvori der optræder en mecklenburgsk ridder ved navn Werner de Axekowe, hvis efternavn i flere forbindelser nævnes/staves Naxekow, Naxekowe eller Nackeschow. Om denne Werner har haft direkte relationer til Nakskov har det ikke været muligt for forfatteren at finde frem til.
44. Aage Andersen: *Den danske rigsgivning 1397-1513*. nr. 54. og 55. (Kbh. 1989).
45. D.D. 4. R. 3. bd. nr. 288. (Kbh. 1993) samt [https://books.google.dk/books?id=8pQwAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Hamburgische+K%C3%A4mmerei rechnungen&hl=da&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Hamburgische%20K%C3%A4mmereirechnungen&f=false](https://books.google.dk/books?id=8pQwAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Hamburgische+K%C3%A4mmerei+rechnungen&hl=da&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Hamburgische%20K%C3%A4mmereirechnungen&f=false) s. 454. (10.01.17).
46. D.D. 4. R. bd. 7. nr. 604. (Kbh. 2000).
47. Curt Weibull: Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398-1400. Studier i Lübecks pundtullböcker. s. 44, in: *Scandia* bd. 32 s. 1-122. (Stockholm 1966).
48. Weibull s. 61-65.
49. Weibull s. 114.
50. Jan Bill (m. fl.): *Dansk søfarts historie. bd. 1*. s. 124. (Kbh. 1997).
51. <http://diplomatarium.dk/dokument/14099999036> (17.01.17) – Klageskriftet fra 1409 samt klager fra 1413 og 1415 er optrykt i Kristian Erslev: Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holsternerne (1409-15) in: *Danske Magazin* 5. R. bd. 2. s. 83-107. (Kbh. 1889-92).
52. Erslev (1889-92) s. 103.
53. H.C.P. Sejdelin: *Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil 1559*. bd. 1. s. 304-05. (Kbh. 1865).
54. Bjørn Poulsen: Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder, in: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*. s. 51. (Aarhus 2001).
55. Sejdelin (1865) bd. 1. s. 305.
56. Fritze Lindahl: Et Nakskov-møntfund fra dronning Margrethe tid, in: *Nordisk numismatisk tidsskrift* 1960. s. 84-96. (Stockholm 1961). Om de nærmere omstændigheder ved fundet: Ole Arpe Munksgaard: Det store møntfund på Gåsetorvet i 1959. <http://nakskovlokalarkiv.dk/Lokalemoentfund.html> (17.01.17).
57. Arild Huitfeldt (1977) s. 294.
58. Horst-Diether Schröder (udg): *Der Stralsunder Liber Memorialis*, Teil 2, nr. 630. (Schwerin, Rostock, Weimar, 1964-88) og Bjørn Poulsen: Late medieval migration across the Baltic s. 47-48, in: Lars Bisgaard (m.fl.): *Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300-1500*. (Odense 2013).
59. Sejdelin (1865) bd. 1. s. 239.
60. Sejdelin s. 241.
61. Sejdelin s. 233 og Gerhard Kraack: *Das Gildewesen der Stadt Flensburg*. s. 28 og 84 (Kiel 1969).
62. Sejdelin s. 249.
63. Hans-Gerd von Rundstedt (udg): *Hansisches Urkundenbuch* 7.1 s. 9. anm. 2. (Weimar 1939).
64. HUB. (1939) 7.1. s. 9. anm. 2.
65. HUB. (1939) 7.1. s. 233-34.
66. Erslev REP. 1. R. bd. 3. nr. 7092.
67. Dornsen lokaliseres til Tårs på det nordøstlige Lolland in: A. Bjerrum og C. Lisse: *Maribo Amts Stednavne*. s. 134. (Kbh. 1954).
68. Christian Reuter (udg): *Das Kieler Erbenbuch 1411-1604*. nr. 595. (Kiel 1897).
69. Christian Reuter (udg): *Das älteste Kieler Rentenbuch 1300-1487*. nr. 1736, in: *Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte* bd. 9-11. (Kiel 1893).
70. Erik Kroman: *Danmarks gamle købstadlovgivning*. bd. 3. s. 409. (Kbh. 1951-61).
71. Kroman bd. 3. s. 409-10.
72. Enemark (1991) s. 374.
73. Kroman bd. 3. s. 365.
74. Kroman bd. 3. s. 410.
75. Kroman bd. 3. s. 366-67.
76. Codex Diplomaticus Lubecensis 1.8 nr. DCCXXXIII. s. 100. (Lübeck 1884). – Angående Lollands Albue i perioden 1416-1532 se: Ole Munksgaard: Lollands Albue 1416-1532. Fra flådehavn over sildemarkedsplads til fiskerleje, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1995*, s.74-
95. (Maribo 1995), Jens Chr. Moesgaard: Møntfund og dateringen af aktiviteten på Albuen ved Nakskov og Ole Munksgaard: Møntfundene på Lollands Albue set i relation til tidligere historieforskning, begge in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 2003*, s. 119-125 og s. 126-132. (Maribo 2003) samt 550 Jahre St. Andreas-Kirchengemeinde Schlutup 1439-1986.

Gråbrødrene på Lolland-Falster

Af Tove Niclasen

Franciskanermunke i grå kutter var i middelalderen en velkendt del af bybilledet i Nykøbing og Nysted. De prædikede bod og omvendelse for byens borgere, mens de arbejdede for føden eller tiggede til livets ophold. I princippet måtte de intet eje, hverken individuelt eller i fællesskab, men dette princip viste sig næsten umuligt at udleve i praksis, hvilket førte til store stridigheder internt i ordenen gennem hele middelalderen. Disse stridigheder blev særligt tydelige i Nysted Kloster, hvor munkene og deres støtter i flere omgange gik korporligt til angreb på hinanden i forsøget på at indføre "den rette lære" i klostret. Nysted-munkene havde dog også tid til at føre en fortegnelse over helgener i kalenderorden, det såkaldte Nysted-Martyrologium, så de kunne holde styr på, hvornår de enkelte helgener skulle fejres i kirken

En forårsdag i 1205 skete der noget fuldstændig uhørt på torvet i den italienske by Assisi: en ung mand flåede alt sit tøj af, og stående splinternøgen foran sin far og hele byrådet erklærede han, at han fra nu af ikke længere var at betragte som søn af en af

byens mest agtede borgere, Pietro di Bernardone. Han ville ikke være arving til det tekstilimperium, hans far havde opbygget, og han ønskede ikke at være borger i den driftige handelsby; han ønskede kun én ting: at leve et liv i total fattigdom og ensomhed.

Denne besynderlige handling blev starten på det, som siden udviklede sig til en af de største åndelige bevægelser inden for den kristne kirke. Frans, som den unge mand hed, havde fået en åbenbaring om, at han skulle "genopbygge Guds hus". I begyndelsen tolkede han denne befaling helt bogstaveligt og gik i gang med at genopbygge et forfaldent kapel i nærheden af Assisi, men snart fik han den tanke, at han måske snarere skulle forstå befalingen i mere billedlig forstand, og han begyndte derfor at vandre rundt og prædike for folk i omegnen. Snart fik han følgeskab af andre mænd, der ønskede at leve efter de samme fattigdomsidealer som han selv. Egentlig ønskede Frans, at han og hans tilhængere kunne leve deres liv i fred med prædiken, bøn og arbejde, men hvis man ville undgå at blive beskyldt for at være kætter, var det vigtigt at få pavens tilladelse til at prædike. Denne tilladelse opnåede Frans i 1210, og senere fik bevægelsen pavens godkendelse til at danne en egentlig klosterorden, som hurtigt bredte sig til hele Europa.

Den etablerede kirke så mange steder med mistænksomhed på denne nye, populære bevægelse af lægmænd, som uden uddannelse og formelt embede prædikede for folket, og der var gennem de følgende århundreder mange kontroverser mellem franciskanerne og de gejstlige, som ikke var medlem af en munkeorden. Striden drejede sig dels om brødrenes ret til at prædike, modtage skrifte og uddele syndsforladelse, dels om teologiske spørgsmål, først og fremmest om det virkelig var et liv i Kristi efterfølgelse at leve i fuldstændig fattigdom. Desuden havde stridighederne et økonomisk aspekt: de lokale præster mistede indtægter, når deres sognebørn støttede franciskanernes kirker med gaver og stiftelser, og som for at føje spot til skade blev franciskanerne endda fritaget for at overlade de lokale præster en fjerdedel af deres indtægter ved kirkelige handlinger, som f.eks. begravelser, således som det ellers var kutyme.¹

Endnu i Frans' levetid bredte klosterordenen sig til hele Italien, Frankrig og det sydtyske område, og kun seks år efter hans død kom ordenen til Danmark. Det fortælles i Ryd Klosters Årbog, at "1232 ankom gråbrødrene på deres bare ben til Danmark og grundlagde huset i Ribe". Navnet gråbrødre fik de på grund af farven på deres kutter.

I modsætning til de ældre klosterordener som benediktinerne og cistercienserne, levede franciskanerne ikke et indadvendt liv i deres klostre, optaget af bøn og studier. I stedet var hovedformålet med deres virke at prædike bod og omvendelse for folket. De udførte også socialt arbejde blandt samfundets udsatte og grundlagde flere steder hospitaler og hittebørnsinstitutioner ved deres klostre.

Franciskanerne på Lolland-Falster

Det første franciskanerkloster på Lolland-Falster etableredes ved Nysted i 1286. I de fleste tilfælde blev klostrene grund-

lagt i allerede eksisterende byer, men der har formentlig ikke været nogen by her på stedet, da franciskanerordenen fik skænket jord til at bygge et kloster. Derimod var der en stærk borg, Ålholm, som var i kongens besiddelse.

Generelt stod franciskanerne på god fod med den danske kongemagt, men i midten af 1200-tallet blev de blandet ind i konflikten mellem Kong Christoffer og ærkebiskop Jakob Erlandsen. Biskoppen kæmpede for en stærk og uafhængig kirke, og franciskanerne støttede ham i disse bestræbelser. De havde derfor et særdeles anstrengt forhold til både Kong Christoffer og hans søn og efterfølger, Erik Klipping. Først i 1279 blev brødrene og kongen forsonet, og som tegn på forsoningen skænkede Erik Klipping brødrene sin kongsgård i Odense, der med tiden blev det største kloster i ordensprovinserne Dacia (Danmark, Norge, Sverige og Finland).²

Det er ikke usandsynligt, at Erik Klipping også havde en finger med i spillet ved grundlæggelsen af Nysted Franciskanerkloster. De adelige familier på herregårdene Kelstrup (som nu er forsvundet, men lå i Errindlev sogn) og det endnu eksisterende Kærstrup ved Holeby, skænkede jorden til klostret og bekostede samtidig opførelsen af kirken og en del af klosteranlægget.

Den første gang, byen Nysted nævnes, er i et brev fra paven fra 1291, som omhandler klostret. Byen figurerer ikke i ældre kilder, og man må derfor gå ud fra, at den ikke er meget ældre end klostret. Navnet Nysted antyder, at den fra starten er planlagt som en købstad og ikke er vokset frem af en ældre landsby, som så mange andre købstæder. Efterleddet –sted er formentlig overtaget fra det nedertyske –stath, der betyder købstad³.

Man har tidligere ment, at tiggermunke – det vil først og fremmest sige franciskanere og dominikanere – næsten udelukkende

Klosterkirken og den bevarede vestfløj af Nykøbing Gråbrødrekloster set fra nord. Foto: John M. Jensen.

udførte deres gerning i byer, hvor der var mange mennesker at prædike for og modtage almisser fra. Men denne opfattelse passer dårligt sammen med, at klosteret i Nysted tilsyneladende blev grundlagt et sted, hvor der slet ikke var nogen by i forvejen. Imidlertid har nyere forskning vist, at munkene over hele Europa også i høj grad virkede i landdistrikterne, hvor de rejste rundt til landsbyerne, prædikede i kirkerne og indsamlede almisser til klosteret. Landet var ligefrem delt ind i såkaldte termineringsområder, dvs. afgrænsede områder, hvor hvert kloster har haft ret til at indsamle almisser.⁴ Sådanne områder har Lolland-Falster uden tvivl også været delt i, men det er ikke muligt at fastslå, hvor grænserne mellem de forskellige klostres termineringsområder har gået. Men at Nysted-munkenes virksomhed i hvert fald i de første mange år har været afhængig af indsamling af almisser i et større landområde, kan der ikke være tvivl om.

Gråbrødrene i Nykøbing

Med udgangen af 1200-tallet var der i alt 34 franciskanerklostre i provinsen Dacia. I store dele af 1300-tallet var der krise i samfundet, ikke mindst på grund af pestepidemier og deraf følgende problemer for landbruget, som kom til at mangle arbejdskraft og derfor ikke kunne producere fødevarer i samme mængder som før pestens tid. Desuden var der stridigheder om kongemagten. Først i 1419 kom det igen til en franciskansk klostergrundlæggelse i Norden, da Erik af Pommern skænkede en grund i Nykøbings sydlige del, hvor der i forvejen var et kapel viet til Skt. Nikolaj, til opførelse af et kloster. Samtidig gav han munkene en kongelig æblehave, som lå i forbindelse med kapellet. Klosteret er bygget i flere etaper, og det tog mange år at få hele anlægget færdigt. Man regner med, at kirken har stået færdig i sin nuværende udstrækning senest i 1486, hvor der blev holdt generalkapitel i byen.

I starten har munkene sikkert brugt Skt. Nikolai kapel som kirke, og da de nedbrød det, ser det ud til, at de har genbrugt en del af byggematerialerne herfra, idet man indvendigt i Klosterkirken kan se kridtkvadere, som formentlig stammer fra dette kapel. Resten af kirken og den bevarede klosterfløj er bygget i brændte munkesten.

Ligesom klosteret i Nysted har Nykøbing gråbrødrekloster været bygget efter en enkel grundplan, som er typisk for franciskanerklostrene, samt i øvrigt for flere af de andre klosterordener: et firfløjet anlæg, hvoraf kirken udgjorde den ene fløj, mens de tre andre fløje blev brugt til bibliotek, sovesale, spisesal og samlingsrum. Ind mod gården var der en korsgang⁵, som det endnu kan ses i Nykøbing, hvor klostrets kirke og vestfløj er bevaret, mens nord- og østfløjen blev nedrevet kort efter reformationen.

I Frans' testamente, nedskrevet kort før hans død i 1226, kunne man læse følgende om brødrenes forhold til fast ejendom:

“Brødrene skal vogte sig for på nogen måde at tage imod kirker, fattige boliger og alt, hvad man bygger for dem, hvis de ikke er,

som det sømmer sig for den hellige fattigdom, som vi har lovet i reglen; dér skal de altid opholde sig som fremmede og pilgrimme.”⁶

Dette krav om beskedenhed med hensyn til bygningernes udformning synes efterlevet i klosteret i Nykøbing, idet den endnu bevarede Klosterkirke er ret enkel i sin udformning med et højt skib uden sideskibe eller andre tilbygninger. Loftet har i munkenes tid været et fladt bræddeloft, men at det fra starten har været meningen at indbygge hvælvinger på et senere tidspunkt, ses af de svære udvendige støttepiller, hvis funktion er at understøtte hvælvene. Planen om at indbygge hvælv blev dog først realiseret, længe efter at munkene havde forladt klosteret, nemlig da Dronning Sophie i 1613 skænkede kirken penge til byggeriet. Efter reformationen er korsgangen nord for kirken inddraget som sideskib ved at man har gennembrudt kirkens nordvæg med arkadebuer.

Man kan ikke nødvendigvis gå ud fra, at kirkens indre i gråbrødrenes tid også har været beskedent indrettet. Der har utvivlsomt været mange altre langs sidevæggene,

Udgravning af klosterkomplekset i Nykøbing i 1960, set fra nord. Foto: John M. Jensen efter billede i kirkekontoret.

Nykøbing Klosterkirkes indre. I klostrets tid var venstre sidevæg massiv, men efter reformationen er muren gennembrudt af buer, så kirken nu har et sideskib, der udgøres af den tidligere søndre korsgang. Foto: Nils Roland.

udstyret med de nødvendige remedier til at gennemføre messer, dvs. altersølv, røgelseskar, klæder til præsten osv. Disse ting blev ofte skænket af klostrets velyndere blandt adelen og de mere velhavende borgere, men også de knap så velbeslæede borgere kunne bidrage til kirkens udsmykning, idet de ofte sluttede sig sammen i gilder og laug, der finansierede et alter i kirken med alt, hvad dertil hører. Disse altre var som regel viet til en helgen, som havde en særlig tilknytning til et bestemt laug, således at et laug af sømænd ofte havde et alter for Skt. Nikolaus, som bl.a. er de søfarendes helgen. Vi kender ikke til konkrete altre i de lokale gråbrødrekirker, men de findes i klosterkirker i andre dele af landet, så det er sandsynligt, at de også har eksisteret her.

Klostret i Nysted

De bygninger, som udgjorde klostret i Nysted, ved vi meget lidt om. De overjordiske dele er helt forsvundet, men man har ved enkelte udgravninger og tilfældige fund kunnet danne sig et overblik over en del af anlægget. Klostret har ligget vest for den nuværende kirkegård ved Munkestien, hvor Nysted Højskole i 1891 blev opført. Få meter syd for den nu helt forfaldne højskolebygning har man påvist nogle murrester, som viser, at her har ligget et anlæg med fire fløje omkring en central gård med korsgange. Gårdens indvendige dimensioner har været ca. 27 x 18 m. Kirken må have ligget i enten den nordlige eller den sydlige fløj, men da der er fundet grave begge steder, er det ikke til at fastslå, hvor den været placeret.

På grunden, hvor man i dag finder Nysted Højskoles forfaldne bygning, lå i middelalderen Nysted Gråbrødrekloster. Foto: John M. Jensen.

Som nævnt var det lokale adelsfamilier, der finansierede gråbrødrenes klosterbyggeri i Nysted, og i det hele taget var franciskanerne ret populære blandt adelen. Fra andre steder i landet ved vi, at nogle af disse adelige donatorer senere blev optaget som brødre i klostrene, mens andre blev begravet i klosterkirkerne i franciskanernes ordensdragt.

Man kan nok se gode magtpolitiske grunde til, at adelige familier har støttet klosteroprettelser i deres område, men det kan måske undre, at adelsmænd, som besad stor rigdom og verdslig magt, kunne vælge at gå ind i klosterlivet, hvor de måtte give afkald på al magt og rigdom og tilmed skulle vise absolut lydighed over for deres foresatte og følge ordenens regler til punkt og prik-

ke. Men måske har de her fundet ro til at koncentrere sig om det evangeliske budskab og forberede sig til det, som for middelalderens mennesker på mange måder stod som det vigtigste i livet: livet efter døden og det skrækkelige overgangssted, man skulle igennem, før man kunne komme til Himlen, nemlig Skærsilden. Her skulle man udstå straffe for de synder, man havde begået i sit jordeliv, men der fandtes forskellige måder, hvorpå man kunne afkorte den tid, som skulle tilbringes på dette pinested. En af måderne var at sørge for, at der blev holdt sjælemesser for én, efter at man var død, en anden var at erhverve sig aflad ved at udføre handlinger som pilgrimsrejser, stiftelser af altre og godgørende institutioner, eller man kunne i den sene middelalder simpelt hen

købe sig aflad for kontanter. Det var denne handel med aflad, som Luther blev så forarget over, at han i 1517 offentliggjorde sine 95 teser, hvorved den ild blev antændt, der senere resulterede i, at en stor del af Nord-europa vendte sig fra katolicismen og gik over til den luthersk-evangeliske tolkning af evangeliet. Herved ophørte alt klostervæsen i disse lande.

Nysted-martyrologiet

Der blev tilsyneladende begravet en del adelige i klostret i Nysted, blandt dem Anders Sjundeesen til Kjærstrup (1390) og Valdemar Podebusk, biskop i Odense, der i 1388 havde nedlagt sit embede og formentlig var indtrådt i franciskanerordenen.

Vi finder også adelige krigere blandt de begravede i klostret, bl.a. væbneren Hans Ahlefeld (død 1360) og Lyder Kabel, som døde af de sår, han havde fået i kampen mod den svenske kong Albrecht (1389). Man må formode, at han har deltaget i slaget ved Åsle, hvor det lykkedes Dronning Margrethes dansk-svenske tropper at slå Albrechts hær og tage kongen selv, hans søn og adskillige tyske riddere til fange. Dermed var vejen banet for, at Margrethe også kunne få magten i Sverige, ligesom hun allerede havde den i Danmark og Norge.

Disse oplysninger om begravelser har vi fra et ganske specielt skrift, et såkaldt martyrologium, som er en af de få genstande, der med sikkerhed kan knyttes til Nysted franciskanerkloster.

Et martyrologium er en fortegnelse over helgener i kalenderorden, så man kan holde styr på, hvornår de enkelte helgener skal fejres i kirken, typisk på deres dødsdag. Vi kender endnu til at benævne dage efter "dagens helgen", f.eks. Skt. Hans dag (24. juni) og Skt. Mortens dag (11. november) – vi fejrer dem så her i Danmark blot aftenen før.

Man kender til sådanne fortegnelser helt tilbage fra 400-tallet, og i løbet af middel-

alderen udviklede der sig den praksis, at man i klostrene og domkirkerne mindedes dagens helgener ved at nævne dem og evt. læse en kort beskrivelse af deres liv op ved dagens første bøn.

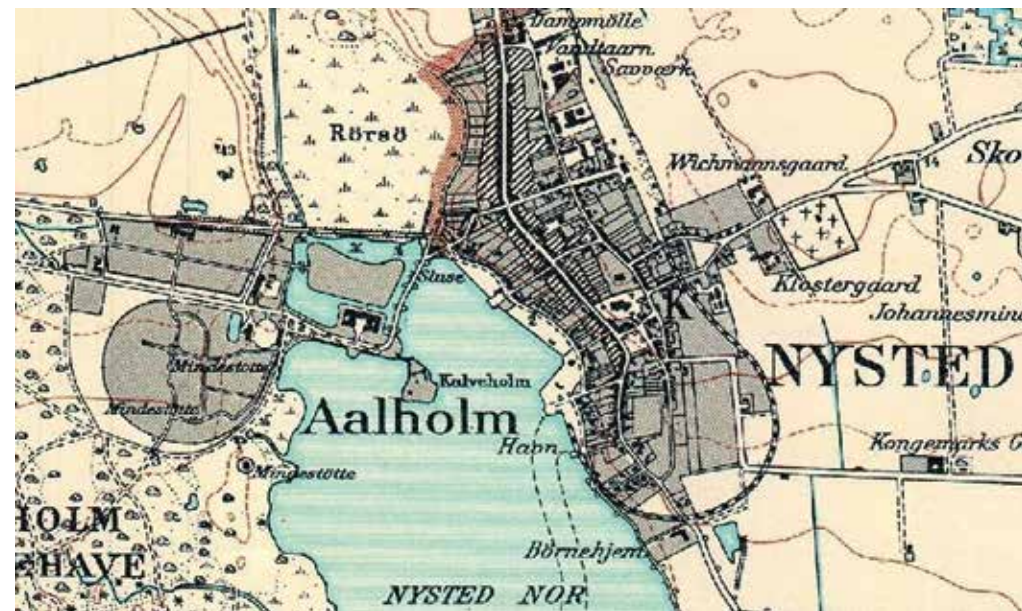
Selv om navnet martyrologium antyder, at det først og fremmest var martyrer, der blev mindet på denne måde, indeholdt fortegnelsen også andre personer, der på grund af deres levned måtte anses for hellige, men ikke direkte var død for deres tro, som f.eks. ordensgrundlæggere og biskopper.

I den helgenoversigt, som blev benyttet i Nysted franciskanerkloster, finder man naturligvis en fyldig omtale af de helgener, som var særligt vigtige for franciskanerne. Frans af Assisi har fået den plads, som tilkommer ham som stifter af ordenen, med en fyldig levnedsbeskrivelse, mens mange af de mindre betydningsfulde helgener kun nævnes ved navn.

På forsiden af manuskriptet, som nu befinder sig på et museum i Holland⁷, kan man læse ordene: "*Liber conventus Nistadensis provinciae Daniae*", hvilket kan oversættes til: "Bogen tilhører Nysted Kloster i provinsen Danmark". Ud fra skriften kan manuskriptet dateres til begyndelsen af 1300-tallet, og det repræsenterer dermed en af de ældste omtaler af byens navn.

Forrest i manuskriptet findes en vejledning i at bruge de såkaldte gyldental til at fastslå påskens placering for hvert år. Påskedag falder jo ikke som årets andre helligdage på en fast dato, men på første søndag efter første fuldmåne efter forårsjævndøgn. For at kunne fejre påsken på det rigtige tidspunkt er det derfor nødvendigt at kunne følge månens cyklus, og denne udregning kan foretages ved hjælp af gyldentallene, som man kan finde ud for hver dato i den efterfølgende kalender med oversigt over helgenerne.

Hovedparten af teksten består af en kalender, hvor man for hver dag kan læse,

På et kort over Nysted fra ca. 1910 ses mod øst "Klostergaard", som var det navn, den gamle højskolebygning fik, da den efter højskolens nedlæggelse i nogle år blev drevet som sommerpensjonat.

hvilke helgener der skal fejres på denne dag, og i hvilket omfang de skal fejres. Disse såkaldte *festgrader* er nøje beskrevet i indledningen til teksten. Heraf fremgår det, at den største fest, *festum maius duplex* (egentlig: "dobbelte større fest") fejres ved jul, helligtrekonger, evangelisten Johannes' dag, Johannes Døberens dag, samt flere andre af de helt store helgeners dage. Frans af Assisi fejres naturligvis også med en "festum maius duplex". Vi ved ikke præcis, hvordan disse kirkelige fester er blevet fejret, men de har uden tvivl bestået af oplæsninger af helgenernes historier, sang, læsning og bønner.

En af de mindre fester, *festum IX lectio-num*, kendes stadig i vores kirker, hvor man mange steder holder "de 9 læsninger" i forbindelse med julen.

Der er ikke foretaget nogen præcis optælling af de helgener, som forekommer i

Nysted-martyrologiet, men fra andre kilder ved man, at de middelalderlige martyrologier indeholder mellem 800 og 1100 helgener. Der har derfor på nogle dage været mange helgener, som skule fejres. De kunne naturligvis ikke alle sammen få en særlig fejring, og de fleste helgener er da også kun nævnt med navn og dødsdato, men uden en særlig festgrad. Blandt disse helgener findes der fire, som er specielle for Danmark, nemlig Skt. Ansgar, Skt. Knud, Skt. Kjeld og Skt. Olav. Ved disse fire helgener finder man tilføjelsen "*festum terrae*", dvs. landsfest, hvilket betyder, at disse dage også blev holdt hellige af lægfolket i landet (Danmark, Norge og Sverige).

I de fleste andre bevarede middelalderlige martyrologier finder man også navne på personer af særlig betydning for det enkelte kloster og afdøde brødre, som skal mindes på deres dødsdag, men på dette

punkt adskiller Nysted-teksten sig fra normen. I selve martyrologiet finder vi kun navnet på en enkelt broder, nemlig ved datoen 1. november, hvor det i marginen er noteret, at guardian (klosterforstander) broder Peter, kaldet Lale, døde. Håndskriften tyder på, at notatet er gjort i slutningen af 1300-tallet. Hans tilnavn, Lale eller Låle, er sikkert en middelalderlig form af det endnu brugte efternavn Lolle (i betydningen “fra Lolland”).

Sammen med det egentlige martyrologium fandt man to løse sider, som ved nærmere eftersyn har vist sig at være en del af en kalender med netop de oplysninger, man ellers savner i hovedteksten om lokale personer, som blev mindet i netop Nysted Gråbrødrekloster. De to sider stammer fra marts og april, og det er her, vi finder de tidligere nævnte navne på personer, som er begravet i klostret. Her nævnes også en person, som ved sin blotte tilstedeværelse i klostret kan give os en række værdifulde oplysninger om de store omvæltninger, som klostret har gennemgået i slutningen af 1400-tallet. Det drejer sig om en fremmed broder, Michael fra Lier (i det nuværende Belgien), som var udsendt af generalkapitlet i Montluçon for at indføre en ny ordensregel – eller rettere føre de nordiske klostre tilbage til den oprindelige ordensregel med det strenge fattigdomsideal, som var indstiftet af Frans af Assisi selv. For at forstå denne splittelse i ordenen, må vi kaste et blik tilbage på grundlæggelsen af franciskanerordenen.

Frans' fattigdomsideal

Frans havde i klosterreglen af 1223 udtrykt sig i utvetydige vendinger om brødrenes forhold til penge:

“Jeg forbyder strengt alle brødre på nogen måde at tage imod mønter eller penge, hverken selv eller gennem en mellemmand.”⁷⁸

De måtte heller ikke modtage penge for udført arbejde eller eje fast ejendom. Dog skal *ministre* og *kustoder*⁹ gennem mellemænd sørge for at dække syge brødres behov og købe beklædning til brødrene, men stadig uden selv at komme i kontakt med penge. At Frans lægger stor vægt på denne regel ses tydeligt deraf, at det er en af de få gange i teksten, hvor han bruger ordet “jeg”.

I den første tid efter Frans' død lykkedes det bemærkelsesværdigt mange brødre at leve op til disse regler, men efterhånden som ordenen spredte sig ud over Europa og etablerede sig i egentlige klostre, blev det i praksis en meget vanskelig opgave at overholde kravet om ejendomsløshed. Klosterbygningen var jo i sig selv en ejendom, og man var også nødt til at eje den grund, klostret stod på. Men det stred mod Frans' eksplicitte forbud:

“Brødrene skal ikke tilegne sig noget, hverken hus eller sted eller nogen anden ting.”¹⁰

I praksis blev dette problem løst ved, at paveembedet formelt havde ejerskab over kloster og klostergrund og udøvede dette ejerskab gennem paveligt udnævnte embedsmænd. For andre gaver, som blev skænket til klostret gjaldt det, at giveren formelt beholdt ejendomsretten over dem, mens brødrene havde brugsretten.

Skiftende paver gav efterhånden franciskanerne flere privilegier, således at de fik lov til at modtage arv og andre donationer. I starten skulle disse værdier administreres af en person uden for ordenen, en såkaldt prokurator, men fra 1283 blev det normen, at en særligt udnævnt broder i hvert kloster stod for at administrere disse besiddelser. Udviklingen gik så vidt, at mange brødre efterhånden havde deres egen økonomi, hvilket f.eks. kan ses i testamenter, hvor det er angivet, at en velynder skyldte penge til

navngivne brødre eller testamenterer et beløb til hver enkelt broder.

Lokalt kan vi konstatere, at denne udvikling også nåede Lolland-Falster, idet Eskil Gøye til Krenkerup i 1505 skænkede 20 mark til Nysted gråbrødrekloster samt en mark til hver af brødrene. Samme år fik hver broder i Nykøbing samme beløb. Nysted kloster har også ejet jord, idet man i 1483 solgte 4 gårde i Radsted sogn til førnævnte Eskil Gøye, ligesom klostret solgte nogle grunde i Nysted til andre købere. Af mere kuriøse gaver kan nævnes et par sorte bukser, som Væbner Erik Wernicksen testamenterede til sin skriftefader, Broder Nis Bentsen, i Nykøbing kloster. Han testamenterede også sin rustning til klostret, som man må formode var beregnet til videresalg, idet brødrene vel næppe kan have haft megen gavn af at eje en rustning.

Det ser ud til, at de to lokale klostre har haft bevågenhed i de højeste kredse i samfundet, idet den førnævnte Eskil Gøye var en af landets største godsejere og rigsmarsk. Han var lensherre på Ålholm, og opkøbte i den forbindelse en stor del af de lollandske godser af lavadelen. Hans søn, Mogens Gøye, har også været gavmild over for de lokale klostre, idet han i flere omgange har givet pengegaver til klostret i Nysted, og i 1514 skænkede klostret i Nykøbing fødevarer (4 pund korn og en fjerding smør). I 1513 fungerede Mogens Gøye som mellemmand, da en mand i Skerne ved Nr. Alslev testamenterede sin gård til gråbrødrene i Nykøbing. Det var på dette tidspunkt blevet forbudt brødrene at have besiddelser uden for klostret, og sagen blev derfor ordnet ved, at Mogens Gøye overtog gården mod at udbetale 200 mark til klostret.

Denne gavmildhed over for franciskanerordenen fra Mogens Gøyes side varede imidlertid ikke ved. Han stiftede allerede i 1520'erne bekendtskab med Luthers tanker og tilsluttede sig helhjertet den luther-

Denne lille plade, en såkaldt signet, er fundet i Nysted Klosters tomt. Man ser i midten Skt. Peter med nøglerne og nedenunder en lille knælende munk. Teksten i omskriften lyder: *Petre, amas me (Peter, elsker du mig?), et citat fra Johannesevangeliet. Foto: Nationalmuseet.*

ske lære. Ifølge Luther frelses mennesket ved tro alene, og ikke ved gerninger som f.eks. munkenes og nonnernes overholdelse af klostrenes strenge regler om bøn, faste og et liv i cølibat. Mogens Gøye opnåede ligesom sin far den magtfulde stilling som rigsmarsk og siden rigshovmester, og som overbevist lutheraner gik han forrest i den destruktion af franciskanernes klostre, som begyndte med overfaldet på Flensborg Kloster i 1528, hvor byens borgere drev brødrene ud, og sluttede med, at de sidste gråbrødre i Danmark, som havde samlet sig i Nysted Kloster, i 1537 blev udvist af landet.

Strid om den rette fortolkning af klosterreglen

Allerede i 1200-tallet var der røster inden for franciskanerordenen, som reagerede mod det, som de opfattede som slaphed og

mangel på respekt for Frans' oprindelige idealer. På den anden side stod de brødre, som mente, at ordenen skulle tilpasse sig de praktiske forhold i det samfund, de virkede i, og at Frans' oprindelige idealer om absolut fattigdom ikke lod sig udleve i praksis. De sidstnævnte brødre kaldtes *konventualer*; mens de brødre, som ønskede en tilbagevenden til Frans' oprindelige leveregler, gik under navnet *observanter*.

Tidligt i ordenens historie var franciskanerne blevet kritiseret af medlemmer af den etablerede kirke på grund af deres fattigdomsideal. Det var bl.a. teologer fra universitetet i Paris, som fremførte det synspunkt, at det ikke var i overensstemmelse med evangeliet at leve fuldstændig uden ejendom, idet disciplene ifølge Apostlenes Gerninger samlede alle deres ejendele og delte dem mellem sig, så alle havde lige meget. De levede med andre ord ikke uden ejendom, men delte det, de havde. Desuden blev det fremført, at et liv som subsistensløs kan føre til mange synder, som f.eks. løgn og tyveri og i yderste konsekvens selvmord, når man hele tiden skal forsøge at leve fra hånden til munden¹¹. Et andet af argumenterne mod tiggermunkene var, at de i deres selvvalgte fattigdom lagde beslag på almisser, som ellers kunne være gået til dem, der var blevet ramt af fattigdom uden egen skyld såsom enker, faderløse, syge, invalide osv.

Disse diskussioner gav naturligvis også genlyd inden for ordenen selv, og måske ligger nogle af disse overvejelser til grund for, at man efterhånden i mange klostre slækkede en del på de oprindelige, hårde krav til et liv i absolut fattigdom. Man kan naturligvis også forestille sig, at brødrene har fundet det mere bekvemt med en mindre streng tolkning af reglerne. Denne sidste formodning underbygges af den kendsgerning, at mange munke forlod ordenen, da man i de fleste klostre gik tilbage til den

strengere tolkning af reglerne, observansen, som krævede en bogstavelig efterlevelse af Frans' oprindelige regler.

I den oprindelige ordensregel var der angivet nøje regler for brødrenes påklædning. De skulle have "én dragt med hætte, og hvis det er nødvendigt, en anden uden hætte, og et reb og bukser"¹², som de kunne "lappe med groft klæde og andre lapper". De måtte spise "al slags mad, som blev sat foran dem"¹³, men det blev kort tid efter Frans' død vedtaget¹⁴, at brødrene kun måtte ernære sig af planter. Disse regler kunne nok uden de store problemer efterleves i et sydligere klima, men brødrene i først de tyske og senere de nordligere provinser fandt det på grund af klimaet ganske svært at leve efter dem, og de fik ret tidligt i ordenens historie pavens tilladelse til at spise kød og have sko samt to kapper med hætte.

Gennem årene gav paverne franciskanerne mange privilegier og dispensationer fra klosterreglen, men i midten af 1300-tallet blev det for meget for en gruppe italienske munke med lægbroderen Paolo de Trinci i spidsen. De ønskede at følge Frans' oprindelige klosterregel, og flyttede i 1368 fra deres kloster til eremiklosteret i Brugliano, hvor de kunne leve, præcis som Frans gjorde i den første tid. Hermed var observant-bevægelsen født. Dens tanker bredte sig hurtigt, og allerede i 1390 var to provinser i Italien gået over til den strengere fortolkning. Bevægelsen fortsatte sin sejrsmarch over Alperne til Frankrig og Sydtyskland, og snart fik de lov at vælge deres egne *vikarer*¹⁵, som havde to væsentlige opgaver: at sørge for, at observant-klostrene solgte al deres jord og at indføre observansen i flere klostre. De skulle dog ifølge pavens bestemmelse have samtykke fra den største – eller den fornuftigste del af munkene i de pågældende klostre, og de måtte ikke tvinge nogen til at overgå til observansen. At disse bestemmelser langt fra

altid er blevet overholdt, ses af forløbet, da turen kom til reformering af Nysted Kloster i 1477.

Christian I (1448-1481) var meget venligt stemt over for franciskanerne, men skrev i et brev til paven i 1467, at brødrenes "fromhed var kølnet"¹⁶, og han ønskede derfor at få indført observansen i alle de danske franciskanerklostre. Han udnævnte med pavens tilladelse den glødende observans-tilhænger Laurids Brandsen til guardian i Odense kloster, som straks blev reformeret i overensstemmelse med observansen. Ambitionerne stoppede imidlertid ikke her, og i 1472 drog Laurens Brandsen til Italien for at ansøge franciskanernes ordensgeneral og paven om tilladelse til også at reformere klostrene i Svendborg og Nysted. Reformeringen af førstnævnte gik så vidt vides forholdsvis smertefrit, men i Nysted holdt konventualerne i flere år stand mod observanterne og veg kun til sidst for den voldelige overmagt. Ifølge konventualernes historieskrivere sendte observanterne væbnede mænd ind i klostret, som plyndrede og pryglede munkene for til sidst at jage dem bort, blottede for alt.¹⁷

I de følgende år bølgede stridighederne mellem de to grupper frem og tilbage på både nationalt og internationalt plan, og konventualerne opnåede, at både ordensgeneralen og paven udtalte sig i stærke vendinger mod observanterne. Dette gav måske konventualerne det rygstød, de havde brug for, idet de i 1479 gik til angreb på Nysted Kloster og ifølge Laurids Brandsen jog observanterne ud, plyndrede klostret "efter Djævelens tilskyndelse" og fjernede kalk, relikvieskrin og andre hellige genstande.

Situationen var ved at være uholdbar, og for ikke at splitte ordenen fuldstændig op valgte man den pragmatiske løsning, at hver af de to stridende parter skulle have

deres egen ledelse. Således blev Laurids Brandsen i 1481 valgt til observanternes vikar for provinsen Dacia, og samme år holdt observanterne deres første generalkapitel. Her blev de enige om at bede ordenens ledelse om at sende udenlandske brødre til den danske orden, dels for at de kunne lære de danske munke alt om observansen, dels fordi så mange brødre havde forladt den danske orden, efter at mange klostre var gået over til de strengere regler.

En af de munke, som blev sendt til Danmark, var den fremtrædende broder Michael fra Lier (Michel de Lyra), som tidligere havde stået for indførelsen af observansen i Skotland og Irland. Laurids Brandsen overlod frivilligt posten som vikar for Dacia til Michael, sikkert både som en gestus over for den velmeriterede udenlandske broder og som en følge af, at han selv var kommet i modvind hos en vankelmødig pave, Sixtus 4., som selv var franciskaner og ofte skiftede standpunkt over for de stridende parter i konflikten. Kongen, Christian I, som havde støttet observansen og ønsket den udbredt til alle de danske klostre, synes også at have været træt af de evindelige kampe og gav derfor Laurids Brandsen besked på, at han måtte indordne sig under provinsens generalminister eller opgive sit vikariat. Han valgte altså det sidste, og på denne måde blev den franske broder Michael vikar i provinsen Dacia.

Michael kom dog ikke til at virke længe i sin provins. Allerede 1483 dør han i Nysted Kloster og får denne omtale i martyrologiet:

"År 1484 døde den ærværdige fader broder Michael fra Lier, af generalkapitlet i Montluçon udnævnt til kommissær for denne provins Dacia, udvalgt og konfirmeret til provincialvikar, begravet i koret foran altret på den nordlige side, en from og ærværdig fader."

Michael har sandsynligvis opholdt sig i Nysted Kloster for at sikre overgangen til observansen, efter at konventualerne som nævnt havde erobret klostret tilbage i 1479. Dødsårsagen er ikke nævnt, men den hænger forhåbentlig ikke sammen med den vold, som i øvrigt blev udøvet i forbindelse med omvæltningerne i Nysted Kloster.

Hvis det en dag besluttes at udgrave resterne af klostret i Nysted, kunne det være spændende at se, om man kunne finde en grav på den fornemme plads foran højaltret. Her ville man så stå med det sidste hvilested for en internationalt højtstående franciskanerbroder, der var kommet til det kolde nord for at sørge for en tilbagevenden til den regel, som Frans havde fastsat for sin orden mere end 250 år tidligere.

Observansen sejrer

Kilderne siger desværre intet om Nykøbing Gråbrødreklosters forhold til stridighederne. Kun kan man konstatere, at klostret gik over til observansen 6. oktober 1503. Hermed var det gået så stærkt tilbage for konventualerne, at de kun havde 8 klostre tilbage ud af i alt 27 i hele Danmark. De stod stærkere i Sverige og Norge, og da der samtidig opstod en national strid i provinsen Dacia med de danske brødre på den ene side og de svenske og norske på den anden, blev striden afsluttet med, at kongen, Christian II, erklærede alle danske klostre reformerede i overensstemmelse med observansen, mens de svenske klostre kom til at tilhøre konventualerne.

Nysted gråbrødreklosters tidligere nævnte salg af grunde i Radsted og i Nysted by skal utvivlsomt ses i forbindelse med indførelsen af observansen i klostret. Nu skulle brødrene overholde Frans' klosterregel med dens radikale påbud om total fattigdom og ejendomsløshed, og de måtte derfor skille sig af med deres jordiske

gods. At de dog ikke formåede at overholde disse strenge regler fuldt ud, ses af en tilladelse, som klostret af Kong Hans så sent som i 1511 fik til at eksportere 8 okser til Kiel.

Klostrene efter reformationen

Reformationsiveren gik hårdt ud over gråbrødrene, men det var forskelligt, hvor hårdt klostrene i de forskellige landsdele blev ramt. Som nævnt blev klostret i Flensborg indtaget af byens borgere og munkene sat på porten med hårdhændede metoder. Det samme skete i Viborg, Randers og Horsens samt i Malmø, men på Sjælland, Fyn og øerne gik det generelt mindre hårdt for sig. Kun i København og Køge blev reformationen en virkelig folkelig bevægelse, der førte til angreb på klostrene, men i de øvrige byer var borgerne tilsyneladende ikke så optændte af reformationens flamme og lod generelt klostrene i fred. Her var det snarere op til de lokale lensmænd at sørge for at få rømmet klostrene.

Allerede i 1531 var det slut med munkenes tilstedeværelse i Nykøbing Gråbrødrekloster. Det fremgår ikke af kilderne, om de forlod klostret frivilligt, fordi de kunne se, hvilken vej vinden blæste, eller om de blev tvunget ud, men sikkert er det, at klostret var tomt i 1532, hvor byens borgere fik overdraget Klosterkirken til sognekirke og klostrets vestfløj til rådhus. Disse bygninger står endnu, mens nord- og østfløj, som borgerne ikke fik rådighed over, blev revet ned.

Som landets sidste gråbrødrekloster blev Nysted Kloster opløst af lensmanden på Ålholm, og i 1551 blev der givet ordre til, at klostrets bygninger skulle rives ned. De sidste rester af bygningskomplekset blev fjernet fra området omkring år 1800, hvor den daværende ejer efter sigende fjernede over tusind læs kampesten, som blev brugt til stengærder omkring hans marker.

Tove Niclassen er cand. mag. i latin, tysk og oldtidskundskab og arbejder som gymnasielærer. Hendes interesse for kirke- og lokalhistorie har udmøntet sig i medvirken ved udgivelsen af *Klosterruten–Lolland-Falster og forskellige mindre skrifter om bl.a. reformationen på Lolland-Falster samt Majbølle og Vigsnæs*.

Litteratur:

- Gad, T. (1966). Martyrologier i Det Kongelige Bibliotek og martyrologiet fra Nysted. *Fund og Forskning i det Kongelige Biblioteks samlinger*.
 Nordisk Forskningsinstitut: *Danmarks Stednavne*. Hentet fra <http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/> (20. juli 2017). (Forkortet Forskningsinstituttet).
 Hall-Andersen, M.: De danske Franciskanere i Middelalderen (9. september 2000). Hentet fra Nyt fra Assisi-kredsen: <http://www.assisi.dk/Nyt/blad29.htm> . (Forkortet Hall-Andersen).

- Hodzelsmans, H., & Powell, M.: *Frans af Assisis skrifter*. (København, 1999). (Forkortet Hodzelsmans & Powell).
 Jakobsen, J. G.: De tiggermunke fare omkring. In: *Landbohistorisk Tidsskrift* (2009). (Forkortet Jakobsen).
 Lindbæk, J.: *De danske franciskanerklostre*. (København, 1914). (Forkortet Lindbæk).
 Mathiesen, H.: Nysted Graabrødreklosters Tomt. In: *Lolland-Falsters historiske Samfund 1929*, s. 1-7.
 Moltesen, L.: *Acta pontificum Danica*. (København, 1904).
 Mäkinen, V.: *Property rights in the late medieval discussion on Franciscan poverty*. (Leuven, 2001). (Forkortet Mäkinen).
 Nørregaard, G.: *Nykøbing på Falster gennem tiderne. Dronningernes by*. (Nykøbing F, 1977).

Noter:

1. Den såkaldte *canonica portio*.
2. Hall-Andersen.
3. Forskningsinstitut.
4. Jakobsen.
5. Navnet korsgang henviser til de korsprocessioner, som fandt sted i gangen omkring klostergården.
6. Testamente, kap. 24, Hodzelsmans & Powell.
7. Museum Meermann, Haag.
8. Reglen af 1223, kap. 4, 1, Hodzelsmans & Powell, 1999.
9. Forskellige grader af ledere i ordenen.
10. Reglen af 1223, kap. 6,1, Hodzelsmans & Powell.
11. Mäkinen.
12. Reglen af 1221. Hodzelsmans & Powell.
13. *ibid*.
14. Vedtægterne fra Narbonne. Lindbæk.
15. Hver provins blev ledet af en *provinciaminister*, som havde en *provincialvikar* som næstkommanderende og stedfortræder.
16. Lindbæk, 1914, s. 56.
17. Lindbæk, 1914, s. 58.

De higer og søger...

Af Carsten Helm

I artiklen fortæller Carsten Helm om glæden og udfordringerne ved at lære danmarkshistorien bedre at kende gennem detektorfund. Han fortæller også om både de sjove fund og de fund, der giver "15 minutters berømmelse".

Detektorarbejdet i felten

Det er efterhånden blevet almindeligt at se disse 'marktrampere', der ivrigt svinger deres metaldetektorer ude på markerne. Selv har jeg gået med metaldetektor siden 1992, hvor jeg var 14 år, men det er først de sidste 4 år, det har udviklet sig til en hobby, som passes flere gange ugentligt.

Hobbyen, som det for de flestes vedkommende stadig betegnes som, er i stærk vækst, og der er da også flere gode argumenter for at dyrke netop metaldetektor-arkæologi. Friluftsliv, natur, motion og historieforståelse er nogle af de facetter, hobbyen kan byde på. Der er dog en overordnet rød tråd, som de fleste metaldetektorfolk følger, nemlig vigtigheden af at sikre historiske fund, inden de forgår.

At hobbyen er i eksplosiv vækst, skyldes primært medierne, der gerne skriver historier om guld- og sølvskatte, og for hver

gang overskrifterne i avisen omtaler sensationelle fund og giver lovning til finderens om en klækkelig danefægødtgørelse, så melder der sig et nyt kuld detektorfolk med nyindkøbt grej klar til 'skattejagt'.

De nybegyndere, der klarer sig gennem de første forhindringer, vil snart opleve, at der er interne kampe om marker og landmænds gunst. Et betændt sår, som af og til bryder frem, er: Hvem havde eller har lov til at gå på marken? Lysten til at deles om markerne er desværre et sjældent fænomen og giver allerede nu anledning til voldsom uenighed ude på selve marken eller på diverse internet-fora. De garvede detektorfolk kender mange uskrevne regler, mens de skrevne regler er få og omhandler primært søgetilladelse samt regler i forhold til fredede arealer. Desværre forefindes der ingen regler om, hvor mange marker du kan gøre krav på, eller hvor længe en søgetilladelse gælder.

Det rigtige grej

Metaldetektorhobbyen er virkelig en hobby, hvor kvaliteten af grejet har noget at skulle have sagt. Mange nybegyndere har gjort sig den bitre erfaring at købe supermarkedets 300 kroners metaldetektor, hvor salgsteksten lovede det samme som på metaldetektoren til 12.000 kr. Historier om

disse impuls køb synes at gentage sig, og måske det her spiller ind, at det for nogle handler om hurtigst muligt at gå ud og gøre det store skattefund frem for at prioritere det overordnede historiebevarende aspekt. De billige detektorer er ofte svære at bruge, da de kan være larmende og upræcise, hvilket gør, at mange hurtigt får slukket gnisten. Men hvorfor give mange tusinde kroner for en metaldetektor?

Hvis tanken bare er at grave lidt for sjov på stranden eller græsplænen, så kan en billig detektor nok gå an, men under alle omstændigheder vil man opleve at lede forgæves eller grave utallige jerngenstande op, og kun ved en tilfældighed vil der dukke en

mønt, et smykke eller andet spændende op. Det er netop der, den billige detektor kommer til kort, da den har meget ringe muligheder for at diskriminere, altså frasortere skidt.

Kampen mellem godt og skidt

Metaldetektoren registrerer metalgenstande i jorden ved hjælp af et magnetisk felt. Den kan endnu ikke fortælle os præcist, hvad den har fundet. Om der skal graves, afgøres ud fra en kombination af detektorens lyde, som afgives i forskellige tonelejer, samt ud fra et tal som afsættes på en skærm, som regel mellem 0 og 99. Disse to indikatorer afgør, om det fundne er værd at grave efter.

Skrammel fra én mark ved 10 timers detektorsøgning. Foto: Carsten Helm.

Det er sjældent, man ikke graver – det kunne jo være det 3. guldhorn.

Den danske muld rummer enorme mængder jern. Anslået vil jeg tro, at der i hvert fald ligger mindst ét stykke jern pr. m², og når så de gode fund ligger iblandet alt dette jern, kræver det en god detektor, som mestrer diskriminationen og kan vælge jernet fra, men samtidig give et godt signal på den mønt, som ligger lige op ad jernet. Metaldektoren kæmper konstant en kamp mellem godt og skidt.

Den dyre detektor er dog ingen garanti for kvalitetsfund, og lommerne ender altid med at rumme meget skrammel, også jern, som den dyre detektor ellers skulle kunne sortere fra – alt dette tages naturligvis med ud af marken, så man ikke skal grave det op flere gange fremover.

Det kræver øvelse at forstå tal og lyde, men ét fund, man sjældent tager fejl af, er mønter. Lyden ved en mønt er i det høje toneleje, og tallet på skærmen er stabilt. Detektorfolk kan godt lide at opmuntre sig

De mest almindelige møntfund. Foto: Carsten Helm.

selv ved at sige, at en god mønt sjældent kommer alene, og ofte dukker der faktisk flere mønter op eller andre genstande fra samme tidsperiode. Jeg har selv fundet uopdagede bosættelser eller handelspladser, alene ved først at gøre et enkelt møntfund, som man for øvrigt nemt kunne være gået forbi og dermed have noteret den mark som uinteressant.

En mønt var en mønt

Med metaldektoren i hånden erfarer man hurtigt, at der i Danmark har været et afslappet forhold til, hvilke mønter der har været i omløb.

Nordtyske mønter er almindelige, især fra middelalderen, men også engelske mønter og mønter fra østlandene og Rusland forekommer. Mønterne har været eftertragtede pga. sølvværdien, og hvor møntmestrene i Danmark i perioder har været nødt til at blande sølvet med billigere metaller, bl.a. bronze – så er de udenlandske mønter ofte med højt sølvindhold.

Norske og svenske mønter var gangbare i Danmark helt frem til 1930'erne. En-, to- og femører fra den tid findes ofte fra vores nordlige nabolande.

Mønterne kan være påvirket af vind, vejr og jordforhold, eller de kan bære præg af at være brændt, som det fx ses på de almindelige borgerkrigsmønter fra 1200-1300-tallet og mønter fra perioden omkring svenskernes hærgen i 1657-1660. Man skal overveje, hvorvidt man vil begynde at rense mønter, da det kan forringe en mønts værdi væsentligt, dog må man aldrig rense eller sælge mønter, der er ældre end 1537, da de er danefæ og skal indleveres til museet.

En mønttype, der er helt speciel at finde, er de arabiske mønter fra vikingetiden. De kaldes dirhems og er tydeligt præget med arabisk tekst, og man kan ud fra få tegn finde frem til den konge, kalifat eller fyrste, som de er præget under. Lødheden er høj

i dirhems, hvilket da også var årsagen til, at vikingerne bragte dem hjem tusind sømil via russiske floder. Teksten på mønterne er som regel citater fra koranen, og det er helt bevidst, at der ikke er afbildet mennesker på mønterne, da det strider imod islam, modsat mønter fra den vestlige verden, hvor noget af det vigtigste var, at konger eller herskere blev afbildet.

Knapper og fingerbøl

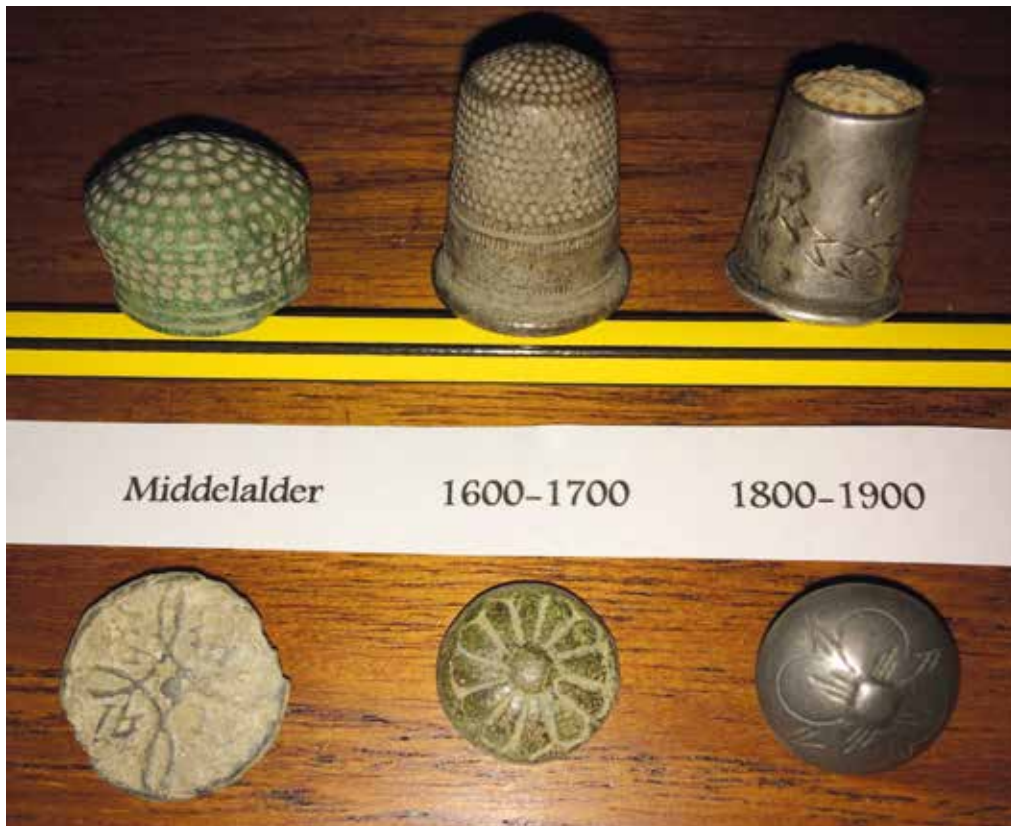
Lommerne fyldes hurtigt med fund, der ikke er så spændende, men lige meget hvad, så fortæller selv et stykke jern eller remouladetuben fra 1970'erne en historie om fortidens folks færden og deres behov. Mere specielt er det dog at finde landmandens velsmurte sølvpapirsmadpakke, som åbenbart ikke har behaget ham, for jeg kunne stadig genkende de uspecificerede håndmadders indhold.

Blandt de mere almindelige fund er knapper og fingerbøl, og uden at kunne frembringe et større videnskabeligt belæg herfor, så er jeg dog ret sikker på, at fingerbøllet og den tabte knap, som vel i nogle tilfælde har kunnet bringe plovmanden i forlegenhed, har en vis sammenhæng – knappen er hurtigt blevet syet i, da det for kvinderne var en selvfølge at have deres sytøj med i marken.

Knapper og fingerbøl hører til blandt de almindelige fund, og de er en god ledetråd, da de kan fortælle noget om, hvem der har færdedes netop dér, ligesom tidsperioden også afsløres ud fra form, materiale og evt. mønster på fingerbøl og knapper.

Knapper, som vi kender dem, har ikke ændret sig meget de sidste 1000 år. I bronzealder og jernalder kaldes knapper dog for fibler, hvor funktionen var at holde sammen på kappen. Fibler er ofte meget kunstnerisk udført.

En mark uden knapper er et tegn på ringe menneskelig aktivitet.

Fingerbøl og knapper i kronologisk orden. Foto: Carsten Helm.

Særlige forhold på Lolland

Når mine øjne har spejdet ud over landskaber andre steder i Danmark, har jeg som detektormand ofte tænkt, at vi på Lolland har en fordel af, at landskabet er fladt. På det 'flæe' Lolland er der langt mellem højdedragene, og på den måde er landskabet meget let at afkode, da selv den mindste højning lader sig spotte med det blotte øje.

Bosættelser er næsten altid lagt på toppen af bakken eller i læ af bakken. Der var flere fordele ved denne placering, vandet kunne løbe væk fra det høje, og skoene kunne forblive tørre. Bakkedraget kunne også yde en form for sikkerhed, da der før

drænrørets tid var vådt og sumpet på de lave flader rundt om. Stednavne og studier af kort er også vigtige ledetråde.

Lolland går i detektorverdenen for at være et sted, hvor der bliver gjort mange spændende fund. Måske spiller de ovenfor nævnte forhold ind, men de mange fund skyldes også nogle meget rutinerede og ihærdige detektorfolk.

Ikke kun for nørder

I en tid, hvor børn og unge synes at være ved at grave sig ned i et sort hul, socialt afstumpede og omklamrende en tablet eller en smartphone, så kan det være forløsende

at have dem med ud at søge med metaldektektor og se dem fordybe sig i en funden historisk genstand.

I de 15 år, jeg har undervist som lærer, har jeg haft mange elever med ud i felten for at søge med detektor. Det har været en berigende alternativ måde at opleve Danmarkshistorien på.

Detektorhobbyen kræver udholdenhed og koncentration, hvilket ikke falder alle børn naturligt. Derfor er det vigtigt, at der differentieres ved at tilpasse metaldektorens søgeprogramsværhedsgrad, ligesom valg af søgested også bør overvejes. En tivoliplads eller park med nyere mønter kan være mere overskuelig for en elev, der er udfordret på koncentrationen, end

den evige lange vandring på pløjemarken, hvor man kan gå kilometer uden at finde noget.

Mine sønner og jeg har allerede mange fund på samvittigheden, men vi har også søgt flere dage ugentligt i over 3 år. Nogle af vores bedste fund vil jeg her fortælle om:

De små skatte

Remouladetuben fra 1970'erne, landmandens madpakke eller Regard kondomæsken hører til blandt de små skatte og er sjove fund. En sådan lille 'skat' fandt jeg også da 'Skrå nr. 1.'-æsken blev gravet op fra 40 cm dybde, hvilket er usædvanligt dybt, da langt størstedelen af alle fund findes i de øverste 5-10 cm jordlag.

Mine sønner, Lukas og Lauritz, som ofte er med i felten. Foto: Carsten Helm.

Skrå nr. 1. – Emaljefibel – Dirhem præget i Bagdad under kaliffen Harun al-Rashid i år 808 – Valkyriefibel.
Foto: Carsten Helm.

Æsken var i sig selv et sjovt fund, men rigtig morsomt blev det, da jeg åbnede æsken og fandt en hel skrå, som endda havde bevaret noget af duften af skrå. Skrå nr. 1. viste sig at være produceret på N. B. Clemmensens tobaksfabrik i Nakskov i perioden 1830-1939. Bagsiden afslørede, at denne æske var årgang 1898. Siden har æsken været god at have med i historieun-

dervisningen på mit job – lokalhistorie på et lidt højere plan.

Korsemaljefibelen

Min søn, Lukas, fik sine 15 minutters berømmelse, da han som 10-årig fandt et sjældent vikingsmykke ved Karleby, en såkaldt angelsaksisk korsemaljefibel. Denne type fibel er i sig selv sjælden, og de findes

gerne som tomme bronzeskaller, hvor landbrugsmaskiner eller vind og vejr har fået de fine emaljedypper til at springe af.

Emaljefibler er hjembragt eller handlet fra hånd til hånd fra Sydkandinavien, og bærer som regel kristne symboler. Emaljen er lavet ved at udfylde de enkelte felter med et glasgranulat, hvorefter det varmes op til glassets smeltepunkt (ca. 800 °C). Sådanne smykker har krævet et indgående kendskab til materialerne, og processen har været tidskrævende. Det formodes, at kun ganske få specialiserede håndværkere har kunnet udføre emaljesmykker.¹

Emaljefibler forekommer især omkring år 900 til år 1000, og det antages, at det kristne symbol har været det hotteste, man kunne pryde sin klædedragt med i overgangen fra vikingetid til middelalder. Smykket vidner måske også om et opgør med den nordiske mytologis drager, slanger og guder.

Sølvskatten

Der er noget oprivende og eksotisk over at finde genstande, som har været undervejs fra fremmede egne af verden. Da mine drenge og jeg fandt den første arabiske dirhemmønt i januar 2016 nær Vindeby på Nordlolland, gav det et sug i maven, da vi havde viden om, at især denne type mønter sjældent ligger alene. Og ganske rigtigt, mønterne lå lige omkring os i et aflangt bælte i pløjesporets retning. Efter at jorden nu er blevet vendt flere gange, har fundstedet givet: 7 hele arabiske dirhemmønter og 45 afbræk i halve og kvarte stykker. Ligeledes 12 fibler, blandt andet en sjælden Valkyrie fibel, som forestiller Odin, måske på hans hest Sleipner, der bliver holdt af en kvindelig valkyrie. På siden af hesten hænger et skæbneklæde, som ifølge de islandske sagaer er vævede mennesketarme. Skæbneklædet brugte valkyrierne til at udvælge de krigere, der skulle falde under et slag.

En guldfingerring dukkede også op, som sammen med 3 af fiblerne stammer fra yngre romersk jernalder (500 f.kr.-0). Resten af fundene er fra sidste del af vikingetiden (793-1066).

Mønterne er alle på nær én præget af Nuh ibn Nasis i år 950. En enkelt mønt er præget i Bagdad under kaliffen Harun al-Rashid i år 808. Harun er for øvrigt en af hovedpersonerne i eventyret 'Tusind og en Nat' – som sagt eksotisk!

Guldskatten

Mine berømmelige 15 minutter fik jeg, da jeg i Magletving i sommeren 2016 fandt én guldbrakteat, ét guldvedhæng, tre afhuggede guldstykker samt diverse sølvbrudstykker. Fundet skete en morgen, hvor jeg havde en times tid, inden jeg skulle møde på arbejde, så jeg kunne lige nå en kort tur med detektoren. Solen var ved at bryde gennem disen, og kragerne skreg deres vemodige skrig om kap med lydene fra detek-

Guldbrakteat med hestehviskeren Odin – fundet ved Magletving. Foto: Carsten Helm.

toren – og der lå Odin pludselig og stirrede mig i øjnene, og tiden stod stille. Historiens vingesus fik en ny betydning for mig – det var som at få rakt en hånd 1500 år gennem historien. Jeg kom lidt for sent på arbejde den dag!

Historikere og arkæologer er ikke meget i tvivl om, at en naturkatastrofe, formodent-

Carsten Helm (f. 1977) er opvokset i Nakskov. Boede i Vordingborg, imens han læste til lærer på Statsseminariet fra 1998 til 2002. Har været lærer på forskellige folkeskoler på Lolland og arbejder nu i specialklasserne Fjor-drækken i Nakskov. Forfatter til bøgerne 'Nakskov Fjord – før og nu' 1995 og 'Den Forunderlige Fjord' 1999.

lig et vulkanudbrud, i år 536 formørkede himlen på den nordlige halvkugle, og guldskatte er blevet givet i ofring til jorden i håb om at undgå Ragnarok. Årringsanalyser fra denne periode afslører, at træer voksede dårligt netop i de år, men problemet blev løst med ofringerne, for støvet lagde sig, og solen vendte tilbage.²

Noter:

1. <http://www.fortidsfund.dk/andrefund.html> (18. 6. 2017)
2. Brinch, Marie. En guldamulet fra Lolland. SKALK nr. 1 2017. (s. 32).

Lolland-Falster, Vordingborg og korstogene

– hvad kilderne beretter om regionens rolle i venderkrige og korstog i perioden ca. 1100-1260

Af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

Lolland-Falster udgjorde i starten af middelalderen et grænseland imellem Danmark og 'Venden', dvs. landområderne langs Østersøens sydkyst. Fra slutningen af vikingetiden foregik en livlig handel henover Østersøen, og en del vendere slog sig ned på især Lolland, Falster og Møn. Da de dansk-vendiske relationer fra omkring 1100 blev mere krigeriske, holdt Sydhavsøerne hårdt for med hensyn til vendiske plyndringstogter, ligesom regionen også blev udgangspunkt for de stadig mere organiserede danske angreb på de vendiske kyster. Fra omkring 1160 og et århundrede frem blev Vordingborg centrum for dansk korstogsvirksomhed mod først Rügen og Pommern, siden mod Finland, Estland og Novgorod. Nærværende artikel præsenterer de dansk-vendiske relationer på godt og ondt i perioden ca. 1100-1260 med udgangspunkt i de bevarede skriftlige kilder suppleret med arkæologi, stednavne, ejerlav og sognekirker, med fokus på Lolland-Falster og Vordingborg.

Da Erik Ejegod var konge af Danmark, dvs. engang i årene 1095-1103, sejlede stormanden Auden en dag ud fra Sjælland for at komme til Falster. Vi ved ikke, hvorfra på Sjælland han satte ud, eller hvor på Falster han planlagde at lande, men hvis han tog den korteste overfart, har det på denne tid snarest været fra Skåningehoved (ved Kalvehave) forbi Farø til Farnæs, eller fra Næs i bunden af Avnø Fjord (ved Vordingborg) med kurs mod Gåbense. Uanset hvor han lagde fra land, så nåede han imidlertid aldrig over til Falster. Ifølge Saxo Grammaticus, fra hvem vort kendskab til episoden stammer, blev Auden nemlig på vejen overfaldet af vendiske sørøvere, "og da han foretrak død for fangenskab, slog de ham ihjel."¹ Nu var den slags hændelser langt fra usædvanlige, eftersom vikinger havde bedrevet sørøveri både uden- og indenfor Skandinavien siden slutningen af jernalderen, og især i Østersøområdet florerede denne praksis også et godt stykke ind i middelalderen. De slaviske folkeslag i landene langs Østersøens sydkyst, som Saxo og eftertidens danske historikere under ét kalder 'venderne', havde også lært sig kunsten, og både danske og vendiske sørøvere plagede op gennem 1000- og

1100-tallet Østersøens vande og kyster med talrige overfald i naboområdet. Men hvis Saxo har ret, så fik lige præcis dette overfald ganske betydelige konsekvenser for det næste halvandet århundredes danske relationer henover Østersøen. Sagen var således den, at Audens broder, Skjalm Hvide, var en af de førende stormænd på Sjælland, og på landstinget i Ringsted fik han opildnet tilstrækkeligt mange af sine sjællandske landsmænd til at lade en flåde stævne ud på et hævn tog imod byen Wolin – sagaernes Jomsborg – nær nutidens Swinoujcie. Om Audens banemænd lige kom her fra, var der vel ingen, der vidste, men Wolin var ifølge Saxo kendt som en veritabel sørøver, i øvrigt ikke mindst med mange landflygtige danskere, der med stor iver drev samme tvivlsomme håndværk “som de andre julinere og hærgede og ødelagde på det grummeste Danmark med deres sørøverier.” Wolin kunne derfor anses som et passende mål for Skjalms hævn tørst. “Danmarks ungdom angreb da Julin [=Wolin] og belejrede den, så julinerne til sidst måtte udlevere alle de sørøvere, der fandtes inden for byens mure, og derhos udrede en sum penge.” Danskerne lod da de udleverede sørøvere henrette på mest makaber vis, idet de bundet til pæle fik maverne sprættet op og deres tarmer trukket ud, hvilket ifølge Saxo nok var “et sørgeligt skue, men det havde en overmåde nyttig virkning for danskerne, thi ikke blot fik misdæderne deres straf, men andre advaredes imod at gøre sig fortjente til lignende pinsler...”. Angiveligt lod kong Erik derpå yderligere et par angreb kve vnderfolkets vildskab så eftertrykkeligt, “at det aldrig siden hjemsogte ham med sine sørøvertog.” Hverken Skjalm Hvides eller Erik Ejegods hævn togter mod venderne kan på nogen måde betegnes som ‘korstog’, men disse større dansk-organiserede kampagner imod de vendiske kyster fra omkring

år 1100 udgjorde ikke desto mindre den allerede eksisterende militære tradition, som de danske Østersøkorstog et halvt århundrede senere udsprang direkte af. Og man kan altså hævde, at begyndelsen på alt dette var mordet på Auden et sted i farvandet mellem Sjælland og Falster.

Et problem med vor historiske viden om optakten til de danske korstog henover Østersøen er, at den primære skriftlige kilde til de tidlige dansk-vendiske sammenstød er krønikeskriveren Saxo Grammaticus, der fra et sted på Sjælland i årene omkring år 1200 skrev sit værk *Gesta Danorum* om Danmarks historie frem til hans egen tid. Problemet er ikke så meget, at Saxo i dette tilfælde refererer begivenheder, der var sket, 100 år før han skrev dem ned, men mere at vi kan se, at han i høj grad skildrer de beskrevne hændelser i et lys, så det især gavner Valdemarernes kongelinie og ikke mindst Hvideslægten. Og i dette litterære projekt indgår venderne tydeligvis som nogle gudsofladte, barbariske, enfoldige og kujonagtige slyngler, der hærger de danske farvande og kyster med tilbagevendende grusomhed, indtil Hviderne og de danske konger helt modigt formår at overvinde dem i Guds og fædrelandets navn. Adskillige generationer af danske historikere har i eftertiden stillet kritiske spørgsmål til Saxos kildeværdi på snart sagt alle områder af hans Danmarkshistorie, og i de sidste 20 år har turen også været kommet til hans skildring af venderne.

I årene omkring år 2000 fik korstogsforskningen ny vind i sejlene i Danmark, og samtidig opstod flere tværfaglige forskningsprojekter med udgivelser til følge omkring de dansk-vendiske relationer i højmiddelalderen.² Nærværende artikel kan ses som en opsummering af hovedresultaterne fra disse, ajourført med senere undersøgelser og fokus indstillet på Lolland-Falster og Vordingborg.

Fredelige dansk-vendiske relationer

‘Venderne’ er en overvejende dansk og nordtysk samlebetegnelse på de slaviske folkeslag, der levede langs Østersøens sydkyst; til disse hørte bl.a. abodritter (fra det østlige Holstein og Mecklenburg), rugiere (fra Rügen) og pommeranere (fra Pommern).³ Især abodritterne havde tilbage fra vikingetiden haft nære forbindelser til deres naboer mod nord. Efter et indledningsvis fjendskab allieredes danerne og abodrittere ved flere lejligheder i 800- og 900-tallet imod først frankerne og siden sachserne, og fra midten af 900-tallet knyttedes de to fyrstehuse sammen med ægteskabet imellem Harald Blåtand og Tove Mistivisdatter. Det vendiske fyrstehus, Nakoniderne, fulgte i slutningen af 900-tallet sin danske svigerfamilie ind i kristendommen, og fyrsterne søgte herefter i samarbejde med danerne og sachserne at kristne venderne, hvilket imidlertid udløste flere opstande og tilfælde af fyrstelig landflygtighed. Således måtte fyrst Godskalk i 1028-35 søge asyl hos Knud den Store, indtil han med dansk hjælp kunne genvinde magten fra rivalen Ratibor. Godskalk giftede sig med en datter af Svend Estridsen, der i 1053 sammen med hertug Bernhard af Sachsen hjalp Godskalk mod en oprørske slaverstamme. I 1066 mistede fyrst Godskalk livet under endnu et oprør, angiveligt pga. sine hårdhændede forsøg på at indføre kristendommen. Sønnen Henrik Godskalksen flygtede til Danmark, hvorfra han med en dansk flåde fra 1090 forsøgte at genvinde magten med gentagne angreb på de vendiske kyster. I 1093 lykkedes det ham at fælde rivalen Kruto, og som centrum for et nyt kristent abodritterrige valgte han (Alt-) Lübeck, hvor der blev opført en kirke. De abodrittiske fyrsters interne missionsvirksomhed synes dog fortsat ikke slået igennem, og en efterfølgende tysk missions- og kolonisationsoffensiv i området drev mange abodrittiske vendere på flugt – bl.a. ad søvejen til Danmark.⁴

Arkæologien

En fredelig side af den tidlige middelalderens dansk-vendiske relationer kan især konstateres ud fra arkæologien og stednavneforskningen. En række forskellige typer arkæologiske fund viser, at en betydelig handel i denne periode er foregået henover Østersøen, ikke mindst imellem de vendiske kystområder og de sydøstlige dele af Danmark. Her er der således fra slutningen af vikingetiden og frem til og med 1100-tallet fundet adskillige knivskedebeslag og smykker, der menes at være af vendisk oprindelse, formentlig fra Mecklenburg, mens møllesten synes indført via Venden fra Kiev.⁵ Det tungeste vidnesbyrd om vendisk indflydelse ses dog i keramikken, hvor den slavisk prægede Østersøkeramik stort set bliver enerådende i hele det østdanske område i 1000- og 1100-tallet, dels i importeret form, men nok især i en lokalt produceret dansk-slavisk blandingsform.⁶ I Svendborg har man sågar fundet en træfigur forestillende den vendiske gud Svantevit, dateret til 1100-tallet.⁷ Er der mon tale om en souvenir hjembragt af en dansk korsfarer fra et af angrebene på Rügen – eller var det en religiøs kultfigur skjult i et vendisk hjem i den sydfynske havneby?

Ved Fribrødre Å på Falster er der fundet dele fra skibe bygget efter slavisk skibsbygningstradition, hvor bordplankerne f.eks. er samlet med træagler i stedet for jernagler, som da ellers var udbredt i Norden. Ud fra dendrokronologisk datering af skibstømmer fundet på stedet synes dette sandsynligvis vendiske værft at have været aktivt i årtierne før 1100. Desuden er der i området fundet et af de ovennævnte knivskedebeslag og andre ejendele af vendisk type.⁸ At ånavnet *Fribrødre* så efter alt at dømme har en vendisk oprindelse i form af det slaviske marknavn *pribrodge* (‘ved vadedstedet’), gør kun den dansk-vendiske forbindelse på stedet endnu mere sandsynlig.⁹

Kort over kendte middelalderlige bebyggelser i Danmark med den vendiske endelsestype *itse* eller med forleddet *vinde-*. Kort af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen.

Stednavne og øvrige sprogforhold

Fribrødre Å er langt fra det eneste vendiske islæt, der har afsat sig i det danske navnestof fra middelalderen. En lille gruppe af både stednavne og personnavne vidner således om en helt ikke-ubetydelig vendisk tilstedeværelse i denne periode i Sydøstdanmark generelt og på Lolland-Falster i særdeleshed – vel at mærke en fredelig tilstedeværelse i form af en tilsyneladende permanent tilflytning. Bedst kendt i den forbindelse er bebyggelsesnavne med endelsestypen *itse*, der kan beskrives som en dansk udvikling af den slaviske endelsestype *ici*, der i stednavne typisk har et personnavn som forled og samlet menes at betyde, at bebyggelsen

tilhørte den pågældende persons slægt eller folk. Navnet *Binnitse* skulle således betyde, at gården eller landsbyen tilhørte Byn's slægt eller mænd.¹⁰ Til denne vendiske stednavnegruppe hører tillige bebyggelserne *Tillitse*, *Kuditse*, *Billitse* og *Kobelitse* på Lolland (sidstnævnte nedlagt i 1700-tallet), *Korselitse* på Falster og formentlig også *Rejse* (af *Regidse*) på Møn.¹¹ På grund af tilstedeværelsen af disse 'ægte' *itse*-bebyggelsesnavne på Sydhavsøerne ser det imidlertid også ud til, at mange oprindeligt danske stednavne (f.eks. med endelserne *løse*, *led*, *sø*, *næs* og *hus*) med tiden har udviklet 'slaviserede efterligningsformer', som f.eks. *Jerlitse Skov* på Falster, der snarest er

en oprindelig 'Jernledsskov'.¹² Det er meget omdiskuteret og uafklaret, om – det aktuelt også i en anden sammenhæng omdiskuterede – *Kramnitse* (1682 *Krammesze Eng*) hører til de 'ægte' eller 'uægte' *itse*-navne.¹³ Foruden de nævnte bebyggelsesnavne kan der for et sted mellem 20 og 50 naturnavne (på markjorder, bakker, kæmpesten og bække) på Lolland, Falster og Møn også være tale om oprindeligt vendiske navne, men da disse som oftest først er overleveret fra slutningen af 1600-tallet, kan det være meget svært at afgøre den sproglige oprindelse.¹⁴ Det synes imidlertid at stå rimeligt sikkert, at det på Falster og Møn meget udbredte naturnavneled *gorke* kommer af det slaviske ord *gorka*, der betyder 'bakke, lille bjerg' – hvilket jo så også indirekte forklarer, hvorfor naturnavnet ikke forekommer på det flade Lolland.¹⁵

Til diskussionen om 'vendiske stednavne' i Danmark hører også en gruppe bebyggelsesnavne, der rent sprogligt nok er pæredanske, men som ud fra deres forled alligevel antyder et vendisk tilhørsforhold. Det drejer sig om de såkaldte 'Vindebyer', der i praksis omfatter en række navneformer som *Vindeby*, *Vinderup*, *Vinderød*, *Vindebod* m.fl. Fælles for disse er, at forleddet her med stor sandsynlighed kan tolkes som 'vendere' (gammeldansk *winda*), så f.eks. *Vindeby* betyder 'vendernes by'. Interessant er det her at notere sig, at *vinde*-bebyggelsesnavnene primært optræder på Øerne og som regel tæt ud mod kysten, hvortil venderne relativt let har kunnet ankomme ad søvejen. Det er blevet anført, at selv hvis den sproglige tolkning af *vinde*-navnene er korrekt, så behøver dette ikke at indikere en frivillig vendisk bosættelse i Danmark, idet der også kunne være tale om bebyggelser befolket med vendiske fanger;¹⁶ denne forklaring harmonerer dog dårligt med den udbredte geografiske koncentration til de sydøstdanske kyster, idet vendiske tvangs-

arbejdere vel ligeså godt, om ikke mere oplagt, kunne føres andre steder hen i landet.

Et sidste muligt vendisk-relateret stednavn, der her skal nævnes, er *Sønder Grimmelstrup* på Falster. I modsætning til øens anden og mere nordligt beliggende Grimmelstrup, hvor forleddet er det danske mandnavn Grimulf, så er der for den sydlige udgave begrundet mistanke om, at forleddet er det vendiske navn *Gnemer*, et navn, der både optræder hyppigt (som en eller flere personer) blandt jordejerne på Falsterlisten fra midten af 1200-tallet (og formentlig endda netop for denne landsby), og tillige på en eller to vendiske personer med danske forbindelser omtalt hos Saxo.¹⁷ Faktisk er *Gnemer* ikke et egentligt vendisk navn, men snarere en dansk tilpasset kortform af det pommerske navn *Gnëvomer*, der muligvis kan have været vel udfordrende for de danske tunger at udtale.¹⁸

Vendiske og slaviske personnavne er på ingen måde ukendte i dansk middelalders navnemateriale, men der er intet, der tyder på, at de skulle have været mere udbredte på Lolland, Falster og Møn end i resten af kongeriget,¹⁹ omend mange af dem i de skriftlige kilder kan fremstå i fordanskede former, der dårligt lader sig udskille fra de egentligt danske, hvilket f.eks. gælder et navn som *Kietil* (evt. af *Kotil*).²⁰ Til gengæld kan der med sikkerhed findes et dialektalt træk eller to på øerne, der synes at have slaviske oprindelse. Det drejer sig om verbet '*kampe*', der kendes helt op i nyere tid på især det østlige Lolland og Sydfalster, hvor det har været anvendt i betydningen 'at bade'. Ordet kendes ellers ikke fra nordiske sprog i denne betydning, men er derimod velkendt i slavisk, f.eks. i pommersk *kapati*, der i sin dansk-vendiske form altså har udviklet sig til *kampe*. For god ordens skyld skal det bemærkes, at ordet er kendt på Lolland-Falster inden de mange polske roearbejdere kom til øerne i slutningen af

1800-tallet.²¹ Dertil kunne man fristes til at foreslå, at substantivet ‘*gorke*’ ud fra sin ovenfor omtalte almindelige udbredelse i naturnavne på 1600-tallets Falster og Møn da har været et lokalt dialektord for ‘bakke’ med tydelig vendisk oprindelse, hvor det ikke mindst kendes fra Mecklenburg og Rügen.²²

Alt i alt synes det ud fra arkæologien og stednavneforskningen rimeligt sikkert at konkludere, at der i den tidlige middelalder har været ganske nære og også fredelige forbindelser henover den vestligste del af Østersøen imellem danerne og venderne. Både i form af politiske alliancer og handel, men efter alt at dømme også udmøntet i et eller andet omfang af vendisk bosættelse i især det sydøstlige Danmark, og dette ikke mindst på Lolland, Falster og Møn. Vi kan ikke ud fra de dansk-vendiske stednavne sige noget sikkert om, hvornår en sådan bosættelse fandt sted, men umiddelbart peger de onomastiske spor i samme retning som de arkæologiske og skriftlige kilder: dvs. perioden 900-1200.²³ Som et afsluttende kuriosum i denne redegørelse for den fredelige dansk-vendiske sameksistens i perioden kan nævnes en betragtning fremsat af sprogforskeren Peter Skautrup, der i 1944 nok bevægede sig vel langt ud over sit eget lingvistiske fagområde med denne konstatering: “...at venderne dog i nogen grad blandede blod med syddanskerne, turde fremgå af den fremherskende mørkere hårfarve og ansigtsslød på Låland-Falster. Det er godtgjort, at blondinerne her er i mindretal, brunetterne i flertal.”²⁴

Venderne i Danmark ifølge Saxo

Selvom Saxo ingen steder direkte beskriver denne fredelige side af tidens dansk-vendiske forbindelser, så skinner de alligevel indirekte igennem hist og her i hans *Gesta Danorum*.²⁵ F.eks. beretter han, at en tilsyneladende dansk mand ved navn Niels

Falstring kunne tale vendisk og derfor fungerede som tolk, da danskerne i 1184 sendte bud til fyrst Jaromar af Rügen om et forestående angreb på hertug Bugislav af Pommern;²⁶ at Niels netop kom fra Falster er jo her ikke uinteressant. Ved kong Valdemars første angreb på Rügen i 1159 indgik i den danske flåde en vendisk stormand ved navn Gnemer Falstring (‘Falstricus’), der stod i spidsen for sit eget ledingsskib og udnyttede sit lokale kendskab til fordel for danskerne;²⁷ også han kom jævnfør sit tilnavn tilsyneladende fra Falster (måske en forfader til en af Falsterlistens jordejende Gnemer’e?). Endnu en Gnemer bosiddende på Falster eller Sjælland, dog formentlig næppe den samme, omtales senere i krøniken, formentlig omkring 1170, hvor han imidlertid fungerede som spion og agent for venderne, idet han med et festmåltid og drikkegilde for besætningen på et falstersk vagtskib forhindrede dem i at holde øje med fjendens manøvrer – og samtidig lykkedes Gnemer at advare sine landsmænd om et truende dansk baghold ved Møn.²⁸ Ifølge Saxo kunne herboende vendere altså benyttes til ‘femtekolonne-virksomhed’ for fjendtligsindede vendiske styrker.

Med til historien om de dansk-vendiske fjendtligheder i den tidlige middelalder hører, at danskerne ret beset kan siges at have angrebet venderne førend det modsatte var tilfældet – om end dette skete under vendisk ledelse. Da den kristne, men til Danmark fordrevne fyrst Godskalk omkring 1040 genvandt magten over abodritterne fra sin rival Ratibor, skete det med dansk militærhjælp, hvilket var grunden til, at Ratibors sønner som hævn invaderede Sønderjylland i 1043, inden de på tilbagevejen blev slået af kong Magnus den Gode i et blodigt slag ved Lyrskov Hede.²⁹ Også Godskalks søn Henrik måtte se sig fordrevet til Danmark, inden han med en dansk flåde fra 1090 til 1093 forsøgte at genvinde magten

med gentagne angreb på de vendiske kyster. Meget tyder på, at det ikke mindst var disse dansk-vendiske togter i de indbyrdes vendiske magtkampe, der i årene omkring 1100 fik Henrik Godskalks vendiske rivaler til at sende hævn togter imod Danmark.³⁰ Også inden da havde vendiske søfarende vel fra tid til anden, akkurat som vikingerne, kombineret fredelig handel med opportunistiske plyndringstogter, men netop fra omkring 1100 synes plyndringerne at have taget over og være blevet mere organiserede.³¹

Det er også på dette tidspunkt i Saxos fortælling, at de vendiske sørøvere begynder at dukke op:

På den tid [: omkring år 1100] plagede venderne i højeste grad Danmark med deres sørøvertog. Deres overmod var nemlig længe blevet næret ved den elendighed, landet havde været hjemsoget med, og Oluf [: kong Oluf Hunger] havde snarere ægget dem ved sin ørkesløshed end drevet dem tilbage ved at tage sig noget for imod dem.³²

At vendertogter allerede skulle have været et problem i kong Oluf Hungers tid, dvs. 1086-1095, fremstår egentlig lidt som en senere tilføjelse hos Saxo, idet han i det forudgående afsnit, hvori denne umådeligt negativt skildrede konge behandles, i sin ellers ganske lange liste over alle de fortrædeligheder, som Gud i Olufs tid lod regne ned over Danmark for at straffe rigets uretmæssige konge, ikke med ét ord nævner vendere eller sørøvere.³³ Men herefter præger venderne ifølge Saxo i den grad Danmark på den mest negative vis. I først omgang synes det især at være gået ud over Sønderjylland, hvor oprørske abodritterhære hærgede både til lands og til vands i protest mod fyrst Henriks forsøg på at kristne dem. Da Henrik døde i 1127, lykkedes det

den danske grænsejarl Knud Lavard at blive indsat af den tyske konge som hertug over abodritterne. At abodritterne ikke kun ansås for en potentiel trussel imod sønderjyderne fremgår af, at Knud Lavard kort før han blev myrdet i 1131 ifølge Saxo forsvarede sig over for kong Niels med bl.a. det argument, at i hans tid som slesvig-holstensk hertug havde rigets kyster i højere grad end ellers været beskyttet imod sørøvere: “I kan, landsmænd, dyrke eders kyster, så meget som I vil; vil I selv sikre kystboerne med overlaster af bølgerne, skal jeg nok sikre jer imod sørøverne.”³⁴

Da der efter mordet på Knud Lavard i 1131 begyndte en serie af indbyrdes tronkampe i Danmark, der mere eller mindre konstant varede frem til 1157, lå kongeriget i den mellemliggende periode forholdsvis åbent hen for vendiske sørøvere – hvilket disse synes at have udnyttet flittigt. Saxos næste omtale af vendiske angreb på Danmark stammer fra tiden omkring 1150, hvor “Det stod nu i alle måder ilde til i Danmark, thi inden for rigets grænser rasede borgerkrigen, og uden for dem gjorde sørøverne al mulig fortræd.”³⁵ Da kong Svend Grathe – der som Valdemar den Stores rival ellers ikke får mange positive ord med på vejen af Saxo – i disse år for en stakket stund havde jaget sin primære rival, Knud, ud af riget, kunne han endelig forsøge at gøre noget ved vendertruslen:

Da Svend nu mente, at han var tryk for fare fra Knuds side, tog han sig over at værges riget mod fjender udadtil. På adskillige steder ved kysten, der af naturen var vel befæstede, opførte han skanser til beskyttelse for bønderne. Ved Storebælt byggede han to fæstninger, den ene på Fyn og den anden på Sjælland, for at de kunne skræmme sørøverne og tjene landsens folk til tilhold, men venderne skal have ødelagt dem begge to. Han

holdt slag med dem på Fyn, hvor danskerne kæmpede med stor tapperhed og fældede så mange af dem, at de fleste af hans krigsfolk fik huden slidt af hænderne, så fingrene sad i det blodige kød, sådan havde sværdfæsterne gnavet dem.³⁶

På Sjælland bredte sig endda angiveligt en praksis med at oprette 'private vagtværn' imod venderne:

I de samme dage blev der som følge af de stadige anfald, sørøverne gjorde, på Vedemans anstiftelse i Roskilde oprettet et fribytterlav [...]. De tog til forskellige tider og på forskellige steder toogfirsindstyve sørøverskibe, men deres flåde talte aldrig mere end toogtyve skibe. Når det skortede dem på penge, lod de borgerne udrede dem, og disse fik så til gengæld halvdelen af byttet. Dette fribytterlav begyndte som sagt i Roskilde, men bredte sig fra byen blandt bønderne og blev støttet af næsten hele Sjælland, thi fra en lille og ringe begyndelse voksede det sig snart stort, og dets iver svækkedes ikke i nogen måde, førend det atter havde skaffet landet fred.³⁷

Til trods for Vedemans fribytterlav og kong Svends kystfæstninger var Danmark omkring midten af 1100-tallet alligevel, ifølge Saxo, ved at være ganske mærket af de vedholdende vendiske plyndringstogter:

På den tid stod, som følge af, at sørøveriet havde taget så stærkt overhånd, alle landsbyer i den østlige del af Jylland forladte, fra Vendsyssel og helt ned til Ejderen, og markerne lå udyrkede hen. Den østlige og sydlige del af Sjælland lå også gold og øde hen, thi bønder var der ingen af, og sørøverne holdt til dér, som om de var hjemme. På Fyn var der også kun få indbyggere tilbage. Falstringerne,

hvis tapperhed er større end deres land, bødede ved kækhed på landets lidenhed, thi de ville ikke vide af at betale fjenden skat, men holdt ham borte med det gode eller med magt. Lolland, som dog er større end Falster, skaffede sig derimod fred ved at betale for den. Resten af øerne lå øde hen. Man stoledes hverken på våben eller byer, men spærrede bugter og vige med lange pæle og bomme, for at sørøverne ikke skulle kunne lægge derind.³⁸

Et vendisk sørøverangreb ind i landet er nærmere beskrevet af Saxo med en episode, der ud fra dens placering i krøniken må være foregået kort efter Valdemars tronbestigelse i 1157. Dagen før palmesøndag, formentlig i 1158, var en betydelig vendisk hær, angiveligt med ryttere og fodfolk fra intet mindre end fireogtyve skibe, gået i land på Sydvestsjælland. Da Saxos helt, den da netop indviede biskop Absalon af Roskilde, hørte om dette, drog han straks ud med atten af sine bevæbnede huskarle, og de mødte fjenden ved landsbyen Boeslunde, hvor Absalon uden at miste en eneste af sine mænd fældede næsten samtlige de vendiske fodfolk og jog rytterne på flugt tilbage til deres skibe.³⁹ Nogle få år forinden var en endnu større vendisk flåde ifølge Saxo endda gået til åbent angreb på Roskilde med en landsat hær, ligeledes bestående af både ryttere og fodfolk, der imidlertid blev aldeles udraderet af danskerne under ledelse af ridderen Radulf.⁴⁰

Saxos syndebuk, Svend Grathe, meldes i den sidste del af sin regeringstid, dvs. i midten af 1150'erne, helt at have givet op over for venderne og i stedet søgt at stoppe plyndringstogterne gennem en alliance med hertug Heinrich af Sachsen:

Da kongen nu skønnede, at det gik ned ad bakke med riget, og at det allerede

næsten var ødelagt, men at han ikke med egne kræfter magtede at forsvare det imod sørøverne, mente han, at det klogeste, han kunne gøre, var for penge at købe sig hjælp imod venderne af hertug Heinrich, som på den tid var overmåde mægtig. Han lovede ham tretusinde mark sølv som løn for hans hjælp, og skaffede pengene ved en offentlig indsamling. Da Heinrich, hvis venskab ikke var så nyttigt som let til fals, havde fået pengene, viste han sig imidlertid kun lidt ordholdende med hensyn til, hvad han havde lovet, hvad enten det nu var fordi han ikke ville eller ikke kunne. Således opnåede kongen ikke fred, men føjede, mens han søgte at sørge for landets tarv, blot vanære til den elendighed, det var stedt i. Herover harmedes landets almue endnu stærkere på ham, idet de holdt for, at det var en skam at søge fred ved at købe sig den i stedet for at skaffe sig den med våbenmagt, og at hele landet var blevet holdt for nar ved den fejl, kongen havde begået.⁴¹

Til sidst sank kong Svend endda så lavt, at han for at vende sin krigslykke internt i Danmark allierede sig ikke blot med hertug Heinrich, men også med dennes undergivne vendere imod sine egne landsmænd:

Svend lod sig imidlertid ikke nøje med én gang at have bedt sachserne om hjælp, men begav sig atter til Heinrich og fik udvirket, at venderne, der stod under hans herredømme, skulle føre ham over til Danmark. På deres flåde sejlede han til Fyn, hvor landets folk tog gladelig imod ham; han gav sig til Odense for dér med sine få folk at forsvare sig imod sine utallige fjender. Der blev lovet, at venderne skulle holde fred med dem, der sluttede sig til ham, og ikke påføre dem nogen skatter.⁴²

Øvrige kilder til vendiske angreb på Danmark i 1100-tallet

I det ovenstående afsnit har jeg ladet Saxo få lov til ganske uimodsagt at beskrive de dansk-vendiske relationer i første halvdel af 1100-tallet. Den slags ukritisk 'mikrofonholderi' inlader seriøse historikere sig ellers nødt på, og ikke mindst med den udskældte Saxo som kilde kan det da også synes helt håbløst. Men netop opstillingen af Saxos gentagne, lakoniske meldinger om plyndring efter plyndring på de danske kyster gennem et halvt århundrede kan være den rette ramme til at lægge fragmenterne fra andre kildegrupper frem med henblik på at pejle sig ind på periodens reelle dansk-vendiske fjendtligheder. Og selvom Saxo utvivlsomt havde en meget klar dagsorden med sin fortælling, hvor visse elementer overdrives voldsomt og andre ignoreres helt, så finder hans beretning om vendernes hærgen faktisk støtte i adskillige andre kilder.

Øvrige skriftlige kilder

Først til de øvrige skriftlige kilder. I 1168-69 udstedte pave Alexander III en bulle, hvori han anerkendte indlemmelsen af det da netop erobrede Rügen, der fremover i kirkelig henseende skulle høre under biskop Absalon og Roskilde stift. Af bullen fremgår det, at kong Valdemar og biskop Absalon i deres ansøgning om dette havde beskrevet den vendiske plage for pavestolen, herunder berettet, hvorledes venderne på Rügen forud for erobringen "gjorde det omliggende område skatskyldigt til sig og uafsladeligt påførte samme kongerige [: Danmark] og alle omkringboende store tab og hyppige trængsler."⁴³ Nu kunne dette selvfølgelig være propaganda i stil med det, som Valdemars og Absalons krønikeskriver Saxo tredive år efter nedfældede i deres hyldestskrift, men billedet om kyststrækningernes udsatte beliggenhed bekræftes i

en umiddelbart uafhængig dansk kilde fra omkring 1207, *Exordium Carae Insulae* ('Øm Klosters Krønike'), ifølge hvilken biskop Svend af Århus (1166-1191) testamenterede Øm Kloster noget jord på Djursland, men at dette var værdiløst, fordi det lå nær ved havet og derfor var udsat for hedningenes overfald.⁴⁴

Nok så interessant er det, at vi fra den anden side af Østersøen har bevaret to samtidige krøniker, der lidt før Saxo beretter om begivenhederne set fra et vendisk synspunkt. Den ene af disse var Helmold af Bos-sau, der i tiden omkring 1170 forklarede, at:

Danmark består for størsteparten af spredte øer omgivet af hav. De lader sig vanskeligt beskytte mod sørøveroverfald, fordi der er mange odder, som egner sig fortræffeligt som skjul for slaverne. Ubemærket kan de sejle ud derfra og angribe dem hventet med plyndring, og til den slags hurtige angreb er slaverne særdeles stærke. I de senere år er den slags røvervirksomhed blevet så udbredt, at de [: venderne] helt har opgivet deres sædvanlige landbrug og i stedet sætter deres lid til væbnet sejlads, idet de satser al deres håb og formue på deres skibe.⁴⁵

Ifølge præsten Helmold var venderne blevet presset til den slags tvivlsomme gerninger af sachserne, der havde nødsaget dem til "at vende landjorden ryggen, gå til søs og bo og bygge på bølgerne. Kan vi gøre for, at vi, når man fordriver os fra vort fædreland, nødes til at forstyrre freden på havet og tage vor rejsekost hos danerne eller de købmænd, som sejler på havet?"⁴⁶ Helt så nødtvungent et billede tegnes ikke hos en anden samtidig krøniker, Ebo, der i 1150'erne forfattede en levnedsskildring for den tyske missionsbiskop Otto von Bamberg, som i en periode residerede i Szczecin. Her kunne Ebo berette, at borgerne i Szczecin plejede at sejle

til de danske egne og føre bytte og fanger derfra. I midten af 1120'erne førte stormanden Witschachus fra Szczecin en røverflåde på seks skibe mod Danmark, men de faldt i baghold og alle venderne blev dræbt på nær stormanden selv, der blev sat i fængsel – vel-sagtens i håb om løsepenge. Venderne hjem-bragte normalt mange fanger fra Danmark, men da missionsbispens Otto i 1127 lykkedes at omvende venderfyrsten Mizlaus til kristendommen, måtte fyrsten også indvilge i at løslade sine mange kristne fanger – heriblandt adskillige danskere, som ellers givetvis afventede udbetaling af løsepenge.⁴⁷

Arkæologi

Også Saxos oplysninger om, at danskerne som et mere stationært forsvar sikrede fjorde og havneindsejlinger med pælespæringer, lader sig bekræfte fra arkæologisk side. Adskillige sådanne pælespæringer er fundet i især de syddanske fjordløb, hvor de generelt kan dateres til vikingetiden og op til omkring 1170; på mere lokal basis gælder det også Hominde ved Rødby og Vordingborg Fjord.⁴⁸ Arkæologerne kan endvidere påvise usædvanligt mange og store skattefund fra 1000-tallet på Falster, hvilket indikerer, at øen da har været præget af uroligheder.⁴⁹ To tilflugtsborge for bønderne på Langeland, Borrebjerg og Guldborg, er tydeligvis blevet angrebet og besejret med fatale følger for lokalbefolkningen i første halvdel og midten af 1100-tallet. En mængde vendiske pilespidser og knivskedebeslag fundet ved anlæggene vidner med stor sandsynlighed om angribernes herkomst. Over ligene ved Guldborg har arkæologerne fundet rester af en 'nidhest' i form af huden fra en flået hest, hvor kraniet og underbensknoglerne stadig sad i; formentlig en sidste hedensk hån, som de vendiske sejrherre har sat over deres faldne, kristne modstandere.⁵⁰ Tilsvarende potentielle tilflugtsborge centralt beliggende på Lolland og Falster tyder også på en

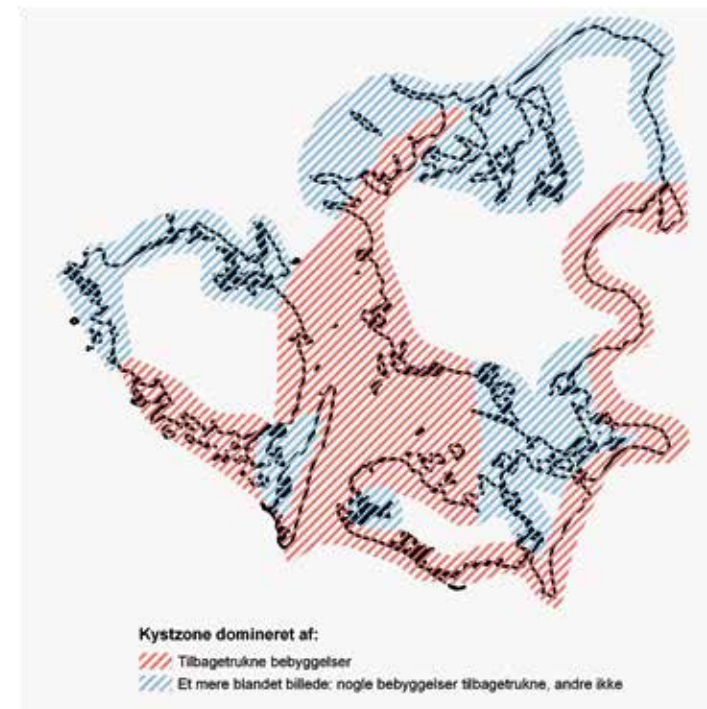
aktivitet i denne periode, især Virket på Falster og Refshaleborg ved Maribo.⁵¹

Stednavne og ejerlavsstrukturer

Billedet, der tegnes hos Saxo af et næsten øde og ubeboet landskab på de danske øer grundet vendernes hærgen, er nok noget overdrevet, men en række ikke-skriftlige kilder støtter faktisk indtrykket af, at man siden vikingetiden havde opgivet kystlandet. Mange danske stednavnetyper kan inddeles i hovedgrupper efter deres alder, og i den sammenhæng kan det konstateres, at de mest udbredte jernalderlige stednavnetyper (som *inge*, *lev*, *løse* og *sted*) generelt glimrer ved deres fravær langs vore kyster, så der ved indgangen til vikingetiden typisk kan iagttages et bebyggelsestomt bælte i en afstand af 1-3 km fra kystlinien. Tomheden er ikke kun visualiseret med manglende

gamle bebyggelsesnavne, men også med en mangel på arkæologiske fund, samt med nogle særegne sogne- og ejerlavsstrukturer. Sidstnævnte forhold viser sig ved, at mens landsbyerne almindeligvis typisk ligger omtrent i midten af deres tilhørende ejerlav, så skifter billedet markant så snart man kommer ud til kysten, hvor landsbyerne typisk ligger så langt inde i deres ejerlav som muligt (illustrationer side 65 og 66). Dette gælder ikke kun for Lolland, Falster og Møn, men også for de øvrige danske øer, for den skånske sydkyst og den jyske østkyst. Den tilsyneladende bebyggelses-mæssige aversion imod en beliggenhed ud mod vandet kan ikke forklares med naturgeografiske forhold, idet kystlandet langs de indre danske farvande gennemgående er ganske velegnet til både bebyggelse og agerbrug helt ud til omkring 50-100 m fra

Fordeling af kystzone på Øerne med to hovedtyper af bebyggelse, klassificeret ud fra selve bebyggelsens placering inden for ejerlavet. På de sydvendte kyster, langs Øresund og Storebælt lå middelalderens kystlandsbyer konsekvent så tilbagetrukket i deres ejerlav som muligt; kun i de mest beskyttede indre farvande nær købstæderne – omkring Svendborg, Naks-kov, Næstved, Vordingborg og Nykøbing Falster – var dette ikke tilfældet. Jakobsen & Dam 2009, 29, fig. 11.

Eksempler på indlandsorienterede ejerlavsbebyggelser langs kysten på Sydhavsøerne. Den mørkegrå farve viser ejerlav med højmiddelalderlig landsbybebyggelse, den blå prik markerer beliggenheden af selve landsbybebyggelsen inden for ejerlavet. Især langs sydkysten af Lolland og Møn, samt på østkysten af Falster, anlagdes bebyggelsen systematisk i den inderste del af ejerlavsområdet. Kort af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen.

vandkanten. Forklaringen synes at være, at man på Sydhavsøerne som i resten af det centrale middelalder-Danmark fra starten af vikingetiden har valgt at lægge bebyggelserne i en vis sikkerhedsafstand fra kysten, hvor forbigående vikinger og senere vendere ellers kunne finde på at gøre et uvenligt stop. Og i stedet for at opdyrke jorderne ud mod vandet har bønderne tilsyneladende valgt at efterlade et skærmende bælte af kystskov, så de fremmede heller ikke let kunne se bebyggelserne længere inde i landet. Det er således stednavnemæssigt bemærkelsesværdigt, at de yderste par kilometer langs Øernes kyster næsten udelukkende er bebygget med *torp*-landsbyer og andre yngre navnetyper, der meget vel kan harmonere med en rydning af kystskoven netop efter omkring år 1200, hvor

krigslykken efterhånden var vendt, således at vendiske sørøvere ikke længere udgjorde en stående trussel imod de danske kyster.⁵²

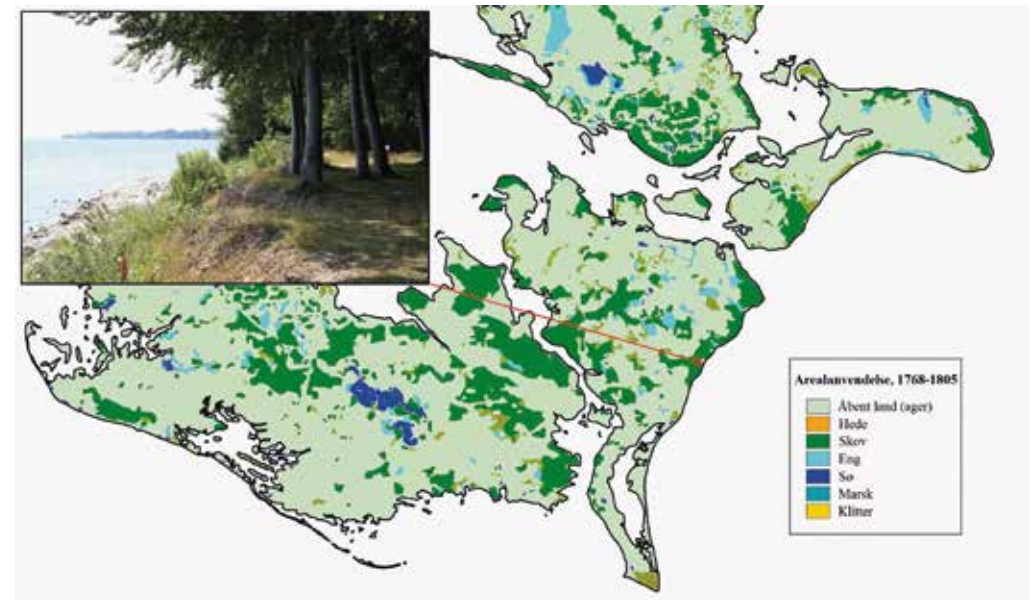
Sognestrukturer og kirkebyggeri

At bondebefolkningen i den tidlige middelalder skyede det yderste kystland viser sig ikke kun på landsby- og ejerlavs niveau, men også på sogneniveau. Sognestrukturen blev indført på Lolland-Falster i 1100-tallet akkurat som i resten af Danmark, og i langt de fleste tilfælde blev sognegrænserne lagt således, at kirken lå så centralt som muligt i sognet. Men igen ændrer billedet sig ude langs kysten, hvor landsognekirkerne enten generelt ligger så langt inde i landet som sognegrænsen tillader (f.eks. langs Lollands sydkyst og Falsters østkyst på illustration side 68) eller også har man

dannet meget store sogne, hvor kirkerne både kunne ligge centralt og langt fra kysten (som på Lollands nordkyst). At denne sognestruktur ikke længere var hensigtsmæssig i senmiddelalderen antydes af, at man da især på Nordlolland måtte anlægge en række kapeller længere ude mod kysten, så at de familier, der i mellemtiden var flyttet herud, ikke havde helt så mange kilometer til kirken. Selvom sognegrænserne på f.eks. Falster synes at have ændret sig en del op gennem middelalderen,⁵³ så ændrer dette ikke på de gamle kirkers fysiske beliggenhed langt fra kysten.

Mens dette billede går igen også på de øvrige danske øer, så adskiller Lolland-Falster sig ved et tilsyneladende noget senere kirkebyggeri. Generelt blev langt hovedparten af vore middelalderkirker på Øerne

opført i 1100-tallet, dvs. samtidig med at sognestrukturen og tiendebetalingen blev indført. Langt fra alle kirkerne var dog fra begyndelsen opført i sten. Faktisk er det muligt, at man de fleste steder først havde en trækirke, som man så lod udskifte med en stenkirke, efterhånden som der var råd og sognepolitisk velvilje til det. Ud fra valget af stenmateriale og byggestil kan man omtrentligt datere middelalderens stenkirker (herunder deres om- og tilbygninger) til forskellige delperioder, men hvor f.eks. de fleste sjællandske kirkers ældste dele ud fra dette kan dateres til 1100-tallet ('højromansk stil'), så synes det store byggeboom af stenkirker på Sydhavsøerne først at være indtrådt i 1200-tallet ('senromansk stil'); i de mest udsatte kystegne endda først i perioden 1250-1350 ('unggotisk stil'). Den

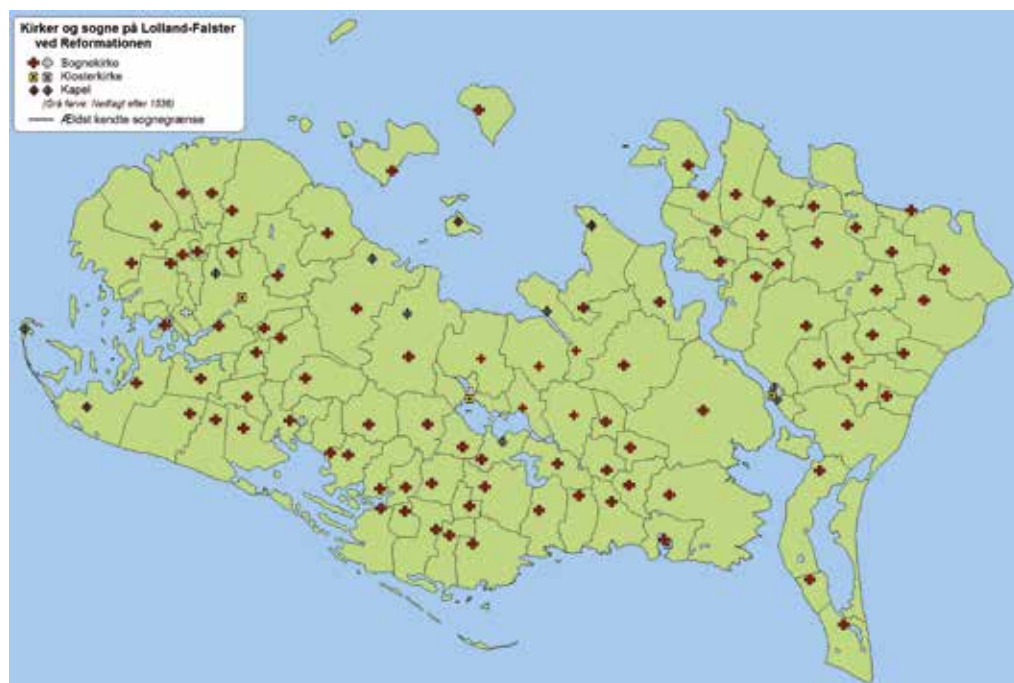

Arealanvendelse på Lolland, Falster, Møn og det sydligste Sjælland omkring 1770 ifølge 'Videnskabernes Selskabs Kort'. På netop denne tid var Danmark nok mere skovfattigt end nogensinde før eller siden, men faktisk anes ikke mindst i denne region flere steder resterne af et muligt gammelt kystskovsbælte. Det indsatte foto viser kystskoven ved Korselitse på Falster, som den ser ud i dag. Jakobsen 2013, 126. Foto: Sascha Helsingren Hansen.

nemmeste måde at vurdere aldersforskellen er ved at se på byggematerialet i koret og skibet af kirken: hvis disse er opført i granit og/eller kridtstenskvadre, er de fra 1100-tallet, hvorimod teglsten først blev almindelig brugt i 1200-tallet og fremefter.

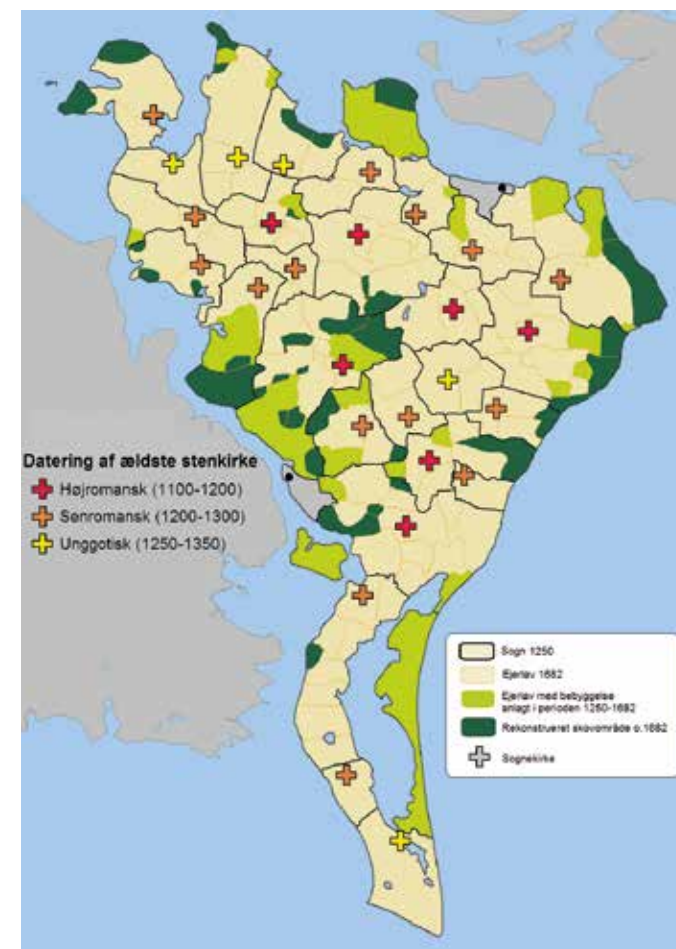
Af andre potentielle vidnesbyrd om vendiske relationer ved regionens kirker kan nævnes kirkernes patrociner, altså den værnehelgen, som alle kirker var indviet til. Her har Tore Nyberg bidt mærke i, at to af de beliggenhedsmæssigt mere udsatte sognekirker på Falster (ved Vålse og Væggerløse) begge er indviet til Skt. Olav. Og da denne norske helgenkonge var fader til Magnus den Gode, der som den første danske konge satte effektivt ind mod vendertruslen ved at besejre dem ved Lyrskov Hede i 1043, så var det ifølge Nyberg kun naturligt, om dette fremmede

dyrkelsen af Magnus' helgenfader i de af venderne mest truede områder: "Säkert skulle Olavs namn beskydda Falsters nordspets och sydspets i kampen mot venderna, som ju angrep just Lolland och Falster og som Magnus den gode just besekrat 1043."⁵⁴ Dette er vel muligt, men det må også tages med i betragtning, at Olavskulten forblev populær i Danmark langt ind i senmiddelalderen. Morten Pedersen har dog i forlængelse af Nybergs tanker påpeget, at de to Olavskirker på Falster har ligget i forbindelse med militære forsvarsanlæg (Egenseborg ved Vålse og Svinehave Voldsted ved Væggerløse). De sene stenkirkebyggerier i Gedesby, Skelby og Kippinge (alle med unggotiske kirker jf. illustration side 69) kunne ifølge Pedersen desuden indikere, at disse perifere kystsogne er senere udskilninger af to oprindelige stor-

Kort over kirker og sogne på Lolland-Falster ved udgangen af middelalderen. Kort af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen.

Kort over kirker og sogne på middelalderens Falster med farveindikation af alderen på den ældste stenkirke. Kort af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen.

sogne omkring henholdsvis netop Væggerløse Kirke i syd og Vålse Kirke i nord.⁵⁵ Altså yderligere indikationer på, at disse kystområder først blev bebygget og befolket på lige fod med resten af Sydhavsøerne, efter at vendernes angreb var stilnet af.

Kong Valdemars planlagte angreb på Falster – venderkrigenes vendepunkt
Endnu ved Valdemar den Stores tronbestigelse i 1157 og Absalons bispeindvielse året efter så det således såre slemt ud, men

nu havde Saxo jo også et mål med at male billedet så sort som muligt, inden hans helte for alvor kunne komme på banen:

Da Valdemar nu havde fået alt dette i orden, satte han sig straks for at indvie sin styrelse ved tapre krigsbedrifter og at hævne al den overlaster, der var blevet tilføjet riget ved, at det i så mange år var blevet hærget af sørøvere, så at næsten en tredjedel lå øde og udyrket hen, og han stævnede til den ende med hele flå-

den til Masnedø for at holde slag med venderne.⁵⁶

De danske stormænd vægrede sig imidlertid ved et storstilet angreb på venderne, der, hvis det slog fejl, kunne få fatale følger for riget. Da Falster kort efter atter måtte kalde alle mand af huse “for at forsvare sig imod en umådelig stor vendisk flåde”⁵⁷, så var falstringerne ifølge Saxo derfor ikke videre imponerede over kongemagtens evne til at forsvare dem. Kong Valdemars mundskænk opholdt sig ifølge krøniken tilfældigvis på Falster under angrebet. Han måtte (efter at have taget flugten til en af øens tilflugtsborge – muligvis voldanlægget ved Virket – under den efterfølgende belejring) tåle nogle bitre ord fra en falstersk bonde, der “for at bebrejde kongens rådgivere deres sendrægtighed havde sagt, at de tidligere konger plejede at bære sporer på hælene, men den, de nu havde, har dem nok på tærne.” Falstringerne red også denne gang stormen af, men ifølge Saxo var netop dette angreb tæt på at få fatale konsekvenser for øboerne. Mundskænken drog nemlig sporenstregs hjem til kong Valdemar og berettede, hvordan Falsters bønder spottede ham som værende fej, hvortil mundskænken føjede en række løgne om falstringerne for yderligere at vække kongens vrede:

Han skyldte dem nemlig for det ugudeligste forræderi og sagde, at de havde for skik at røbe venderne alle de foretagender, der sattes i værk imod dem; det venskab, de undertiden plejede med fjenderne for at skaffe sig fred, tydede han som en forbrydelse, og den tjenstagtighed, de viste dem, mere af frygt end af venskab, tilskrev han troløshed. De plejede nemlig gerne at holde de fanger i forvaring, som venderne overgav til dem, og det hændte også jævn-

ligt, at de, snarere af frygt end af velvilje, lod dem vide, når danskerne ville fejde på dem, men det gjorde de kun for ved tjenstagtighed at skaffe sig den fred, som de ikke var stærke nok til at værge med magt.⁵⁸

Saxo er i sin beskrivelse af falstringernes gode vendiske relationer i dette afsnit usædvanligt forstående, og det er med stor beklagelse, at han må berette, at kong Valdemar desværre lod sit sind formørke af mundskænkens ord: “Dåret af denne mands giftige tale besluttede kongen med våbenmagt fuldstændig at ødelægge, hvad der var tilbage af Falster, og til at iværksætte dette mente han, at sjællændernes hjælp var tilstrækkelig.”⁵⁹ Saxo er tydeligvis virkelig ikke glad for denne sin yndlingskonges beslutning vedrørende Falster, som selv Absalon indrømmes en uheldig rolle i. Det giver et bestyrtet indtryk af, at planer om en kongelig-bispelig straffeaktion imod Falster vitterligt har været på tale – og formentlig også af just de årsager, som Saxo undskyldende lister op.⁶⁰ Saxos kilde til dette kan meget vel have været en brødebetyngt, aldrende Absalon selv. Heldigvis greb forsynet ind, så denne truende ulykke blev undgået:

Dette usalige forehavende, hvortil ond-sindede forestillinger havde ægget kongen, blev til alt held forebygget af tilfældet ved en uovervindelig hindring. Da kongen nemlig ville give sig på vej med en stor stridsmagt, fik han pludselig feber i Ringsted og sendte bud til Absalon, at han skulle sende folkene hjem og skynde sig hen til ham. Således blev denne belejlige sygdom midlet imod kongens ulyksalige forehavende, og denne fra Himmelen sendte sot friede Valdemar fra synd og et uskyldigt folk fra ødelæggelse. [...]. Da han var blevet rask, tak-

kede de begge Gud, for at Han ved denne gavnlige påmindelse havde hindret dem i at udføre deres fordærlige forehavende, angrede og beskæmmedes over den vildfarelse, de havde været i, og glædede sig over, Herrens nådige tugtelse havde gjort deres ugudelige forsæt til intet. Efter således at være kommet på bedre tanker opgav de at hjemsege landets folk og besluttede i stedet derfor at fejde på rigets fjender.⁶¹

De danske korstog mod Venden tager form

Nu er det i al denne sørgelige danske ynkværdighed måske værd at erindre om, at krigshandlingerne ingeniunde kun gik ud over danskerne. Danske flådestyrker havde således ved flere lejligheder op gennem 1000-tallet, som ovenfor nævnt, hjulpet de kristne abodrittiske fyrster af Godskalk-linien med at undervinge deres oprørskede, hedenske undersåtter. Skjalm Hvide havde, som indledningsvis berettet, formået at samle en dansk flåde imod Wolin i tiden omkring år 1100, med særdeles blodige følger for byens indbyggere, hvilket angiveligt blev fulgt op af flere danske plyndringstogter mod Venden på initiativ af kong Erik Ejegod. Grænsejarlen Knud Lavard synes bestemt ikke at have opført sig som helgen i sin indsats imod abodritterne i Holstein og Mecklenburg i 1120'erne. Og under en sjældent rolig fase, set med interne danske øjne, i borgerkrigsårtierne efter 1131, kunne kong Erik Emune ifølge Saxo i 1135-36 føre en flåde bestående af hele 1.100 ledingskibe mod Rügen, hvilket ikke alene førte til en tiltrængt dansk sejr, men sågar også til de rugianske venders omvendelse til kristendommen – i hvert fald for en tid:

Skønt det var Eriks agt at hjælpe ham [Harald Gille af Norge], kunne han ikke komme til at udføre dette sit forsæt, da

venderne påførte Danmark krig. Han måtte lægge sin vens problemer til side for at tage hånd om sine egne. Han samlede en flåde og stævnedes til Rügen, og for at kunne føre krigen så meget kraftigere, lod han, hvad ingen havde gjort før, heste føre om bord på de danske skibe, fire på hvert, hvilken skik siden flittigt er blevet fulgt. Flåden bestod af elleve hundrede skibe. Danskerne lagde til land ved Rügen, hvor de fandt byen Arkona stærkt befæstet. For at afskære den fra undsætning fra naboerne afgravede de den jordstrimmel, der ligger imellem Arkonas enemærker og det øvrige Rügen, og opførte en temmelig høj vold på tværs over den. [...] Da Arkonaboerne nu ikke var stærke nok til at holde fjenden stangen og ingen udvej så til at få undsætning, bøjede de sig for nødvendigheden og overgav sig til danskerne på den betingelse, at de skulle beholde livet imod at antage kristendommen. Men det gudebillede, de tilbad, skulle de have lov at beholde.⁶²

Denne indrømmelse imod de nykristnede hedninge, at de kunne beholde deres afgudsbillede i Arkona af guden Svantevit (der i øvrigt synes at bygge på en tidlig missionshelgen Skt. Vitus) skulle dog vise sig at være en fejl af kong Erik Emune:

Da de beholdt den, kunne byfolkene ikke bekvemme sig til helt at aflægge deres gamle afgudsdyrkelse. [...] Der blev også indsat en præst i Arkona, som skulle vejlede dem til et nyt og bedre levned, og undervise dem i den nye tros grundbegreber. Men så snart Erik var draget bort, jog de præsten på porten og kristendommen med ham. Uden at ænse de gidsler, som de havde måttet stille, gav Arkonaboerne sig således til igen, akkurat som før, at dyrke deres afgudsbillede,

og viste på den måde hvor oprigtigt de havde ment det, da de antog kristendommen.⁶³

Selvom den kristne omvendelse af venderne på Rügen i 1135-36 tilsyneladende ikke umiddelbart havde den store effekt, så skulle begivenheden (i hvert fald som den udlagdes fra dansk side) få ganske betydelige konsekvenser for det videre krigsforløb.⁶⁴ Med rygboernes hævdede kristning var sagen nemlig ikke længere blot et militærpolitisk anliggende imellem danskerne og venderne, nu var det også et teologisk anliggende for hele den vestromerske kirke. Hedninge måtte man som udgangspunkt ikke tvinge ind i kristendommen (selvom man selvfølgelig med god ret kunne slå dem ihjel, hvis de generede de kristne), men hvis først en hedning personligt eller som del af et folk var blevet døbt, var der ingen vej ud af Kirken igen. Frafald fra kristendommen var forbudt og gentaget frafald var kætteri; frafaldne kristne kunne derfor føres tilbage til folden med alle midler, og kættere skulle helst bare slås ihjel.

Det var ikke kun danskerne, der døjede med de hedenske og frafaldne vendere. Også de sachsiske og polske fyrster førte jævnligt krig mod vendere, preussere, litauere og andre slaviske folkeslag langs Østersøens sydlige opland. Da den berømte cisterciensiske teolog Bernard af Clairvaux i 1146-47 blev sendt af paven til Tyskland for at promovere et nyt korstog til Det Hellige Land, fremførte mange af de sachsiske fyrster det synspunkt, at de jo havde så mange hedninge ved deres egne grænser, at man lige så godt kunne drage på korstog imod dem. Dét kunne Bernard godt se fornuften i, så han foreslog efterfølgende paven, at korstoget blev udvidet til også at gælde kampen mod de kristnes fjender ved Østersøen.⁶⁵ I 1147 udsendte paven Eugen III således en bulle, der helt og holdent

gjorde krigen imod venderne og preusserne til et korstog på linie med korstoget i Det Hellige Land, med samme pavelige privilegier og aflad osv. til korsfarerne.⁶⁶ Denne væsentlige opgradering af venderkrigen blev også bemærket i Danmark, hvor Saxo et halvt århundrede senere kunne notere:

I de samme dage lod paven, som så at barbarernes rasende grusomhed næsten havde gjort det helt af med religionen, udgå breve over hele Europa og bød kristendommens bekendere at bekæmpe alle dens fjender; det blev pålagt hver enkelt kristent land at angribe de hedninge, der boede nærmest ved det. For nu ikke over deres hjemlige stridigheder at forsømme deres kristenpligt tog danskerne korset og adlød pavens bud. [...] De [: Svend og Knud] lod den uenighed, der var opstået af, at de begge bejlede til kronen, fare og sluttede forbund for sammen at foretage et krigstog og drage med forenede stridskræfter til Venden, mens tyskerne, efter aftale, gjorde indfald fra en anden kant.⁶⁷

Fra andre kilder, bl.a. Helmold af Bosau, ved vi, at et fælles tysk-dansk korstog imod venderne faktisk blev iværksat i 1147. Den sachsiske hær belejrede Demmin og indlod sig desuden sammen med danskerne på en belejring af Dobin:

Nu blev byen Dobin, der var såre berygtet for sit sørøveri, belejret af begge de forenede hære, idet alle danskerne gik fra borde med undtagelse af nogle ganske få, der blev tilbage for at passe på skibene. Da rygboerne fik at vide, hvor få de var, besluttede de til at begynde med at yde de belejrede bistand ved at gøre det af med den fjendtlige flåde. [...] Imidlertid fik danskerne, som belejrede byen, nys om, at sørøverne havde over-

vundet deres flåde. De drog da tilbage og tog de skibe, som de fandt i behold, og drev rygboerne, som ikke turde gøre modstand, ud af havnen. De hævdede således det nederlag, som deres stalbrødre havde lidt, ved at jage fjenden på flugt, skønt det næsten ikke var muligt at bane sig vej over havet for lig.⁶⁸

Hvad Saxo her forsøger at beskrive som en gloriøus dansk sejr, var snarere et stort og ydmygende nederlag for middelalderens første danske Østersøkorstog. Efter at danskerne var dræbt, tilfangetaget eller drevet på flugt, endte sachserne derimod faktisk med at overvinde venderne i denne del af Mecklenburg, hvor de blev tvunget til at antage kristendommen og sågar til at løslade deres danske fanger.⁶⁹ Saxo lader dog andetsteds skinne igennem, at den danske militærindsats på de vendiske kyster ikke var imponerende – hvilket imidlertid så alene tilskrives kong Svend:

For at kue dem fejdede Svend gentagne gange på hele Venden, men uden synderligt held, thi han var ilter og hidsig nok til at angribe, men havde ikke udholdenhed nok i kampen. Når han var nødt til at trække sig tilbage, plejede han at have sådant hastværk med at nå ned til strandbredden, at tilbagetoget mest lignede en flugt. Hvordan det gik med hans folk, brød han sig ikke om, når han blot selv kunne være den første mand til at komme om bord. Denne kongens fejhed gjorde venderne så dristige, at de gentagne gange nedhuggede hans folk, når de var ved at gå tilbage.⁷⁰

Saxo og de øvrige kilder nævner intet om, hvorfra de danske flådeangreb imod Venden udgik i kongerne Erik Emunes og Svend Grathes tid, men når flåden efterfølgende i kong Valdemars tid almindeligvis samledes

ved Masnedø, Grønsund og Møn, inden den stak ud i Østersøen, er det vel mest nærliggende, at også de første togter mod Mecklenburg og Rügen har taget afsæt fra et sted omkring Sydhavsøerne.⁷¹ Ifølge Saxo lod også vikingekongen Svend Tveskæg sin flåde samle i farvandet mellem Møn og Falster, dvs. Grønsund, inden et angreb på Wolin.⁷² Og i hvert fald efter Valdemar den Stores tronbestigelse i 1157, hvor Danmarks korstogsperiode for alvor tager sin begyndelse, bliver just farvandet omkring Masnedø og Grønsund igennem det følgende århundrede næsten konstant hjemsted for den danske korsfarerflåde – der nu fik sit absolutte centrum i Vordingborg.

Korstogsbasen Vordingborg

Borgen Vordingborg anlagdes af kong Valdemar den Store umiddelbart efter hans magtovertagelse i 1157. Arkæologerne har her fundet rester af en vikingetidig stormandsgård, der synes at have eksisteret helt frem til midten af 1100-tallet, hvor den så brutalt forsvinder fra landkortet; stormanden har muligvis været en af Svend Grathes støtter, der så har fået modstandernes kærlighed at føle efter magtskiftet. Valdemars borg bestod af en ca. 550 m² stor borgplads omkranset af en 8-10 m bred jordvold, der formodentlig har været beklædt med en træpalisade på toppen. Uden om volden skærmedes anlægget af en mere end 20 m bred og op til 7 m dyb, men formentlig tør voldgrav. Noget tårn har borgen næppe haft. I fjordløbet var opsat en pælespærring med en smal indsejlingsrende. Den nye borg synes fra begyndelsen at skulle indgå i en flådebase vendt mod venderne. Det betyder ikke, at denne tidlige borg skulle huse alle de tilrejsende soldater, inden de drog på togt. Snarere har den ganske lille borg været hjemsted for en kongelig garnison, der overvågede en stor mønstringsplads neden for borghøjen, hvor mandskaber fra nær og

fjern slog deres telte op, efterhånden som de kom frem; denne teltlejr har vel snarest været henlagt til Oringehalvøen eller på markerne øst for borgen.⁷³

I forbindelse med borgen og korsfarerbasens anlæggelse opstod tillige et lille bysamfund ved Vordingborg. I første omgang synes byens få huse at have ligget oppe på selve borgtomten, hvor også kirken Skt. Andreas opførtes i perioden 1170-1200, samt nede omkring havnen; det var først da Valdemar Atterdag udbyggede borgen betragteligt i midten af 1300-tallet, at bybebyggelsen gradvis flyttede ned fra slotsterrænet.⁷⁴ Det er uklart, hvornår man kan begynde at tale om en egentlig by ved borgen. Vordingborg optræder ikke i 'Købstadslisten' i *Kong Valdemars Jordebog* fra omkring 1240. I selve hovedstykket af jordebogen, fra 1231, anføres imidlertid nogle købstadslignende afgifter på jorder, der kan stedfæstes til umiddelbart omkring borgen, hvorfor det normalt antages, at et bylignende samfund da må have eksisteret. En byfoged omtales dog første gang i 1390, borgmestre i 1415.⁷⁵ Byens primære opgave har i den første periode formentlig været at servicere kongeborgen og de mange besøgende korsfarere.

I Valdemar den Stores 25-årige regeringstid fra 1157 til 1182 udgik der på hans kommando omkring tyve danske korstogsflåder mod forskellige mål i Østersøen; det præcise antal er usikkert, men det har under alle omstændigheder været et næsten årligt tilbagevendende fænomen.⁷⁶ Ofte synes det lidt tilfældigt, præcis hvor årets korstog gik hen, men epicenteret for danskernes opmærksomhed var igennem de første ti år vedvarende Rügen; øen som Erik Emune i sin tid havde kristnet, men hvor rygboerne siden atter var faldet hen i hedenskabet. Set med pavens og bispernes øjne var det derfor ikke blot kong Valdemars ret, men også hans pligt, som Eriks efterfølger at

sørge for at bringe de vildfarne får tilbage til flokken. Den største og absolut vigtigste sejr for kong Valdemar under dette lange krigsforløb i korsets tegn fandt sted i 1168, hvor rygboernes hovedby Arkona blev erobret, og hvor gudestatuen af Svantevit denne gang blev revet ned og ødelagt.⁷⁷ Rygboerne synes herefter reelt at have underlagt sig kristendommen og dansk overhøjhed. Øen blev kirkeligt en del af Roskilde Stift, en ordning der fortsatte middelalderen ud, og fyrsterne af Rügen blev i de kommende generationer nogle af Valdemarernes mest trofaste vasaller. Det betød dog langt fra enden på de danske korstog, der herefter drejede østpå i retning mod Pommern og efterhånden også længere ind i Østersøen mod Finland og Estland.

Farvandet omkring Sydhavsøerne har i denne tid vedvarende set mængder af danske ledingsskibe, enten på vej til mønstringerne oppe omkring Masnedø og Vordingborg eller på vej tilbage fra togterne i Venden. De lokale stormænd og deres våbenføre mænd har indgået i togterne på lige fod med dem fra andre af rigets landsdele, om end kongen fortsat synes at have næret nogen mistro til deres fuldstændige loyalitet. Da kong Valdemars første store angreb mod venderne skulle søsættes i slutningen af 1150'erne, blev ledingen indkaldt fra hele riget, men der skulle kun sendes mønstringsordrer ud til falstringerne og lollikkerne i sidste øjeblik, "for at de ikke, når de vidste besked om sagen længe i forvejen, hemmeligt skulle sætte venderne i kundskab derom".⁷⁸ Også vendiske tilflyttere på Lolland-Falster og deres efterkommere har indgået på dansk side i korstogene, som f.eks. den allerede omtalte Gnemer Falstring, ligesom sydhavsdanskere med nære relationer til venderne, som Niels Falstring. Begge grupper kunne med deres kendskab til vendisk sprog, praksis og geografi bidrage til danskernes stigende militære succes i

Venden. Sydhavsøerne synes endda af kongen anvendt som en slags grænselen netop for vasaller med relation til venderne. En af disse var Knud Prislavsøn, en søstersøn til kong Valdemar selv, hvis bedstefader, Niklot, havde været fyrste af abodritterne. Om ham berettes, at efter et angreb på Szczecin førte kong Valdemar flåden tilbage til Rügen, hvor det blev besluttet at lade Knud Prislavsøn tage kommando over en del af skibene for at beskytte de nykristnede rygboere fra deres hedenske landsmænd. Dette nægtede Knud imidlertid, angiveligt med den begrundelse, at kongen dertil havde givet ham et ganske utilstrækkeligt len:

Kongen overdrog Prislavs søn Knud anførselen over denne del af flåden, men han var fræk nok til at afslå dette hverv; han havde ikke andet land at råde for i Danmark end det ubetydelige Lolland, sagde han, og det var ikke så meget værd, at han for dets forsvars skyld ville udsætte sig for utvivlsom fare.⁷⁹

Første gang Vordingborg omtales hos Saxo er i forbindelse med hjemkomsten fra et af disse mange togter, dateret til 1167, hvor kongen indkaldte alle rigets stormænd til Vordingborg pga. rygter om et komplot imod ham arrangeret af vasallen Buris Henriksen;⁸⁰ senest på dette tidspunkt må borgen altså have udgjort et passende prestigøst sted for Valdemar til at understrege sin magt. Den anden og sidste omtale af Vordingborg hos Saxo er i forbindelse med kong Valdemars død i 1182. Kongen havde da hidkaldt flåden til Grønsund med henblik på endnu et togt mod de pommerske vendere ved Swinoujcie, men da den aldrende drot følte sig sløj, måtte han modvilligt overdrage ledelsen af togtet til sønnen Knud og biskop Absalon, imens han selv tog over til Vordingborg. Lederskiftet fik imidlertid flere af stormændene i ledingsflåden til at

vakle. Især jyderne, der muligvis havde ligget ved Vordingborg en rum tid for at afvente en bedring i kongens helbred, brokkede sig højlydt, idet de også anførte, at de ikke længere havde forplejninger nok til et togt. Knud og Absalon måtte til sidst sejle over til Vordingborg og underrette kongen om, at togtet måtte opgives, og da den gamle konge så sine skibe begynde at sejle hjem med uforrettet sag, græmmedes han langt ind i sindet og døde den følgende nat på borgen.⁸¹

Tiden under kongerne Knud VI og Valdemar II

Sønnen Knud VI fortsatte ufortrødent faderens aktive korstogspolitik i Østersøen – og det ganske succesfuldt. I 1184 besejrede kong Knud en stor forenet vendisk flåde (angiveligt bestående af 500 skibe) under ledelse af fyrst Bugislav af Pommern ud for Stralsund, og året efter blev byen Kamień Pomorski erobret, hvorefter både den abodrittiske og den pommerske fyrste måtte undergive sig den danske konge; det var i den forbindelse, at Knud VI – og alle danske konger siden ham – føjede "de Venders" til sin kongetitel.⁸² Da fyrst Bugislav døde i 1187, måtte hans enke Anastasia tage turen til Vordingborg med deres to mindreårige sønner, Bugislav II and Kasimir II, hvor drengene aflagde lensed til kong Knud. Den ældste bevarede samtidige omtale af Vordingborg er fra et udateret brev fra årene umiddelbart derefter, hvor enkefyrstinde Anastasia igen måtte stille for kong Knud i Vordingborg, denne gang sammen med fyrst Jaromar af Rügen, idet kongen skulle afgøre en strid imellem de to om nogle omstridte grænseområder i Venden.⁸³ Efter undertvingelsen af venderne kunne Knud VI vende sin korstogsopmærksomhed imod de indre dele af Østersøen, hvor han i 1191 vides at have ført en flåde mod Finland og i 1196-97 mod Estland.⁸⁴ Da Knud i en alder af blot 39 år pludselig døde i efteråret

1202, overgik tronen til broderen Valdemar II, med tilnavnet 'Sejr'.

I denne tid undergik borganlægget på Vordingborg en kraftig 'modernisering'. Selve borgpladsen blev forhøjet med op til to meter ved hjælp af tilført ler, og i stedet for en palisadebeklædt jordvold blev hele anlægget nu omkranset af en teglbygget ringmur. Langs borgens sydkant opførtes desuden et næsten 30 m langt stenhus. Traditionelt har arkæologerne antaget, at udbygningen er sket i begyndelsen af Valdemar II's regeringstid, men nye undersøgelser kunne indikere, at det allerede er indledt under Knud VI i 1189 og fortsat op gennem 1190'erne.⁸⁵

Uanset hvem af brødrene, der forestod nybyggeriet på Vordingborg, så blev det i Valdemar II's tid, at borgen på den sjællandske sydspids cementerede sin status som et af rigets vigtigste kongesæder; vel nok Valdemars foretrukne. Herfra udstedte kong Valdemar II breve og tog imod rigets stormænd ved talrige dokumenterede lejligheder fra 1209 og helt frem til sin død i 1241.⁸⁶ Det var tillige i forbindelse med en rigsforsamling på Vordingborg, at kongen den 10. marts 1241 udstedte og underskrev Jyske Lov. Det har således ikke mindst været fra Vordingborg, at kong Valdemar II fortsatte sin faders og broders erobringspolitik i Østersøen, og det blev i Valdemars tid, at den danske kongemagt skulle nå sit største omfang siden Knud den Stores senvikingetidige Nordsøimperium. I 1210 stillede den danske konge sig i spidsen for et paveligt støttet korstog mod preusserne, der endte med, at den pommerske hertug Misti aflagde troskabsed til Valdemar II; den danske kongemagt kontrollerede dermed for en kort stund hele Østersøens sydkyst.⁸⁷ Valdemar II fortsatte også broderens kampagner ind i den nordøstlige del af Østersøen, idet han i 1206 sendte en dansk korstogsflåde mod Øsel (Saaremaa) ved Estland, efter at øselboerne angiveligt havde været

på plyndringstogt i Blekinge, og i det følgende årti deltog danske tropper jævnligt i korstogsbestræbelserne rundt om Livland (nutidens Letland og Estland).⁸⁸

Valdemar II's mest berømte korstogssejr kom i 1219, da han som respons på biskoppen af Rigas bøn om hjælp mod hedningene i Livland selv anførte en dansk-tysk-vendisk korsfarerflåde til Estland, angiveligt med intet mindre end 1.500 skibe. Den vendiske del af hæren blev ledet af Valdemars trofaste vasal, fyrst Vistislav af Rügen, der var en søn af ovennævnte Jaromar. Flåden gik i land ved Lyndanisse på nordkysten af Estland, hvor danskerne gik i gang med at anlægge en fæstning, der på estisk fik navnet *Tallinn*, 'danskernes borg'. En gruppe estiske høvdinge ankom og foregav at ville indgå fred med korsfarerne, hvilket dog tilsyneladende kun var for at vinde tid, for tre dage efter – den 15. juni ('Valdemarsdag') – angreb en estisk hær pludseligt og uventet korsfarerne. En senere dansk tradition beretter, hvordan Dannebrog ved denne lejlighed faldt ned fra Himmelen og vendte et truende dansk nederlag til en gudgiven sejr, men en samtidig kilde har en knapt så romantisk skildring af forløbet. Ved esternes ankomst gik de danske og tyske tropper helt i panik og var tæt på det totale nederlag, da fyrst Vistislavs vendiske hær, der havde slået lejr lidt længere væk, dukkede op midt i det hele og vendte slagets gang til fordel for korsfarerne.⁸⁹ En af de mest storslåede danske militærtriumfer i historien blev således tilsyneladende først og fremmest vundet ved vendisk hjælp!

Både Valdemar II's og Danmarks storhedstid i Østersøen fik snart efter en brat ende, der begyndte med kongens tilfange-tagelse i 1223-25 og et efterfølgende dansk nederlag til en koalition af tyske fyrster i slaget ved Bornhoved i 1227, hvorefter det danske herredømme over alle de vendiske besiddelser på Østersøkysten gik tabt. Samtidig så også herredømmet over Estland

ud til at være tabt til den tysk-livlandske Sværdbrødreorden, men her blev situationen trods alt genoprettet pga. pavelig indgriben, hvilket resulterede i et stort internationalt forlig indgået den 7. juli 1238 – i Stensby på sydspidsen af Sjælland.⁹⁰ Her, ca. 7 km øst for Vordingborg, havde kongen en befæstet gård, hvor der til lejligheden alene i den danske delegation foruden kongen selv optrådte tre prinser, ti gejstlige prælater og to grever, foruden alle disses undergivne vagter og tjenere. Modparten i forliget var Tyske Orden, anført af ordenens livlandske *landmeister* Hermann Balk, der formentlig ikke har haft et meget mindre imponerende følge af ordensriddere og gejstlige med sig til Danmark. Og endelig, næsten som den fornemste af dem alle, var forligets op-havsmand til stede, den pavelige kardinallegat Vilhelm af Modena. Mange forskere har siden undret sig over, hvorfor hele dette storpolitiske rendezvous skulle finde sted på kongsgården i Stensby, der ellers aldrig før eller siden har gjort noget væsen af sig, og ikke hellere på kongens normale residens i Vordingborg. En forklaring kan være, at den lille kongsgård måske blev opfattet som mere neutral og lige grund for parterne at mødes på – ligesom Valdemar måske ikke har været meget for at slippe de kampstærke tyske ordensriddere ind i sin hjemlige yndlingsborg. Under alle omstændigheder forløb forhandlingerne godt, og Stensbyforliget sikrede fornyet dansk herredømme over Tallinn og det nordlige Estland i mere end et århundrede fremefter. Kong Valdemar II 'Sejr' selv døde tre år efter, den 28. marts 1241, og akkurat som sin fader udåndede han på Vordingborg.

Korstogene under Erik, Abel og Christoffer

Allerede inden Valdemar II's død i 1241 kan man hævde, at Danmarks korstogshistorie på sin vis var bragt til ende. Besiddel-

serne langs Østersøkysten var nu tabte, og selvom især Erik VI Menved ihærdigt prøvede at vinde det tabte tilbage, så viste det sig både at være bekosteligt og resultatløst – og eftersom befolkningen i de pågældende områder nu alle var at regne for kristne, så kunne det dårligt heller længere rubriceres under betegnelsen 'korstog'. Både Erik IV og hans brødre, Abel og Christoffer, der alle tre nåede at regere som konger af Danmark, var dog involveret i korstogene i den østlige del af Østersøen, hvor turen nu var kommet til russerne fra Novgorod. De var ganske vist ikke hedninge, men som ortodokse kristne var de at regne for 'skismatikere', hvilket var endnu værre, ikke mindst da man risikerede, at de nåede at omvende de tilbageværende hedenske folkeslag i Livland og Finland, førend den katolske kirkes bannerførere gjorde det.

Faktisk var der allerede i tiden omkring Valdemar II's død dansk deltagelse i en storstilet international korstogskampagne rettet imod de skismatiske russere i Novgorod. I 1240 havde pave Gregor IX pålagt de skandinaviske biskopper at prædike imod "de vantro, som angriber de kristne i Estland", med hvem han mente russerne, og da Novgorodfyrsten samtidig måtte døje med mongolernes hærgen i sit hjemlige bagland, så tiden ud til at være velegnet til at sikre sig det kristne overherredømme i regionen. Svenske, norske og tyske hære fik i vinteren 1240-41 dansk selskab under ledelse af hertug Abel af Slesvig, men da der i foråret 1241 kom melding om den gamle konges død, rejste Abel hjem, og det danske islæt i den internationale styrke synes herefter at have været de danske vasaller bosat i Estland. Dermed undgik hovedparten af danskerne et efterfølgende knusende nederlag for den katolske hær til russerne på isen på Peipussøen i april 1242.⁹¹

Kong Erik IV Plovpenning synes straks fra starten af sin regeringstid at have haft

ambitioner om at genoptage sin faders, Valdemar II's, korstogspolitik i Østersøområdet, og ikke mindst med støtte af sin vendiske vasal, fyrst Jaromar II, der var søn af ovennævnte Vistislav. De første planer om et nyt dansk korstog til Estland anes allerede i 1242, og i det tidlige forår 1245 ser det ud til, at kampagnen var tæt på at blive skudt i gang, men så fik Erik pludselig andet at tænke på, da en strid med broderen Abel udviklede sig til decideret borgerkrig årtiet ud.⁹² Da begge de to stridslystne kongebrodre var døde i 1252, kunne deres lillebroder, Christoffer, der hidtil havde siddet som hertug af Lolland-Falster, indtage den danske trone. Også han ser faktisk ud til at have haft planer om at genoptage korstogene på Østersøen, og det er med ham, at det sidste afsnit af regionens korstogshistorie skal skrives.

Dominikanerklosteret i Vordingborg

I det Herrens år 1253 gav nogen et hus i Vordingborg til Dominikanerordenen.⁹³ Denne 'nogen' kan næsten kun have været kongen, hvilket i 1253 ville sige Christoffer I. Modtagerne var 'prædikebrødre', *fratres predicatorum*, hvilket var betegnelsen på medlemmerne af den af middelalderens mange klosterordener, der i eftertiden er bedre kendt som 'dominikanere' eller 'sortebrødre'. Ordenen var blevet oprettet i 1216 som værn imod tidens mange kætterbevægelser, men Kirken fandt også snart andre anvendelsesmuligheder for prædikebrødrene, som f.eks. viste sig uhyre velegnede til at promovere korstog. Overalt i Europa koncentrerede den første bølge af dominikanske klosterstiftelser sig om domkirkebyer og andre gejstlige centre, og i midten af 1200-tallet havde ordenen klostre i alle de danske stiftsbyer – på nær Børglum, som heller ikke var en by. Vordingborg udgjorde på ingen måde noget gejstligt centrum, men alligevel tog prædikebrødrene også imod et hus her. I sensommeren 1254,

altså året efter at brødrene fik deres hus i Vordingborg, holdt Dominikanerordenens nordiske afdeling sit årlige provincialkapitel i Lund, i hvilken forbindelse broder Alvard blev sendt til huset i Vordingborg: "Ad domum Castrensem fratrem Alardum conversum".⁹⁴ Stednavneformen *Castrensem* kan oversættes med 'Borgen', hvilket i dominikansk sammenhæng ikke kan dreje sig om andet end Vordingborg. *Conversus* betyder, at han var lægbroder, hvilket vil sige, at han ikke var præsteuddannet, men derimod en af ordenens mere praktisk anlagte folk, hvilket der da utvivlsomt også har været god brug for ved det nyerhvervede hus i Vordingborg. Præcis hvor prædikebrødrenes kloster i Vordingborg lå, vides ikke. Der er aldrig fundet arkæologiske spor efter det; i hvert fald ikke nogen, der er blevet identificeret med klosteret. Heller ikke nogen af de få skriftlige omtaler beretter umiddelbart noget om beliggenheden – og så måske alligevel. Når omtalen i provincialkapitelakten af 1254 henfører konventet til 'Borgen', og ikke til bynavnet 'Vordingborg', kunne det måske indikere, at brødrenes hus lå på selve borgområdet. En tilsvarende beliggenhed gjaldt for et andet, samtidigt dominikanerkloster i Tallinn, der indgik i ordenens nordiske provins, der oprindeligt lå tæt på slottet og domkirken på det befæstede bjerg Toompea, inden det formentlig i 1260'erne flyttede ned til selve byen nedenfor bjerget. I så fald er det mest sandsynligt, at prædikebrødrenes kirkelige aktiviteter i Vordingborg har været henlagt til borgkirken, der i hvert fald senere var indviet til Skt. Andreas. Arkæologerne har dateret fundamentet af den romanske kirkebygning til slutningen af 1100-tallet, hvor det endda ser ud til, at et oprindeligt tårn på kapellet er blevet fjernet i midten af 1200-tallet, samtidig med at korets oprindelige apside er blevet fjernet til fordel for en retvinklet korforlængelse.⁹⁵ Disse

Kort over Dominikanerordenens klostre i middelalderens Danmark. Klosteret i Vordingborg kendes kun fra tre omtaler i 1253, 1254 og 1261, hvorpå brødrene formentlig flyttede til Næstved. Kort af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen.

ændringer kunne altså i teorien være sket i forbindelse med en ombygning til brug for en dominikansk klosterkirke, idet prædikebrødrenes konstitutioner ikke tillod kirketårne og apsider, og til gengæld fordrede store kor med plads til alle brødrene. Imidlertid fik det dominikanske klosterprojekt i Vordingborg en kort levetid. Efter 1261 omtales det aldrig igen. Sandsynligvis er konventet omkring denne tid blevet flyttet til Næstved i stedet, hvor et dominikanerkloster synes oprettet omkring 1266.⁹⁶

Men hvorfor kom prædikebrødrene overhovedet til Vordingborg, som hverken var nogen stad eller noget gejstligt centrum, og hvorfor forsvandt brødrene igen derfra ef-

ter blot omkring ti år? Mit forslag er, at den korte dominikanske visit hang nøje sammen med Vordingborgs rolle som den førende danske korstogsbase. Lige præcis promoveringen af korstog var, som allerede nævnt, et område, som Dominikanerordenen havde specialiseret sig i; både hvad angår korstogsprædiken, frikøb af korstogsløfter, skriftemål og mission blandt hedningene. I 1230 fik ordenen paveligt monopol på at prædike Tyske Ordens korstog imod hedningene langs Østersøen, hvilket også de nordiske prædikebrødre gentagne gange fik besked på at gøre i de følgende 30 år. Selvom der ikke findes nogen tilsvarende belæg for, at nordiske prædikebrødre tillige har prædiket

de samtidige korstog, ledet af den danske og svenske kongemagt imod hedningene i Estland og Finland, eller de skismatiske russere i Novgorod, så er det svært at forestille sig, at de nordiske konger ikke har gjort brug af den tilstedeværende dominikanske ekspertise hertil. Både for kong Christoffer I og for Dominikanerordenen selv kan den kongelige danske korsfarerbase på den baggrund have forekommet et oplagt sted for prædikebrødrene at slå sig ned. Således synes adskillige dominikanerklostre syd for Østersøen at være anlagt i forbindelse med korstogene, ligesom de første omtaler af prædikebrødre i Visby på Gotland i 1230'erne netop handler om, at de skal hverve tropper og penge for den gode sag.⁹⁷

Hvis involveringen i korstogene vitterligt har været ordenens primære bevæggrund til at oprette et kloster i Vordingborg, kan brødrene imidlertid snart have indset, at det var en fejl. Efter Valdemar II's død i 1241 var korstogstrafikken i Vordingborg havn stilnet

betydeligt af. Aktiviteterne blussede lidt op igen i midten af 1250'erne, hvor Christoffer I i 1256 lod udskibe en dansk flåde som del af endnu et fælles dansk-svensk-finsk korstog imod russerne i Novgorod, som imidlertid kun udløste endnu et nederlag, der tilsyneladende dæmpede den danske entusiasme en del. I 1257 udstedte pave Alexander IV en bulle til støtte for det især svenske korstog imod russerne, hvilket i 1259 blev bakket op af en pavelig dispensation til et ægteskab mellem Christoffers niece Sofie og den svenske konge Valdemar Birgersson, selvom de var for nært beslægtede, hvilket paven imødekom "for at forbedre de to rigers mulighed for at yde modstand mod de hedninge, der uafsladligt angriber Sverige."⁹⁸ Selvom paven således gjorde hvad han kunne for at fremme en fortsat dansk-svensk korstogsalliance i Østersøen, så sendte kong Erik V Glipping ingen dansk militær støtte til den næste store træfning imod russerne i 1268-69.⁹⁹ De danske korstog i Østersøen

var herefter på det nærmeste gået i stå, uden nogen umiddelbar udsigt til en fornyelse af kampagnerne. Og uden korsfarere havde de få byhuse omkring borgen i Vordingborg ikke meget økonomisk potentiale for en tiggerorden. Da nye muligheder samtidig syntes at åbne sig i den nærliggende handelsstad Næstved, er det derfor oplagt at forestille sig en rask beslutning hos Dominikanerordenen om at flytte deres sydsjællandske base dertil i stedet.

Afrunding

Med sin sydlige beliggenhed ud mod Østersøen har især Lolland og Falster siden vikingetiden udgjort en slags maritimt grænse-land imellem Danmark og vore vendiske naboer mod syd. Det har betydet, at handel og andre kontakter imellem de to kulturer synes mere udtalt her end andre steder i landet. I perioden 900-1200 kan der endda konstateres en vis grad af vendisk bosættelse på øerne, der synes at have udviklet en slags dansk-vendisk blandingskultur. Beliggenheden i grænsezonen medførte også, at Sydhavsøerne lå ekstraordinært udsat for vendiske plyndringstogter op gennem især 1100-tallet, hvilket kan aflæses i tidens skriftlige kilder såvel som i andre historiske spor. Omvendt betød beliggenheden også, at regionen blev det naturlige afsæt for modsatrettede danske angreb på vendernes hjemlande, hvor Vordingborg fra midten af 1100-tallet blev en decideret hovedbase for en intensiv dansk korstogspolitik ud i Østersøen. Man kan sige, at historien om regionens rolle i venderforbindelser og korstog viser, hvordan forholdet mellem centralitet og udkantssamfund altid har afhængt af øjnene, der ser. Når det handler om Danmarks relationer, på godt og ondt, til andre folkeslag i Østersøen, har Sydhavsøerne og Vordingborg vedvarende spillet en yderst central rolle. Ikke mindst i den første halvdel af middelalderen.

På Horbelev Kirkes syd-mur er en vindueslysning indridset et billede af et skib, der meget vel kunne forestille et af 1100-tallets danske le- dingsskibe, som må have været et hyppigt syn ved Falsters kyster i højmid- delalderen. For enden af forstavnen knejser tilsy- neladende et hestehoved. Foto: Nationalmuseet. Etting 2000, 28-29.

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen (f. 1968) er ph.d. og lektor ved Københavns Universitet. Hans primære forskningsområder er stednavne og middelalderhistorie, sidstnævnte især med fokus på Kirkens historie i middelalderens Nordeuropa. Siden 2008 har han haft bopæl i Sakskøbing.

Litteratur og kilder

- Bagge, Gunnar: *Vordingborg - Historien om byens grundlæggelse og befæstning*, Vordingborg 1998. (Forkortet Bagge 1998).
- Bysted, Ane L.: 'Teologien bag venderkorstogene', i *Venderne og Danmark - Et tværfagligt seminar*, red. C.S. Jensen & al., Odense 2000, 13-20. (Forkortet Bysted 2000).
- Danmarks Kirker: Præstø Amt*, udg. C.A. Jensen & V. Hermansen, København 1933-35. (Forkortet DK:PA).
- Danmarks Stednavne: Maribo Amts Stednavne* ('Danmarks Stednavne' 11), udg. Anders Bjerrum & Christian Lisse, København 1954. (Forkortet DS 11).
- Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve*, udg. Det Dansk Sprog- og Litteraturselskab, København 1938 ff. (Forkortet DD/DRB).

- Diplomatarium Ordinis Predicatorum de Dacia*, udg. J.G.G. Jakobsen, CDS 2005 ff.; www.jggi.dk/DOPD.htm (31.07.2017). (Forkortet DOPD).
- Ebonis vita Ottonis*, i Monumenta Bambergensia ('Bibliotheca rerum Germanicorum' V), udg. Ph. Jaffé, Berlin 1869. (Forkortet Ebonis vita Ottonis).
- Etting, Vivian: 'Venderne på Falster', i *Venderne og Danmark – Et tværfagligt seminar*, red. C.S. Jensen & al., Odense 2000, 21-30. (Forkortet Etting 2000).
- Grinder-Hansen, Poul: 'Historie, arkæologi og vendere - hvad kilderne ikke siger om Svantevits tempel i Arkona og om venderne i Danmark', i *Venner og Fjender - Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder*, red. A.-E. Jensen, Næstved 2002, 5-16. (Forkortet Grinder-Hansen 2002).
- Helmold von Bosau: Slawenchronik*, udg. H. Stob, Darmstadt 1963. (Forkortet Helmold von Bosau).
- Holmberg, Bente: 'Snekke-navne - og andre stednavne fra vikingetid og tidlig middelalder i Storstrøms amt', i *Venner og Fjender - Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder*, red. A.-E. Jensen, Næstved 2002, 33-37. (Forkortet Holmberg 2002)
- Housted, Friederike W.: *Stednavne af slavisk oprindelse på Lolland, Falster og Møn* ('Navnestudier' 34), København 1994. (Forkortet Husted 1994).
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig: 'Kystskov i vikingetidens og middelalderens Danmark - onomastiske og andre historisk-geografiske spor efter et sagnomspundet kystskovsbælte', i *Nøvn i strandamentanini - Navne i kystkulturen* ('NORNA-rapporter' 89), red. T. Jakobsen & al., Uppsala 2013, 112-130. (Forkortet Jakobsen 2013).
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig: 'Rekonstruktion af middelalderens sognegrænser - Overvejelser baseret på casestudies fra Nordvestsjælland og Falster', i *Navne og skel - Skellet mellem navne* ('NORNA-rapporter' 91:2), red. B. Eggert & R.S. Olesen, Uppsala 2015, 97-122. (Forkortet Jakobsen 2015a).
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig: 'Om de dominikanske klosterstiftelser i Vordingborg og Næstved i 1200-tallet', i *Historisk Samfund for Præstø Amt - Årbog 2015*, 47-58. (Forkortet Jakobsen 2015b).
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig & Peder Dam: 'Nordvestsøllands kystbebyggelse fra vikingetid til ca. 1700', i *Kystkultur - Fra Nordvestsjælland 2009*, 11-45. (Forkortet Jakobsen & Dam 2009).
- Jensen, Carsten Selch: 'Fjender eller venner? - Dansk-vendiske alliancer i 1200-tallets første halvdel', i *Venderne og Danmark – Et tværfagligt seminar*, red. C.S. Jensen & al., Odense 2000, 85-92. (Forkortet Selch Jensen 2000).
- Jensen, Kurt Villads: 'Saxos grænser. Dehumaniseringen af venderne', i *Venderne og Danmark – Et tværfagligt seminar*, red. C.S. Jensen & al., Odense 2000, 6-12. (Forkortet Villads Jensen 2000).
- Jensen, Kurt Villads: *Politikens bog om kors-togene*, København 2005. (Forkortet Villads Jensen 2005).
- Jensen, Lars Sass; interview på <http://videnskab.dk/kultur-samfund/nye-fund-omskriver-historien-om-danmarks-stoerste-kongeborg> (31.07.2017). (Forkortet Sass Jensen 2016).
- Jørgensen, Bent: 'Slawische Sprachreste in Dänemark', i *Zwischen Reric und Bornhöved*, red. O. Harck & C. Lübke, Stuttgart 2001, 107-115. (Forkortet Jørgensen 2001).
- Jørgensen, Bent: *Danske stednavne*, 3. udgave, København 2008. (Forkortet Jørgensen 2008).
- Klein, P.A.: *Vordingborg Købstads Historie*, Vordingborg 1923. (Forkortet Klein 1923).
- Lind, John H., Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen & Ane L. Bysted: *Danske korstog - krig og mission i Østersøen*, København 2004. (Forkortet Lind & al. 2004).
- Lisse, Christian: 'Venderne på Falster', i *Lo-kalhistorisk Arkiv for Nørre Alslev Kommune - Årsskrift 1985*, 97-102. (Forkortet Lisse 1985).
- Nielsen, Henning: 'Sydvestsjælland og venderne', i *Venderne og Danmark – Et tværfagligt seminar*, red. C.S. Jensen & al., Odense 2000, 73-84. (Forkortet Nielsen 2000).
- Nielsen, Henning: 'Keramik - og andre slaviske indflydelser i det sydlige Vestsjælland i vikingetid og tidlig middelalder', i *Venner og Fjender - Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder*, red. A.-E. Jensen, Næstved 2002, 81-86. (Forkortet Nielsen 2002).
- Nyberg, Tore: 'Olavskulten i Danmark under medeltiden', i *Helgonet i Nidaros*, Jyväskylä 1997, 53-83. (Forkortet Nyberg 1997).
- Pedersen, Morten: 'Det tidlige kirkebyggeri og sognedannelsen på Falster', i *Venderne og Danmark – Et tværfagligt seminar*, red. C.S. Jensen & al., Odense 2000, 45-57. (Forkortet Pedersen 2000).
- Pommersches Urkundenbuch*, udg. R. Prümers & al., Stettin 1868-1907. (Forkortet PoUB).
- Poulsen, Karen Løkkegaard: 'Slawische Elemente in den archäologischen Quellen Lollands und Falsters', i *Zwischen Reric und Bornhöved*, red. O. Harck & C. Lübke, Stuttgart 2001, 79-106. (Forkortet Poulsen 2001).
- Rasmussen, Kaare Lund & Dietrich Meier: 'Om proveniensen af Østersøkeramikken - fra Næs, Ravnse og Plügge', i *Venner og Fjender - Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder*, red. A.-E. Jensen, Næstved 2002, 90-92. (Forkortet Rasmussen & Meier 2002).
- Saxo Grammaticus: Gesta Danorum*. Flere udgivelser og oversættelser. Oversættelserne her er primært baseret på Fr. Winkel Horn, *Saxo Grammaticus: Danmarks Krønike*, København 1898; med afsnitsnummerering efter Peter Zeeberg, *Saxos Danmarkshistorie*, København 2000. (Forkortet Saxo).
- Scriptores minores historiae Danicae medii aevii*, udg. M.Cl. Gertz, København 1917-22. (Forkortet SM).
- Skaarup, Jørgen: 'Venderne i det sydfynske øhav', i *Venner og Fjender - Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder*, red. A.-E. Jensen, Næstved 2002, 87-89. (Forkortet Skaarup 2002).
- Skautrup, Peter: *Det danske Sprogs Historie 1*, København 1944. (Forkortet Skautrup 1944).
- Smidt, C.M.: 'Vor Frue Kirke: Kirken', i *Vordingborg Købstads Historie*, red. P.A. Klein, Vordingborg 1923, 186-196. (Forkortet Smidt 1923).
- Venderne og Danmark*, red. Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen & John Lind, Odense 2000.
- Venner og Fjender - Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder*, red. Anna-Elisabeth Jensen, Næstved 2002.
- Wille-Jørgensen, Dorthe: 'Vordingborgs fødsel - Vendere, venner eller fjender?', i *Venner og Fjender - Dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder*, red. A.-E. Jensen, Næstved 2002, 67-69. (Forkortet Wille-Jørgensen 2002).
- Wille-Jørgensen, Dorthe: *Kongens borg - 123 års arkæologi på Vordingborg*, Vordingborg 2014. (Forkortet Wille-Jørgensen 2014).
- Zwischen Reric und Bornhöved - Die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert*, red. O. Harck & C. Lübke, Stuttgart 2001.

Noter:

1. Saxo 12.4.1.
2. Her tænkes først og fremmest på udgivelserne *Venderne og Danmark* (2000); *Zwischen Reric und Bornhöved* (2001); *Venner og Fjender* (2002); og *Danske korstog - krig og mission i Østersøen* (Lind & al. 2004).
3. I samtidens latinske kilder findes fællesbetegnelsen ikke, der benævnes de enten *slavi* eller *sclavi*, 'slavere', alternativt blot *pagani*, 'hedninge'. Til gengæld kendte Rom godt til f.eks. enkelte vendiske stamme-grupper som *rugii* og *rugiani*, 'folk fra Rügen'.
4. Nielsen 2000, 81-82.
5. Poulsen 2001, 84-85; Nielsen 2002.
6. Poulsen 2001, 85-86; Grinder-Hansen 2002, 11; Rasmussen & Meier 2002.
7. Villads Jensen 2005, 93.
8. Etting 2000, 24-25; Poulsen 2001, 101; Grinder-Hansen 2002, 11.
9. Holmberg 2002, 36.
10. Husted 1994, 33-34; Jørgensen 2008, 34.

11. Et marknavn *Ulitse Toft* ved Tillitse kunne tillige indikere eksistensen af en ellers ukendt bebyggelse Ulitse (Housted 1994, 27), men da marken støder op til Tillitse Tofter og kun er omtalt i en kopi af en jordebog fra 1571, er der snarest tale om en afskrivningsfejl, hvor /Ti/ er blevet læst som /U/ (Jørgensen 2001, 107-108).
12. Housted 1994, 47.
13. DS 11, 51; Housted 1994, 35-37; Jørgensen 2008, 164-165. Alle de ældre omtaler gælder udelukkende naturlokaliteter og det er først i moderne tid, at Kramnitse (igen?) er blevet et bebyggelsesnavn.
14. Housted 1994.
15. Housted 1994, 45 et passim.
16. Jørgensen 2001, 113.
17. Lisse 1985, 100-101.
18. Housted 1994, 52.
19. Housted 1994, 73-76; Jørgensen 2001, 111.
20. Lisse 1985, 101.
21. Housted 1994, 107.
22. Lisse 1985, 102; Housted 1994, 45.
23. DS 11, xxiii-xxiv; Lisse 1985, 99; Housted 1994, 88-89; Jørgensen 2001, 115; Holmberg 2002, 36-37.
24. Skautrup 1944, 87.
25. Grinder-Hansen 2002, 12-13.
26. Saxo 16.4.9.
27. Saxo 14.23.20-21. Han er i øvrigt højst sandsynligt identisk med den *Gvenmarr Ketilsson*, der ifølge Knytlingesagaen var styrmand på kong Valdemars skib på just dette togt (Lisse 1985, 100).
28. Saxo 14.44.9.
29. Slaget omtales også, i øvrigt som den første egentlige vendiske træfning på dansk jord, kort hos Saxo (10.22.2-3).
30. Nielsen 2000, 82.
31. Skaarup 2000, 70; Grinder-Hansen 2002, 12.
32. Saxo 12.4.1.
33. Saxo 12.1.1-12.2.3.
34. Saxo 13.5.10.
35. Saxo 14.5.1.
36. Saxo 14.6.1.
37. Saxo 14.6.2.
38. Saxo 14.15.1.
39. Saxo 14.21.4. Boeslunde var i jernalder og vikingetid et regionalt center for handel og produktion af smykker og andre luksusvarer; venderne kendte dermed rimeligvis stedet i handelssammenhæng (Nielsen 2000, 74).
40. Saxo 14.15.1-4.
41. Saxo 14.15.6.
42. Saxo 14.17.8.
43. DD/DRB 1. rk II nr. 189.
44. SM II, 180.
45. Helmold von Bosau, kap. 109.
46. Helmold von Bosau. Skaarup 2000, 70.
47. *Ebonis vita Ottonis* III, 2 og 12. Grinder-Hansen 2002, 13.
48. Poulsen 2001, 102-103; Wille-Jørgensen 2014, 200. Ved Hominde er en vikingetidig pælespærring blevet kraftigt udbygget omkring 1140.
49. Etting 2000, 22-24.
50. Skaarup 2002.
51. Poulsen 2001, 97-101.
52. Jakobsen & Dam 2009; Jakobsen 2013.
53. Jakobsen 2015a.
54. Nyberg 1997, 53-82 (cit. 64).
55. Pedersen 2000, 50 og 54.
56. Saxo 14.20.1.
57. Saxo 14.22.1.
58. Saxo 14.22.2.
59. Saxo 14.22.3.
60. Etting 2000, 22; Grinder-Hansen 2002, 13.
61. Saxo 14.22.4-6.
62. Saxo 14.1.6.
63. Saxo 14.1.6.
64. Villads Jensen 2000, 10.
65. Bysted 2000, 16-17.
66. PoUB I nr. 32. Bysted 2000, 17.
67. Saxo 14.3.5-6.
68. Saxo 14.3.6-8.
69. Lind & al. 2004, 61; Villads Jensen 2005, 68-69.
70. Saxo 14.5.1.
71. F.eks. Saxo 14.20.1 (Masnedø), 14.25.7 (Masnedø), 14.44.7 (Møn), 14.45.1 (Masnedø) og 15.6.1 (Grønsund). Også Falster (15.1.2), Lolland (14.45.1) og Falsterbo i Skåne (14.23.3-4) nævnes i sjældnere tilfælde som udgangspunkt.
72. Saxo 10.9.3.
73. Wille-Jørgensen 2002, 68; Wille-Jørgensen 2014, 200.
74. Klein 1923, 6. Det er også først fra denne tid, at Vordingborgs nuværende kirke, indviet til Vor Frue, opførtes nede i 'lavbyen' (Smidt 1923, 194-195).
75. Klein 1923, 10-11.
76. Villads Jensen 2005, 92.
77. Lind & al. 2004, 72-82; Villads Jensen 2005, 93-94. Det har været diskuteret blandt forskerne, om begivenheden fandt sted i 1168, 1169 eller 1170, men det førstnævnte årstal synes mest troligt (Lind & al. 2004, 77).
78. Saxo 14.23.2.
79. Saxo 14.43.5.
80. Saxo 14.34.4-5.
81. Saxo 15.6.3-9. Wille-Jørgensen 2002, 68-69.
82. Skaarup 2000, 71; Wille-Jørgensen 2002, 67-68; Lind & al. 2004, 89-91; Wille-Jørgensen 2014, 202.
83. DD/DRB 1 III nr. 202. I DD/DRB er brevet dateret til ca. 1194.
84. Villads Jensen 2005, 110.
85. Wille-Jørgensen 2014, 204 og 209; Sass Jensen 2016.
86. DD/DRB 1 IV nr. 260; 1 V nr. 8, 51, 164, 200; 1 VI nr. 79, 106, 107, 113, 120, 121, 167; 1 VII nr. 24, 42 og 71.
87. Wille-Jørgensen 2014, 203.
88. Villads Jensen 2005, 141-142.
89. Selch Jensen 2000, 85-87.
90. DD/DRB 1 VII nr. 9.
91. Villads Jensen 2005, 195-196.
92. Bagge 1998, 33-34; Selch Jensen 2000, 89-90.
93. DOPD 1253.
94. DOPD 1254 8/9.
95. DK:PA, 197-201.
96. Jakobsen 2015b, 48-51.
97. Jakobsen 2015b, 55-57.
98. Lind & al. 2004, 300-301.
99. Villads Jensen 2005, 197.

Den første katastrofe

Peter L. Panum og koleraen i Bandholm

Af Mads Linnet Perner

Afuforklarlige grunde undgik Danmark koleraen, da den begyndte at skylle hen over Europa. Da epidemien ramte landet i 1850, havde mange forudsagt, at den ville ramme København, men i stedet ramte den den lille havneby Bandholm. Denne artikel beretter om udbruddet af koleraen i Bandholm og om Peter Ludvig Panum, en ung epidemiolog, der af myndighederne blev sendt til området for at kvæle sygdommen. Først gives der en redegørelse for udbruddet, og derefter vurderes de forholdsregler, som Panum tog i brug for at forhindre sygdommen i at sprede sig yderligere. Til sidst diskuteres, hvorledes Panums indsats blev modtaget af lægestanden i Danmark. Hele hændelsesforløbet ses i lyset af samtidige tendenser i lægevidenskaben i Europa, hvor der med hensyn til kolera var ved at ske et skifte fra kontagionisme til anti-kontagionisme.

I 1800-tallet var Europa hjem søgt af koleraens spøgelse, en frygtelig sygdom, som jævnligt rejste tværs over landegrænserne og udbrod i epidemier i storbyerne. Til de fleste lægers overraskelse fik Danmark først besøg af sygdommen i 1850, og da

ikke i København, som det ellers var blevet forudsagt. I stedet ramte koleraen Bandholm, en lille lollandsk havneby, som dermed blev centrum for et mindre drama i dansk medicinhistorie.

Justitsministeriet udpegede hurtigt Peter L. Panum til at rejse til Bandholm og stoppe epidemien. Panum og epidemien i Bandholm er ikke et nyt emne i dansk medicinhistorie. Episoden er tidligere gengivet i flere værker, herunder også i nærværende tidsskrift, hvor forfatteren H. Kjærgaard kunne bemærke, at koleraens tidlige forsvinden fra Bandholm skyldtes "en enkelt mands enestående, målbevidste indsats".¹ Panum besad ifølge Kjærgaard et videnskabeligt klarsyn i særklasse og havde med sin rationelle pragmatik forhindret en større lokal katastrofe. Dette billede af den unge og geniale, men af datidens læger negligerede Panum er mere eller mindre at finde i hele den tidligere litteratur om emnet.² I denne artikel vil jeg i stedet se Panum og koleraen i Bandholm i lyset af den kontroversielle internationale diskussion om koleraens smitte. Debatten rasede fra 1817, da de første engelske læger observerede sygdommen fra Indien, og indtil flere år efter den tyske læge Robert Koch opdagede årsagen til kolera, bakterien *Vibrio cholerae*, i 1883.

I 1850 var den vestlige lægestand skarpt opdelt, når det kom til de *epidemiske* sygdomme. Kategorien talte udover kolera også tyfus, gul feber og pest.³ På den ene side stod kontagionisterne, som mente, at sygdommene smitter fra menneske til menneske. På den anden side stod en oprørsk gruppe læger – miasmatikere eller blot 'anti-kontagionister' – som mente, at epidemiske sygdomme opstår spontant i dårlig luft, der uddunster fra uhumsk mødding, fugtige vægge, menneskelig og andet råddent ma-

teriale. I starten af 1800-tallet var næsten alle vesteuropæiske læger kontagionister, men den miasmatiske bølge tog fart i de følgende årtier, især efter de første store koleraepidemier i Europa i 1831.

Omkring 1850 var størstedelen af lægerne miasmatikere. Det gjaldt også for Danmark, hvor man i 1852 – året før den store koleraepidemi i 1853 – ophævede den omfattende epidemiforordning fra 1782, som påbød karantæne for skibe, der kom sejlene fra sygdomsramte områder.⁴ Henri-

Koleraen blev italesat som et spøgelse, der nåede at hemsøge Europa i flere omgange i løbet af 1800-tallet. Her er spøgelse afbilledet i meget bogstavelig forstand på en fransk avisforside. Bibliothèque nationale de France.

Den voldsomme diarré fra kolera dehydrerer kroppen med synlig effekt på den syge: den spinkle og væsketømte krop gør, at huden lægger sig i folder og farves blå. Her er en ung kvinde afbilledet før og efter sygdommens symptomer. Wellcome Library, London.

mod slutningen af århundredet, med bakteriologiens gennembrud, kom smitteteorien, omend i en anden form, igen i højsædet hos de europæiske læger.⁵

Det meget hurtige og markante skift mod miasmeteori har frustreret historikere op til i dag. Set med fremskridtstroens briller stod miasmatikerne for et tilbageskridt, væk fra troen på smitte mellem mennesker, samme tro som lægevidenskaben senere bekræftede med bakteriens opdagelse. Det er dog en grov forsimpning at fremstille udviklingen sådan; i en bredere kontekst var det miasmeteori, som var et nybrud i 1800-tallets medicinske tænkning, mens kontagionismen af datidens læger blev betragtet som en forældet idé fra pestens tid.⁶ Selvom kontagionisterne troede på smitte mellem menne-

sker, havde de ingen nøjagtig forklaring på, hvordan det foregik. De kunne heller ikke forklare tilsyneladende isolerede kolera-tilfælde, som opstod uden spor af smittens oprindelse. I dag ved vi, at der i koleraudbrud findes et stort antal raske smittebærere, som ikke viser symptomer, men stadig kan overføre bakterien, og det er formentlig forklaringen på de isolerede tilfælde. Men i 1800-tallet lød den bedste forklaring, at sygdommen var opstået lokalt i den fæle, forurenede luft. Miasmernes storhedstid som forklaringsmodel skyldtes ikke fagligt blinde, som nogle historikere har fremstillet det, men snarere en rationel slutning ud fra de mønstre, man kunne observere i samtiden, og ikke mindst en vilje til at gøre op med den gamle smitteteori fra pestens tid.⁷

Før vi stiller skarpt på koleraens hærgen i Bandholm og de indgreb, som Panum iværksatte for at bremse epidemien, giver det mening at dedikere et par sætninger til koleraens biologiske kendetegn.⁸ Kolera er en akut diarré sygdom, som skyldes bakterien *Vibrio cholerae*. Når bakterierne er kommet ind i kroppen gennem munden, formerer de sig i tarmen. Her ødelægger de cellevæggene, hvilket får tarmen til at udskille store mængder væsker i den hvide, risvandsagtige diarré, som karakteriserer koleraen. På denne vis kan kolerasyge miste op mod 1 liter væske i timen – det er dehydrering, som gør koleraen livsfarlig. På nutidens kolerahospitaler måler man patienternes væsketab og sørger for, at de indtager samme mængde væske igen, i en blanding af vand, sukker og salt. Denne relativt simple, men uhyre effektive behandling kendte man ikke til i 1800-tallet, og dødstallet var derfor højt: omkring 60% af de syge.

Kolera betragtes i dag som skoleeksempel på fækal-oral sygdomssmitte; det vil sige, at bakterien lever og formerer sig i de syges afføring. For at sygdommen kan smitte skal bakterierne ind igennem munden. Traditionelt regner man forurenede drikkevand for at være sygdommens primære smittevej, men i de senere år har forskningen vist, at også smitte fra fødevarer og direkte smitte mellem mennesker er muligt.

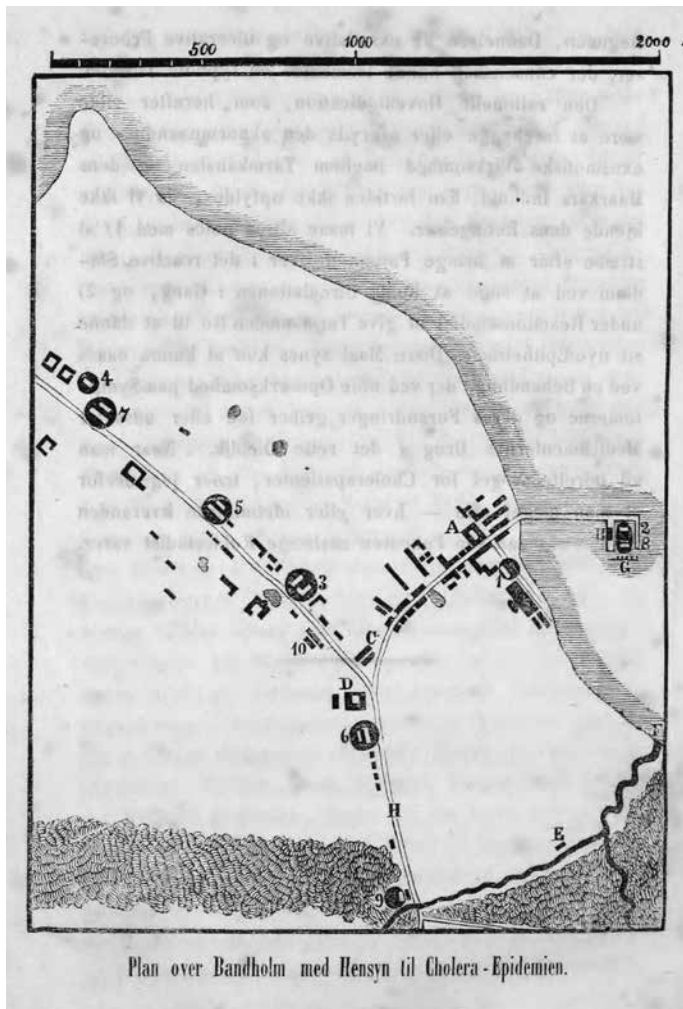
Koleraen kommer til Bandholm

Det første mistænkelige tilfælde i Bandholm viste sig d. 1. august 1850. Koleraen var kendt for at ramme de fattigste kvarterer i Europas store byer, men i Bandholm var det – til at starte med – en anden historie. Den syge var Alfred, 6½ år gammel og søn af handelsfuldmægtig Lund. Symptomerne var voldsomme: “heftig Diarrhöe og Brækning, med Krampe i Læggemusklernerne, Collaps, blaalig Farvning af Hænder, Födder og Læber, Marmorkulde, brænden-

de Tørst og lille neppe følelig Puls.”⁹ Drengen blev set til af den lokale praktiserende læge Claussen, som af mistanke for kolera straks tog kontakt til distriktslæge Wilhjelm. Wilhjelm kunne tilslutte sig Clausens mistanke, men de var enige om, at et enkelt mistænkeligt tilfælde ikke var grund nok til at alarmere hele landet. Alfred Lund overlevede sin sygdom, og der gik 4 dage, før koleraen viste sig igen.

Med de næste tilfælde ramte sygdommen dog for alvor. Først rantes Johanne Jørgensdatter, Lund-familiens tjenestepige, d. 15. august og døde dagen efter. Om morgenen d. 17. august blev handelsfuldmægtig Lunds kone syg og døde samme aften. Lund var da selv blevet så syg, at han, da han blev vækket kl. 21 til beskeden om konens nært forestående død, “føjte sig saa syg og apathisk, at han ikke vilde staa op, omendskjønt Familieforholdet havde været meget kjærligt”, som Panum skriver.¹⁰ Lund døde selv om aftenen dagen efter – på få dage havde koleraen næsten udryddet en hel husstand. Symptomerne for alle tre ofre var tydelige, de samme som hos drengen Alfred, nemlig kraftig risvandsdiarré, opkast og blåfarvning af huden (cyanose). Distriktslæge Wilhjelm, som var ankommet til Lund-familiens hus natten til d. 18. august og havde fulgt mandens sygdom, havde tilkaldt stiftsfysikus Köbke, der ankom fra Nykøbing samme aften. De var ikke i tvivl: Bandholm var ramt af kolera, og Sundhedskollegiet i København blev alarmeret. Nyheden jog en skræk gennem Danmark, og især i København, hvor man med stort held havde undsluppet den første europæiske pandemi i 1831.

Lokalt i Bandholm snakkede man i krogene om koleraens opståen. Et rygte gik på, at koleraen skyldtes forgiftning fra en rødgrød kogt i fortinnede kar, mens sygdommen ifølge et andet rygte kom fra overspisning af anderagout.¹¹ Panum kan

Panums kort over kolera-epidemien. Husene er nummereret kronologisk efter tidspunktet for sygdommens optræden.

dog forsikre os om, at hverken rødgrød eller anderagout stod bag tragedien hos Lund-familien, en oplysning han havde fra flere af familiens nærmeste venner. Der er i øvrigt en interessant bemærkning hos Panum i denne sammenhæng, nemlig at han ikke så nogen tegn på, at epidemien skulle være kommet udefra. Dette var et centralt spørgsmål i striden mellem kontagionister og miasmaticere; hvis sygdommen kom

udefra, som de første ville mene, kunne den nemlig stoppes med karantæne. Hvis sygdommen derimod opstod lokalt, som var opfattelsen hos miasmaticere, var karantæner ikke blot dyre, men også uden nogen effekt.

Hvad jeg hidtil har berettet om de første dage af epidemien i Bandholm, stammer fra Panums egen artikel om forløbet. Han må have indsamlet de tidligste oplysninger fra

sine lægekolleger eller andre i byen senere, for Panum kom først til Lolland, da epidemien var i fuldt flor. Efter at Bandholm blev erklæret koleraramt, søgte Justitsministeriet en læge til at bistå med sygehjælp lokalt samt forhindre sygdommen i at sprede sig. Valget faldt på den unge Panum, som på trods af sin alder allerede havde en væsentlig erfaring med epidemiske sygdomme.¹² Efter at have svaret på et lignende kald fire år før, da han netop var udsprunget som medicinsk kandidat, blev han sendt til Færøerne for at studere og begrænse en omfattende mæslingeepidemi. Ved hjemkomsten, i en alder af blot 27 år, skrev han en lang afhandling, som vakte stor opmærksomhed i udlandet.¹³ Derfor var Panum et oplagt valg til opgaven i Bandholm.

Panum ankom til byen d. 30. august. I mellemtiden var situationen forværret væsentligt. Først var den gal på Latona, et engelsk skib som lå ved havnen i Bandholm. Styrmanden fik koleralignende symptomer og blev flyttet til Lund-familiens bolig, som nu stod tom. Styrmanden kom sig, men på samme tid længere oppe i byen var en dreng blevet syg. Drengen, søn af former Hansen, lå syg i flere dage, før han døde, og lægen Claussen blev først kaldt til hjemmet morgenen efter, da begge forældre viste symptomer. Det skulle blive fatalt for husstanden, at lægen ikke blev tilkaldt tidligere. I stedet for at flytte drengen ud af huset (som måske var, hvad forældrene frygtede) var de nu udsat for kolerasmitten under drengens flere dage lange sygdomsforløb. Mens fader Hansen overlevede, måtte moderen lade livet til sygdommen, og inden Panum nåede til Bandholm var fire andre beboere i huset blevet syge. Ved hans ankomst havde koleraen ramt 22 mennesker, blandt disse var 13 døde, fordelt i fire af husene i den lille by på knap 600 indbyggere.¹⁴ Situationen var allerede kritisk; nu skulle den unge læge forhindre katastrofen.

Panums kamp mod koleraen

For at forstå Panums handling i Bandholm er det væsentligt, at vi sætter os ind i hans egen forståelse af kolera. Kolera var et af de mest følsomme emner i 1800-tallets medicinske debat. Det var Panum formentlig ganske klar over; det er i hvert fald i meget forsigtige vendinger, at han giver udtryk for sit syn på sagen i sin afhandling: "Da jeg blev kaldet til [Bandholm] kunde jeg, ved de modstridende Anskuelse om denne Sygdoms Smitsomhed, ikke haabe at løse den mig stillede Opgave paa en Maade der tilfredsstillede Alle. Jeg havde altsaa at handle saaledes, som det efter min egen Overbeviisning var rigtigst."¹⁵ Heldigvis, skriver han, stod han hverken på den ene eller anden side. Diskussionen var ført på en "temmelig ulogisk Maade", da miasmaticerne kun arbejdede for at modbevise den eksklusive kontagionisme, mens kontagionister omvendt forsøgte at bevise denne på et svagt grundlag. Begge parter havde glemte at overveje en meget nærliggende forklaring, nemlig at kolera, som tyfus, både kunne udbrede sig kontagionistisk og miasmatic. Panum opstiller sit syn på koleraen i tre punkter:

- 1 At kolera jævnlige opstår under forhold, hvor smitte mellem individer kan udelukkes.
- 2 At der på trods af dette, er tungt bevis for, at kolera kan smitte mellem individer.
- 3 For at koleraen kan smitte mellem individer, skal den først gennemgå en transformation, som sker under ukendte "atmosphæriske" forhold.

Panum falder i en kategori, som den engelske historiker Margaret Pelling kalder "contingent contagionists", med andre ord en kontagionist med forbehold, som ikke befinder sig helhertet i én af de to lejre.¹⁶ Med sit sidste punkt fremgår det i øvrigt

implicit, at Panum ikke mente, at koleraen importeredes, men derimod at den først og fremmest opstod *lokalt*. Den opfattelse delte han med de fleste øvrige danske læger på tidspunktet, og dermed kan man formode, at han også delte deres skepsis mod karantænen for tilrejsende handelsskibe. På lokalt plan troede Panum bestemt på karantænenes nytte, og han følte sig også forpligtet til at indrette en karantæne, så længe der "i *theoretisk* Henseende kunde være *nogen som helst* grundet Formodning om, at den var istand til at udbrede sig ved et Contagium."¹⁷ Det var ikke mindst hans erfaring med mæslingerne på Færøerne, hvor der var en tydelig forskel på sygdommen i afspærrede og ikke-afspærrede områder, som styrkede hans overbevisning.

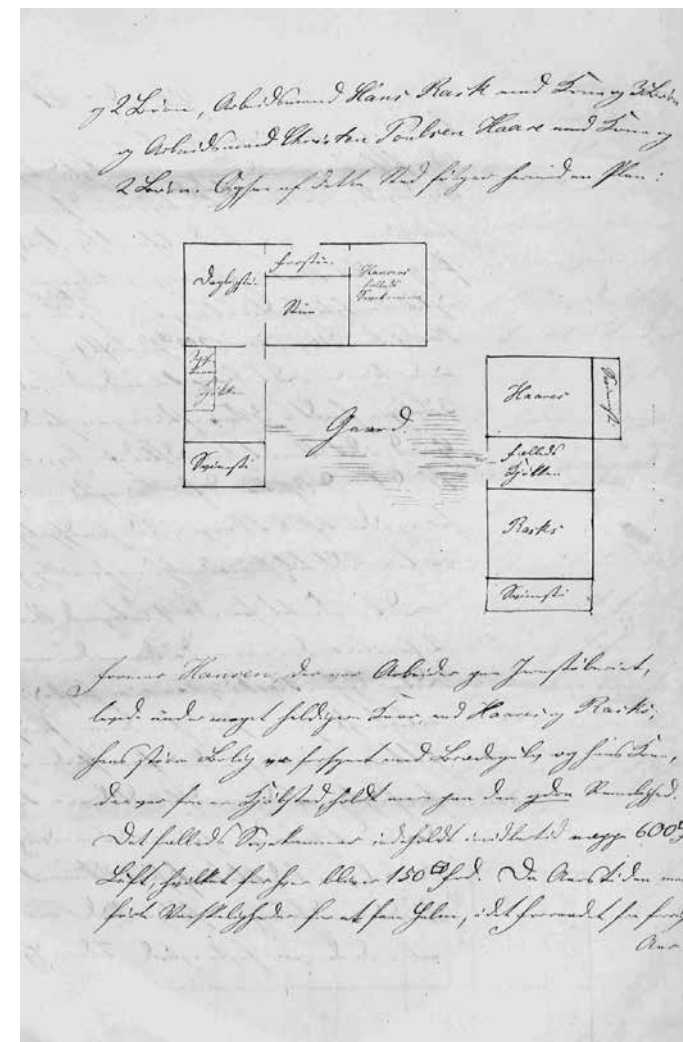
Imidlertid var karantænen fra søsiden straks trådt i kraft, da Bandholm blev erklæret koleraramt. Det løste dog kun halvdelen af problemet; Bandholm var på ingen måde selvforsynende og var afhængig af varer fra Maribo, og Panum måtte hurtigt erkende, at det ville være umuligt med en karantæne på landsiden. Det var heller ikke muligt at afspærre de enkelte kolerabefængte familier, for en gård kunne huse op til otte familier, og en afspærring ville yderligere udsætte de mange raske mennesker for sygdommen.¹⁸ Desuden havde Panum dårlig erfaring med disciplinen hos karantænevogtere der, så snart vejret bød på regn eller kulde, kunne finde på at forsømme deres opgave og søge ly *inde* i de sygdomsbefængte huse. Da afspærring af såvel hele byen som af enkelte huse var umuligt, ville Panum i stedet oprette et midlertidigt koleralazaret, hvor de syge kunne flyttes hen. Det lykkedes ham at få sogneforstanderskabets godkendelse, og projektet blev igangsat. Lazarettet kom til at ligge i Lund-familiens tomme hus, hvor nogle patienter allerede var blevet anbragt før Panums ankomst. Proceduren var som følger:

1. Alle kolerasyge blev flyttet fra deres hjem til hospitalet. Hjemmet blev herefter tømt for raske og blev rensset grundigt med klor.
2. Af de raske familier, som midlertidigt måtte forlade deres hjem, blev de voksne ansat som hjælpere på lazarettet, mens børnene blev anbragt i et dertil indrettet asyl.

Af frygt for lokal modstand blev der vedtaget en undtagelse til reglen, nemlig at den syge, hvis personen eller familien ønskede det, skulle behandles i sit eget hjem. Desuden tillod man også de raske at blive i huset, hvis de absolut ønskede det, og i så fald måtte de først forlade huset efter fem dages karantæne efter den syges helbredelse eller død. Til formålet skulle der ansættes to politibetjente til at opretholde denne orden. Overraskende nok blev undtagelsen aldrig taget i brug, og alle syge indvilligede i at lade sig indlægge på lazarettet.¹⁹

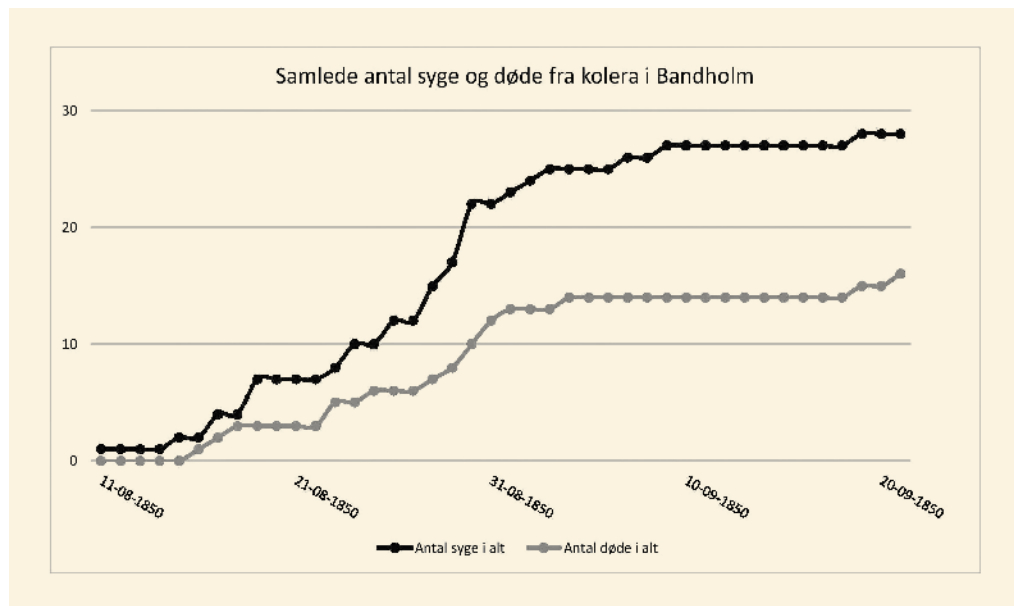
3. Den lokale læge Claussen skulle hver dag patruljere ethvert hus i byen for at finde og indlægge ny sygdomstilfælde.
4. Ingen af dem, der gjorde tjeneste på lazarettet, ej heller Panum, måtte nærme sig huse, som ikke havde været udsat for smitte. Samme regel gjaldt for øvrige raske personer, der var blevet flyttet fra deres hjem, men som ikke tjente på lazarettet. Overtrædelse af denne regel kunne straffes med bøde eller fem dages streng isolation (det er uklart, om Panum mener dette som en almen karantæne eller en slags fængselsstraf).
5. Kontakt med kolerasyge kunne i flere sammenhænge tillades, men altid efterfulgt af fem dages karantæne.
6. Endelig blev alt materiale, der kunne forbindes med smitten fra en kolerasyg, enten begravet, brændt eller rensset omhyggeligt med klor.²⁰

Arealtegning af Bandholm-huse fra Panums egen hånd. Den illustrerer problemet ved afspærring af enkelte huse; flere familier boede sammen og delte endda køkken, og det ville være umuligt at afspærre enkelte familier uden at ramme resten af beboerne. Tegningen findes i den håndskrevne rapport, som Panum afleverede til Sundhedskollegiet efter hjemkomsten.

Panums tosidede forståelse af kolera kom til udtryk gennem foranstaltningerne i den forstand, at dele af dem forebyggede sygdom fra et miasmatiske standpunkt, mens andre appellerede til kontagionismen. Miasmatiskerne havde svært ved at sluge hans karantæner, men roste ham senere for at fjerne de raske mennesker fra deres sygdomsbefængte hjem. Det vil jeg vende til-

bage til. For Panum var det påfaldende, at de første, der rantes af kolera, var den velhavende Lund-familie, der levede i et stort og luftigt hus ved havnen. Han kunne ikke finde noget bevis for, at familien havde været i kontakt med kolerasmitte, og konkluderede, at sygdommen måtte være opstået lokalt under nogle særlige hygiejniske forhold, som han i første omgang havde over-

Epidemiens forløb i akkumulerede tal. Det er et tydeligt mønster, at kurven flader ud omkring tidspunktet for Panums ankomst.

set. Det måtte desuden være et forhold, som familien Lund delte med de øvrige, væsentligt fattigere, familier, så kost eller sociale faktorer var næppe relevante.²¹ Han fandt mudder- og affaldspøle og svinestier nær alle husene og erkendte, at det nok kunne være en vigtig faktor, men "hvis man kun vilde tage Hensyn til sammes *Qvantitet*, da vilde utallige Huse i Landet have et stort Fortrin fremfor de omtalte Steder og langt bedre egne sig til at udvikle et Miasma."²² Til gengæld fandt han et mønster, da han rettede opmærksomheden mod fugt. Samtlige angrebne huse havde alvorlige fugtproblemer, sjaskede lergulve og skimmelsvamp langt op ad væggene. Selv hos den fine Lund-familie var luften så forurenede af skimmelsvamp, at Panum dårligt nok kunne opholde sig i rummet.²³ Han bemærkede desuden, at de familier, som havde træ- og stengulv i stedet for ler, gik fri for kolera.

Derfor kunne han passende sammenfatte, at det særlige hygiejniske forhold, som havde gjort visse huse særligt udsatte, kunne kaldes 'gunstige Betingelser for Udvikling af Skimmelplanter.'²⁴

Efterspillet

Fra København kunne lægestanden følge epidemiens forløb i *Ugeskrift for Læger*, hvor Sundhedskollegiet hver uge skrev et indlæg om de epidemiske forhold. D. 31. august kunne lægerne læse, at koleraen havde vist sig på Lolland, at karantæneforanstaltningerne var på plads, samt at den unge Panum var sendt til Bandholm for at stoppe epidemien.²⁵ D. 14. september kunne de læse, at epidemien langsomt var ved at dø, takket være Panums lazaret,²⁶ og d. 12. oktober, at karantænen mod Lolland nu var ophævet.²⁷ Det var også her det blev annonceret d. 7. december, at Peter L. Pa-

num var blevet udnævnt til Ridder af Dannebrog som tak for sin indsats i Bandholm.

I perioden umiddelbart efter epidemien blev Panum altså fejret af det 'officielle Danmark', og hans foranstaltninger syntes i den grad at være godkendt af Sundhedskollegiet. Men blandt lægerne i København så man anderledes på tingene. I Bibliothek for Læger bragte man en debatanmeldelse af Panums afhandling og tre andre, blandt dem Emil Hornemanns seneste værk. Emil Hornemann var en af landets førende miasmaticere og en skarp kritiker af regeringens sundhedspolitik, som han mente nedprioriterede folkesundheden til fordel for kapitalismen. Hornemann var desuden erklæret modstander af nogen form for kontagionisme. Anmeldelsen, som fokuserede på koleraforebyggelse, var fyldt med ros til Hornemanns bog, som foreslog en afskaffelse af alle former for karantæner. Panum får dog også ros, for sin grundighed og detaljerighed samt for dele af sin undersøgelse, hvor han underbygger Hornemanns pointer. Panum får imidlertid hug for sine mere kontagionistiske indgreb; redaktionen på bladet kunne ikke "fornægte en Tvivl om disse sidste Foranstaltningers væsentlige Indflydelse paa Epidemiens Standsning." Især reglen om fem dages karantæner til personer, der havde været nær en kolerasyg, som Panum havde iværksat ud fra sin erfaring med mæslinger, faldt ikke i god jord hos anmelderne.²⁸ Panums forsigtighed i den kontroversielle debat bar ingen frugt – "Vi have [...] ikke nogen rigtig Tro til Cholerans Kontagiositet", skrev anmelderne²⁹ – den rendyrkede miasmateori var ved at vinde indpas i København. Kort tid senere udkom Sundhedskollegiet med et cirkulære, der skulle oplyse landets læger om kolera og de bedste redskaber i forebyggelsen og bekæmpelsen af den. Kollegiet, der seks måneder tidligere havde rost Panums foranstaltninger, nævnte nu ikke hverken ka-

rantæner eller isolation med et ord. Lægerne i landdistrikterne skulle i stedet sørge for at bekæmpe dårlig hygiejne, især grave, grøfter og stillestående vand, som kunne afgive farlige uddunstninger, hvori kolera spontant kunne opstå.³⁰ Således lagde Sundhedskollegiet den linje, der skulle herske frem til og under den store danske koleraepidemi i 1853, hvor tusinder af mennesker over hele landet døde af kolera.

Afslutning

Historien om koleraen i Bandholm er spændende, fordi den giver os indblik i et afgørende øjeblik i Danmarks medicinhistorie. På få år foretog den samlede danske lægestand en skarp u-vending på spørgsmålet om koleraens opståen og overførsel. Sundhedskollegiet fulgte trop og afskaffede karantænelovgivningen, to år efter den var blevet brugt i Bandholm. U-vendingen var ikke et lokalt fænomen, men en international bølge, som blev forstærket efter lægernes forgæves kamp mod de første europæiske koleraepidemier i 1830'erne. Udbruddet i Bandholm var det første i Danmark, og den danske lægestand havde derfor ikke mødt sygdommen før, men i hele perioden blev de alligevel formet af erfaringerne gjort i England, Frankrig, Rusland og USA. Midt i det store billede finder vi Peter L. Panum, der ikke havde beskæftiget sig med kolera før, og som derfor arbejdede med en hypotese om, at sygdommen både var kontagionistisk og miasmatiske. Tidligere har historikere påpeget Panums klarsyn og derefter ærgret sig over den noget lunke modtagelse af hans arbejde blandt fagfællerne. Havde de og sundhedsmyndighederne intet lært? Han var jo på sporet! Og man må ganske vist erkende, at Panum illustrerer en imponerende systematik i sin afhandling om Bandholm-epidemien. Men det fremgår tydeligt af hans søgen efter et mønster i observationerne, hvad der også

var baggrunden for hele kolera-kontroversen, at 1800-tallets læger så desperat manglede redskaberne til at finde rundt i sygdommens ætiologi. Miasmeteorien var ikke et videnskabeligt nybrud, der var igangsat af et nyt instrument eller en metode. Det var en trend, som vandt tilslutning efter lang tids forgæves forsøg på at spore kilden til kolera. Først da Robert Koch opdagede bakterien *Vibrio cholerae*, som fremkalder sygdommen, kunne historien få sin foreløbige afslutning. I dag hærger koleraen endemisk i udviklingslande som Bangladesh og Yemen, og det anslås, at millioner af mennesker lider af kolera årligt. Vi kan bruge historien til perspektiv og til at forstå, hvordan koleraen opfører sig i immunologisk naive befolkninger, der aldrig har mødt sygdommen før.

Mads Linnet Perner er stud.mag. i historie og forskningsassistent ved Copenhagen Center for Disaster Research på Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet.

Litteratur

- Ackerknecht, Erwin H: Anticontagionism between 1821 and 1867. in: *Bulletin of the History of Medicine* (vol. 22). s. 562-593. (1948). (Forkortet Ackerknecht, 1948).
- Bibliothek for Læger (redaktionen): Litteratur. in: *Bibliothek for Læger* (3. række, bd. 9). s. 175-194. (1851). (Forkorter Bibl. for Læger, 1851).
- Bonderup, Gerda: *Cholera-Morbro'er og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*. (Aarhus, 1994). (Forkortet Bonderup, 1994).
- Bondeurp, Gerda: *Det Medicinske Politi. Sundhedspolitikken i Danmark 1750-1860*. (Aarhus, 2006). (Forkortet Bonderup, 2006)
- Gjedde, Albert: *Peter Ludvig Panums videnskabelige indsats*. (Kbh. 1971). (Forkortet Gjedde, 1971).
- Gotfredsen, Edvard: *Medicinens Historie*. (Kbh. 1973). (Forkortet Gotfredsen, 1973).
- Harris et al.: Cholera. in: *The Lancet* (vol. 379, nr. 9835). s. 2466-2476. (2012). (Forkoret Harris et al., 2012).
- Kjærgaard, H.: Den første koleraepidemi i Danmark. in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog*. s. 18-25. (1958). (Forkortet Kjærgaard, 1958).
- Larsen, Klaus: *Smitstof. Kampen mod sygdom i 1800-tallets Danmark*. (Kbh. 2014). (Forkortet Larsen, 2014).
- Little, J. L.: Peter Ludwig Panum 1820-1885: A Pioneer in the Epidemiology of Measles. in: *Canadian Public Health Journal* (vol. 22, nr. 10). s. 509-516. (1931). (Forkortet Little, 1931).
- Panum, Peter L.: Om Cholera-Epidemien i Bandholm 1850. *Særtryk af Hospitals-Meddelelser* (3. bind). s. 1-85. (Kbh. 1850). (Forkortet Panum, 1850).
- Pelling, Margaret: *Cholera, Fever and English Medicine*. (Oxford, 1978). (Forkortet Pelling, 1978).
- Sundhedskollegiet: Offentlige Foranstaltninger i Anledning af den asiatiske Cholera. in: *Ugeskrift for Læger* (2. række, bd. 13, nr. 10). s. 152. (Kbh. 1850). (Forkortet Sundhedskollegiet, 31. august).

- Sundhedskollegiet: Cholera. in: *Ugeskrift for Læger* (2. række, bd. 13, nr. 11). s. 224. (Kbh. 1850). (Forkortet Sundhedskollegiet, 14. september).
- Sundhedskollegiet in: *Ugeskrift for Læger* (2. række, bd. 13, nr. 15-16). s. 248. (Kbh. 1850). (Forkortet Sundhedskollegiet, 12. oktober).
- Sundhedskollegiet: Sundhedskollegiets Rundskrivelse til Physiци angaaende Cholera. in: *Ugeskrift for Læger* (2. række, bd. 14, nr. 14). s. 222-224. (Kbh. 1851). (Forkortet Sundhedskollegiet, 12. april 1851).

Noter:

1. Kjærgaard, 1958. s. 18.
2. Se f. eks. Gjedde, 1971 og Larsen, 2014.
3. Ackerknecht, 1948. s. 569.
4. Se Bonderup, 1994 om koleraen i 1853 og Bonderup, 2006 om karantænelovgivningen.
5. Se afsnittet om bakteriologi i Gotfredsen, 1973. s. 443-464.
6. Ackerknecht, 1948. s. 564.
7. Det er hovedpointen i Ackerknecht, 1948.

8. Den følgende redegørelse bygger på Harris et al., 2012.
9. Panum, 1850. s. 5.
10. Panum, 1850. s. 7.
11. Panum, 1850. s. 8.
12. Gjedde, 1971. s. 54.
13. Se især Little, 1931.
14. Panum, 1850. s. 18.
15. Panum, 1850. s. 34.
16. Pelling, 1978. s. 295-310.
17. Panum, 1850. s. 36. Panums egen kursiv.
18. Panum, 1850. s. 38-40.
19. Panum, 1850. s. 45-6.
20. For hele reglementet i detaljer se Panum, 1850. s. 41-53.
21. Panum, 1850. s. 58-9.
22. Panum, 1850. s. 61. Panums egen kursiv.
23. Panum, 1850. s. 62.
24. Panum, 1850. s. 65.
25. Sundhedskollegiet, 31. august 1850.
26. Sundhedskollegiet, 14. september 1850.
27. Sundhedskollegiet, 12. oktober 1850.
28. Bibl. for Læger, 1851. s. 185-6.
29. Bibl. for Læger. s. 187.
30. Sundhedskollegiet, 12. april 1851.

Tegnet af Charles Mansa

Illustrationerne til Maribo Amt i 1. udgave af Trap-Danmark

Af Bjørn Westerbeek Dahl

Købstadskortene til J. P. Traps "Statistisk-Topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark" blev delvis finansieret af Staten, og derfor kan man følge arbejdet med opmålingen af de mange byer ganske tæt. Maribo Amt blev opmålt af den unge Charles Mansa i løbet af 1859, hvorefter kortene blev litograferet og udgivet i hæfteform beregnet til indbinding sammen med Traps tekst. Trap supplerede købstadskortene med en gengivelse af en række ældre kort og tegninger, herunder flere fra Peder Hansen Resens "Atlas Danicus", men han supplerede også sin tekst med brug af en række nytegnede prospekter af herregårde og kirker; bl. a. lånt fra Antikvarisk-Topografisk Samling på det nuværende Nationalmuseum. Det havde været på tale, at kortene kunne bruges som matrikelkort, men dertil viste de sig mindre egnede, og man begyndte efter 1863 en systematisk opmåling af købstæderne for at forsyne dem med matrikelkort, og da Trap udgav en ny udgave af sin topografi, forsynede han den også med nytegnede kort.

I den danske topografis historie står J. P. Traps Danmark, eller Trap-Danmark, som værket jo oftest kaldes, som det utvivlsomt væsentligste bidrag, og det har siden 1. udgaven, der kom mellem 1856 og 1860, da også oplevet adskillige nye udgaver. En 6. udgave blev påbegyndt i 2016 og forventes afsluttet med bind 34 i 2020. De tidligere udgaver har dog stadigvæk meget at byde på.

Den myreflittige J. P. Trap forestod selv 1. udgaven, og også 2. udgaven fra 1872-79 var i høj grad hans værk, selvom han naturligvis havde en række medhjælpere. Begge udgaver bærer den sigende titel "Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark", der antyder værkets oprindelse i et afsnit af Hof- og Statskalenderen.

Denne håndbog havde Trap som ung kancellist i Kabinettssekretariatet fået privilegium på at udgive i 1841, og fra og med 1846 havde Trap heri indføjet et indledende afsnit med den beskedne titel "Nogle Momenter af den danske Statistik", der indeholdt adskillige praktiske oplysninger om den danske stats statistiske og topografiske forhold.

Tanken om at udvide "Momenterne" til et større værk fremkom, efter at Trap i 1854 var blevet forbigået i forbindelse med udnævnelsen af en ny kabinettssekretær for Frederik den 7. Det havde været ventet, at

den afholdte og dygtige J. P. Trap skulle have overtaget posten, men i stedet havde grevinde Danner intrigeret til fordel for en anden kandidat. Trap søgte derfor nye veje og valgte at udbygge "Momenterne" til en egentlig "statistisk-topografisk Skildring" af kongeriget. Og han forberedte sig godt. I løbet af foråret 1855 sendte han 1.500-1.600 spørgeskemaer ud i landet, han orienterede sig i den lokale litteratur og engagerede bl.a. historikeren Johannes Køningsfeldt og fuldmægtig Karl Albert Bregendahl i Statistisk Bureau som medarbejdere. Desuden havde han en række hjælpere og gæsteforfattere, der – i øvrigt anonymt – skrev om helt specifikke forhold. De største byrder påtog han sig dog selv, og det er imponerende, at han i løbet af så kort tid som fem år kunne få udgivet den omfattende beskrivelse på trods af, at han allerede i 1856 alligevel var udnævnt til kabinettssekretær og derfor måtte opholde sig i kongens nærhed ofte langt borte fra de store biblioteker og arkiver i København.

Værket udkom i hæfter med det første udgivet i midten af februar 1856, og herefter gik det slag i slag med regelmæssige mellemrum frem til og med sidste hæfte i december 1860.¹ Hans søn, den senere nationaløkonom Cordt Trap, fortæller, at faderen i anledning af færdiggørelsen af værket skænkede sin hustru det første eksemplar til jul, ledsaget af et lille digt af Peter Faber: Lad En og Anden have Ret, / Lad det kun Daarskab hedde, / at sværme for en enkelt Plet / som Fuglen om sin Rede, / Jeg tilstaar frit og ligefrem: / Jeg takker Gud, / jeg har et Hjem / Jeg holder mig til Danmark".² Det lille lidt naive digt beskriver ganske godt Traps udgangspunkt i en mild fædrelandskærlighed, der er behagelig fri for national-liberal chauvinisme.

Efter "Statistisk-Topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark" kastede den energiske Trap sig over en tilsvarende

beskrivelse af hertugdømmet Slesvig, hvis første hæfte kom i december 1861 og det sidste i skæbneåret 1864. De to dele blev opfattet som en samlet enhed – Slesvig var jo også formelt en del af kongeriget – men efter 1864 mistede Trap interessen for at afslutte sin beskrivelse med et planlagt *fælles personregister* for hele værket.

"Statistisk-Topographisk Beskrivelse" kunne kun fås i subskription for en så beskeden pris som 80 sk. pr. hæfte, og undervejs udvidede Trap værket med en parallel række hæfter med litograferede plancher, som man kunne abonnere på, og som bogbinderen til sin tid så kunne indføje på passende steder i teksten.³

Teksten til Lolland-Falster Stift udkom i 7. hæfte i midten af juli 1858.⁴ Der findes ikke egentlige anmeldelser af hæftet, men redaktionen af Lolland-Falsters Stiftstidende bragte i august måned en lille serie med titlen "Historiske Notitser om Købstæderne paa Lolland og Falster" ved ordret at gengive Trapværkets beskrivelser af købstædernes historie og beskrivelse af deres kirker m.v.⁵ Om det er sket efter aftale med Trap, vides ikke, men datidens ophavretslovgivning var ikke så streng som vore dages.

"Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark" var med sine 2.829 sider, hvortil kan lægges 717 sider for bindet om Slesvig, et pionerarbejde. Trap var selv bevidst om, at hans værk var en afløser for Erik Pontoppidans knapt 100 år gamle "Danske Atlas", der var udkommet 1764-1781. "Danske Atlas" var for sin tid et udmærket værk, der dog led under skiftende redaktionsprincipper i løbet af udgivelsesårene. Erik Pontoppidan døde i 1764 efter affattelsen af 3. bind, og andre overtog redaktionen.

"Danske Atlas" var udstyret med kobberstukne grundrids af samtlige købstæder og med prospekter af landets "Mærkværdighe-

der”, men selvom Pontoppidan og de senere kompilatorer af værket havde fået statsstøtte til at lade disse stikke i kobber og trykke, kunne det ikke skjules, at forlæggene og udførelsen ikke levede op til selv datidens mere beskedne standard. Mange af kortene er gengivelser efter Peder Hansen Resens stik fra “Atlas Danicus” fra 1670’erne, der i forvejen også var noget primitive. Og prospekterne i “Danske Atlas” var heller ikke i bedste kvalitet. Det var der derfor en god grund til her 100 år senere at råde bod på.

Grundridsene

I første omgang udarbejdede J. P. Trap sin topografi som ren tekst uden grundrids eller andre illustrationer. Men efter at 1. hæfte var udkommet, fik han henvendelser fra flere, der opfordrede ham til at udstyre værket med “passende Grundrids” af købstæderne. Ønsket var udtrykt af så forskellige mænd som den nationalliberale politiker H. N. Clausen, amtmanden over Randers Amt Matthias H. Rosenørn og geheimearkivar C. F. Wegener.

I statskalenderen havde der ikke været nogen illustrationer, og det stillede nogle særlige krav til Trap, da han var blevet opmærksom på *ønsket*. Det lå heller ikke lige for, idet datidens teknik ikke tillod andet end trykning af simple træsnit i tilknytning til selve teksten, og alle andre illustrationer skulle trykkes separat og indsættes som plancher. De kunne i så fald være trykt med den gamle kobberstiksteknik som grundlag, men introduktionen af litografiet som reproduktionsteknik omkring 1820 havde gjort billeder både lettere og billigere at udføre.

Trap tog udfordringen op, og han så tilige muligheder for at udvide billedsiden med andre illustrationer, der kunne supplere teksten. Som den praktiske mand han var, kontaktede han ejeren af “Emil Bærentzens lithographiske Etablissement”, grosserer Emil Winning, for at indlede et samarbejde om udgivelsen af grundtegninger over

de danske byer i “deres nuværende saavel som ældre Udseende”. Samarbejdet gik så vidt, at Trap ligefrem indtrådte som partner i firmaet.

Umiddelbart voldte det vanskeligheder, at der ikke fandtes grundrids af købstæderne i deres daværende udseende, som man kunne anvende som forlæg. Men Trap havde en forestilling om, at der rundt omkring i byernes arkiver lå kortmateriale, som han kunne bruge som forlæg. Han skrev derfor den 2. maj 1856 til Indenrigsministeriet for at få det skrive ud til samtlige købstadsmagistrater for at indsamle aktuelle kort, som han kunne låne til afkopiering “i en meget kort Periode”. For at fremme sagen erklærede han sig villig til at sælge magistraterne et mindre antal eksemplarer af de kort, der kom ud af ulejligheden, til en “stærkt nedsat Pris”.⁶

Indenrigsministeriet imødekom kabinetssekretærens ønske, og den 13. juni 1856 udsendte man derfor et cirkulære til samtlige amtmænd om at få købstæderne til at indsende aktuelle kort til ministeriet. Man undlod at nævne den egentlige årsag til efterlysningen af aktuelle kort, men fremhævede i stedet ministeriets vanskeligheder ved at behandle sager om købstæderne, når man ikke havde kendskab til de lokale forhold, og hævdede, at man ofte selv havde følt savnet af nøjagtige grundtegninger af de danske byer. Sådanne grundplaner ville være af væsentlig interesse for købstæderne selv og tillige for “Kjøbstædernes Beboere i Almindelighed”, tilføjede man.

Ministeriet havde, fortsatte cirkulæret, nu modtaget et tilbud om at få sådanne kort til en “meget moderat Priis”, og man bad amtmændene om at sende “til Datum” berigtigede grundtegninger over købstæderne i amtet, suppleret af de ældre grundtegninger, der måtte have historisk interesse. Til slut lovede man at tilbagesende de indsendte dokumenter efter afbenyttelsen.⁷

I de følgende måneder svarede købstæderne så via amtmændene: De fleste erklærede, at de ikke havde nogen tegninger af deres købstæder. Kun syv indsendte kort, og de var ikke alle “berigtiget til datum” og svingede også i kvalitet.

Men i almindelighed var svarene ganske negative: De tekniske forbedringer, der i løbet af de følgende årtier fremmede lokale kortlægninger i forbindelse med anlæg af gas- og vandledninger, var ikke nået så langt, og selv om man havde haft aktuelle og pålidelige kort, ville de næppe heller have været sammenlignelige eller brugbare i forhold til en udgivelse af den karakter, Trap ville give sin topografi, hvor man måtte forvente et vist enhedspræg.

Svarene fra Maribo Amts købstæder afveg ikke fra normen, men man kan se, at cirkulæret gav anledning til overvejelser rundt omkring.

Stiftamtet havde sendt cirkulæret videre til købstæderne den 18. juni, og allerede to dage senere blev det besvaret af byfogeden i *Subbekøbing*. Han kendte ingen ældre grundplaner af byen, og af aktuelle kendte han kun et grundrids fra 1840, der godt nok var attesteret af en stiftslandinspektør, men som ikke var ajourført. Det kunne derfor kun med stor vanskelighed berigtiges “til Dato”, og det krævede, at man gennemså matriklen og diverse adkomstdokumenter hos diverse grundejere. En nytegnet grundplan ville efter hans mening koste “et Par hundrede Daler”, og han spurgte ligefrem, om Indenrigsministeriet ville refundere denne udgift. Byfogeden nægtede ikke, at en sådan grundplan ville være af interesse for byen og dens indbyggere, men for tiden var der ikke midler i kærnerkassen til et sådant formål, og i de kommende år ville kassen desuden blive belastet ved flere større udgifter, sluttede han sit brev.

Rødby havde heller ikke aktuelle kort, men byfogeden fremsendte den 7. juli hele

to grundtegninger af købstaden, angiveligt optaget i henholdsvis 1806 og 1838. De var altså ikke helt aktuelle, men man fremførte i ledsageskrivelsen, at man desuden havde et nyere kort over byen, optaget af landmåler Kurtzhals, som dog ikke var autoriseret af Matrikelkontoret, så derfor ville man ikke sende det med. Byfogeden havde således opfattet ministeriets krav om “til dato berigtigede Grundrids” ganske bogstaveligt.⁸

Den 23. august svarede byfogeden i *Sakskøbing*: Han konstaterede, at der ikke fandtes nogen grundtegnning af byen, og at han ikke havde set nogen anden end den, der fandtes i Pontoppidans *Danske Atlas*.⁹

Hans kollega i *Nysted* svarede samme dag. Han kendte heller ingen aktuel plan af byen, men vidste dog, at en afdød kaptajn og landmåler Bjerring i 1816 havde tegnet et grundrids af byen. Ønskede man at få optaget et nyt kort over byen, udbad han sig nærmere retningslinjer.¹⁰

Maribo svarede den 28. august, og heller ikke her havde man ældre grundrids af byen, ej heller nyere, og hvis man skulle optage en grundtegnning af købstaden ville det kræve en “duelig Mand” og medføre “en temmelig betydelig Bekostning, som Kommunen neppe kunde indlade sig paa at afholde”.¹¹

Kun *Nakskov* kunne svare positivt på cirkulæret. Her blev sagen behandlet på et kommunalbestyrelsesmøde den 30. juni, hvor man vedtog at lade landinspektør Kurtzhals “foranstalte en Grundtegnning” af byen for 90 rdl. Kurtzhals havde allerede i 1854 påbegyndt en meget detaljeret opmåling af byens grunde, der tilsyneladende først blev færdig i løbet af 1858, og det kort, som han nu skulle tegne, må have været et oversigtskort, tegnet på grundlag af de opmålinger, han allerede havde foretaget.¹² Det blev indsendt til Stiftsamtet og Indenrigsministeriet 23. august 1856. Hverken gentagelsen eller Kurtzhals’ originalkort,

der blev færdigt i 1858, kendes mere. Af kommunalbestyrelsens beslutning fremgår det dog, at det foruden gader og veje også indeholder signaturer for bygningerne på hver enkelt grund, så det må have været stort i omfang og detaljeret i indhold. Det er nævnt af C. C. Haugner i en perifer forbindelse, men åbenbart siden gået tabt.¹³

Svaret for Nykøbing kendes uheldigvis ikke.

Da alle svar var kommet ind, henvendte Indenrigsministeriet sig til Trap for at høre, om han kunne komme videre på det grundlag. Det skete den 23. januar 1857, men af en eller anden grund trak det ud med Traps svar. På dette tidspunkt var de købstæder, der havde indsendt kort, allerede begyndt at rykke for at få deres kort tilbage. Således bad Nakskov i begyndelsen af april 1857 om at få Kurtzhals' kort retur snarest muligt. Man havde længe savnet det i byen, og man bad derfor Indenrigsministeriet om at kopiere det og så sende originalen tilbage.¹⁴ Ministeriet skyndte sig at returnere kortet og rykkede så samtidigt Trap.

Det kan undre en eftertid, at man i Indenrigsministeriet ikke kendte til Generalvejkommissionens fine opmålinger af de danske købstæder fra 1790'erne, eller de konsumtionslinjekort (en form for toldkort), der i 1820'erne blev kopieret på grundlag af disse kort, og som tilmed var delvis ajourført. Her havde i hvert fald grundlaget for en ny opmåling været til stede, men begge kortserier hørte til under det gamle Rentekammers ressort, og de har vel været ukendte for Indenrigsministeriets embedsmænd, der jo havde deres afsæt i Danske Kancelli. Helt op til nyere tid har disse kortserier været så godt som ukendte, fordi de endnu lå i den statslige vejadministrations interne arkiv (Vejdirektoratet).¹⁵

Trap svarede først på Indenrigsministeriets spørgsmål om brugbarheden af de foreliggende kort i et brev den 1. juni 1857:

Han afviste enhver mulighed for at bruge de indsendte kort og brugte netop denne konklusion som argument for, hvor vigtigt det ville være at få udarbejdet ensartede, aktuelle grundrids over købstæderne. Ikke uventet henviste han til sig selv som den, der kunne gennemføre en sådan opgave, og det ville være ham "kjært" at arbejde på "et saa vigtigt og nyttigt Foretagende".

I midten af juli 1857 gentog Trap sit tilbud i mere detaljeret form i et brev til Indenrigsministeriet. Han havde i de mellemliggende halvanden måned fået undersøgt de praktiske muligheder for arbejdet – og for at få statsstøtte til opgaven: Det ville blive nødvendigt at sende landmålere ud til alle købstæder i landet, og det ville blive så bekosteligt, at en subscription ikke kunne finansiere foretagendet. Brevet fortæller også, hvorledes Trap forestillede sig arbejdet udført: I alle købstæder skulle hovedgaderne opmåles med kæder, der gav en nøjagtig grundstruktur, hvorimod sidegaderne kunne nøjes med en simpel afskridtning. Landmåleren skulle optage kortet i måleforholdet 1:4.000, der tillod ham at markere alle offentlige bygninger og markante private bygninger på kortet. Trap forestillede sig, at kortene derefter kunne bruges som forlæg til påtænkte matrikelkort over købstæderne og tilbød derfor at forære Matrikelarkivet i København originalkortene, når han havde benyttet dem. Selve grundridsene af købstaden skulle formindskes til måleforholdet 1:8.000, hvis byen havde under 2.400 indbyggere, men bibeholde sine dimensioner, hvis det drejede sig om en større by. Købstadsjorderne skulle optages i 1:20.000 og formindskes til 1:40.000, hvorefter kortene skulle litograferes, trykkes og udgives.

Arbejdet skulle udføres af landmålere, som Trap selv ville ansætte, men som han tilbød Indenrigsministeriet at godkende, og deres løn skulle svare til de 4.000 rdl., som

han ønskede at få i støtte. Det var et ikke ringe beløb, og til sammenligning kan det nævnes, at hans egen årsindtægt som kabinetssekretær i 1862/63 lå på 5.200 rdl.¹⁶

Meget tyder på, at Traps henvendelse var en ren formalitet: Han havde i de foregående uger forhandlet med ministeriet, og bevillingen kom naturligvis med på finanslovsforslaget for Kongeriget for 1858/59 med den første halvdel af de 4.000 rdl.¹⁷ I ministeriets forklaring henviste man til de langt bedre muligheder for at behandle lokale sager og det indbyrdes sammenlignelige grundlag, man fik, når man korresponderede med de lokale myndigheder, hvis man havde nøjagtige grundrids over købstæderne, altså en gentagelse af begrundelserne fra cirkulæret fra 13. juni 1856. Kabinetssekretærens rolle i sagen var heller ikke nævnt her.

Under fremlæggelsen og 1. behandlingen af lovforslaget nævntes intet om kortene, der naturligvis var en detalje i den samlede lov, men under anden behandlingen af finanslovsforslaget i Folketinget den 17. november 1857 bemærkede matematikeren Ludvig Oppermann, at man med de 2.000 rdl. ikke kunne forvente at få nøjagtige kort. Han ønskede at få Indenrigsministeriet til at sætte faste grænser for kortenes nøjagtighed. Han var dog som udgangspunkt ganske enig med Indenrigsministeriet i ønsket om at få tilvejebragt kortene, og han stillede heller ikke noget ændringsforslag til bevillingen¹⁸. Det må han have fortrudt, for da forslaget den 26. november var til tredje behandling opfordrede han ganske overraskende – og usædvanligt ved netop en sidste behandling af et lovforslag – Indenrigsministeriet til at undlade at bruge bevillingen, som ifølge forretningsordenen på dette tidspunkt af forhandlingerne ikke kunne trækkes tilbage. Sammen med den tidligere krigsminister A. F. Tscherning fik Oppermann dog indføjet en for-

Charles Mansa var søn af kartografen J.H. Mansa og arbejdede som landmåler for J.P. Trap i forbindelse med dennes købstadsopmålinger i årene 1858-60. Her ses han fotograferet af "Hansen, Schou & Weller" omkring 1870. Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

mel ændring, så bevillingen officielt blev givet til "Tilvejebringelsen af nøjagtige Grundplaner" i stedet for den oprindelige formulering, der blot lød på "Udgivelsen af Grundplaner"¹⁹. Landstinget forhandlede finanslovsforslaget i de følgende måneder, men her beskæftigede man sig ikke specifikt med kortene, og ved tingets vedtagelse af finansloven for 1858/59 havde Trap fået sit ønske om statsstøtte opfyldt.²⁰

Den officielle meddelelse om bevillingen fik Trap i et brev fra ministeriet den 2. maj 1858, og i sin takkeskrivelse nævnte han de to landmålere, han havde kontakt

med, og som han gerne ville bruge til opgaven: Den ene var den 42-årige kaptajn ved 13. Infanteribataljon i København Axel Theodor Techt, der havde en noget større erfaring. Han havde foretaget en opmåling og et nivellement i Fredericia i 1852-53 og havde siden arbejdet i Vejkorpsen, og bl.a. der været med til projekteringen af landevejen mellem Ringsted og Rønnede. Den anden var den blot 21-årige sekondløjtnant Charles Mansa, der var søn af den kendte kartograf og litograf Jacob Henrik Mansa. Det skulle sådan set være anbefaling nok, men uheldigvis var den unge Mansa endnu ikke færdig som landinspektør, og han kunne ikke begynde på købstadsopmålinger før i løbet af sommeren 1858. Han blev imidlertid den, der forestod opmålingerne i Maribo Amt.

For at berolige ministeriet tilbød Trap desuden at lade en af sine landmålere foretage en prøveopmåling af en købstad med tilhørende jorder, og når den blev afleveret, ville han fremsende en plan for udførelsen af det fremtidige arbejde. I den omfattende sag i Indenrigsministeriets arkiv er der dog intet, der tyder på, at Trap har haft behov for at forelægge ministeriet et prøvekort eller forevise en nærmere angiven plan for købstadsopmålingen, og ministeriet har vel stilet på, at kabinetssekretæren og landmålere var opgaven voksne.

Mansa og Techt opmålte de fleste købstæder, men også officererne Willerup, Hoffmann, Lumholtz og Jantzen blev brugt i arbejdet, der tog sin begyndelse allerede i juni måned 1858, da Trap lod Techt og Willerup opmåle købstæderne i henholdsvis Randers og Bornholm Amter.

Nivellementer?

Arbejdet var således i gang, da Sundhedskollegiet blev opmærksom på, hvad der foregik i Indenrigsministeriets regi. Her var man ved byggeplanen af 12. januar 1858

blevet pålagt at godkende vandafledningen af planlagte byggerier, og det var såre vanskeligt, når man ikke havde nivellementer at henholde sig til²¹. Man fik derfor den tanke, at Indenrigsministeriet skulle lade opmåling af købstæderne ledsage af en nivellering. Indenrigsministeriet spurgte Trap, der ikke var begejstret for forslaget²². Det kom på et tidspunkt, hvor de første kort allerede var tegnet, og skulle der nivelleres, måtte man derfor begynde forfra. Desuden nævnte han, at landmålerne var udvalgt i forhold til deres evner til opmåling, og at de ikke var kendt med nivellementsopgaver i den skala, der ville blive tale om. Det var åbenbart vigtigt for ham ikke at stille sig helt afvisende, og han foreslog afværgende, at ministeriet forespurgte købstæderne, om de var interesseret i at få deres bygrunde nivelleret – og ikke mindst – om de ville betale de ekstra omkostninger, som dette ville medføre, for til dette havde han jo ikke fået statsstøtte.

Også på dette punkt fulgte Indenrigsministeriet kabinetssekretæren, og det udstedte den 19. juni 1858 et cirkulære til amtmændene om at forhøre sig i købstæderne om deres ønsker og behov for nivellementer²³. I de følgende måneder indkom så svarene herpå, og de var entydigt negative. Af de 68 købstæder i kongeriget var kun Vejle, Kolding og Frederikshavn interesseret. Rudkøbing og Århus spurgte forsigtigt til prisen, mens resten afviste nytten af at bruge penge på et nivellement af deres by.

Maribo Amt videresendte først Indenrigsministeriets cirkulære godt 14 dage efter modtagelsen, og derefter indløb svarene i en lind strøm:

Rødby svarede hurtigt. Her behandlede Borgerrepræsentationen sagen allerede den 14. juli med en kortfattet afvisning fremsendt af byfogeden nogle dage senere.²⁴

Nykøbing svarede tilsyneladende velvilligt den 19. juli, idet man tilbød at hjælpe

den eller de mænd, der forestod opmålingsarbejdet”, men her tænkte man vel først og fremmest på det grundrids af byen, der nu skulle optages. Hvad angår nivellementet, fandt man det ikke nødvendigt, da “Byens Marker paa den ene Side mod Guldborgsund, paa den anden Side begrændset af den dybtgaaende Vestenborg Eng og Aae har et særdeles godt naturligt Fald”, som det blev udtrykt i datidens kancellisprog.²⁵

Stubbekøbing afviste allerede den 20. juli tilbuddet, da “Stubbekøbing ligger paa en Høide med godt Fald til begge Sider, vil et Nivellement af sammes Grunde være mindre nødvendigt”.²⁶

Dagen efter behandlede Nysted Borgerrepræsentation sagen, og erklærede, at “jordene er saa heldigt beliggende med Vandfald over alt til den omgivende Strand, at man ikke ville bruge Midler fra Kæmnerkassen” til formålet og lod et par dage efter byfogeden besvare henvendelsen.²⁷

I *Sakskøbing* erklærede Kommunalbestyrelsen den 10. august venligt, at man med “Redebaandhed” ville assistere de mænd, hvem det var overdraget at optage kortet over byen, men “at der er sørget for Vandafledning fra byens Jorder, og et Nivellement er uforuden”.²⁸

Bedre gik det heller ikke i *Maribo*, der svarede den 15. august, at man “med hensyn til de locale Forhold ved denne Købstad, som ikke medføre Vanskelighed ved at bestemme Vandløbenes bedst mulige Retning, finder man det ikke fornødent, at der for Kommunens Regning foretages Nivellement”.²⁹

I *Nakskov* takkede Kommunalbestyrelsen ved at “paaskjønne Etatsraad Traps velvillige tilbud”, men erklærede, at man – foruden optagelsen af Kurtzhals’s kort over byen – havde bekostet et “Nivellement af alle Gaderne i anledning af en paatænkt Forandring af dens Vandforsyning”. Nivellementet var udført af vejinspektør Ham-

burger og var allerede bestilt af Kommunalbestyrelsen ved et møde i august 1857.³⁰

Man kan kun forestille sig, at Trap har været lettet, da Indenrigsministeriet meddelte det pauvre resultat af forespørgslen, for et nivellement havde kompliceret den igangværende opmåling uden at forøge værdien af kortene i den form, Trap ønskede at bruge dem i sin topografi.

Nøjagtighed?

Rigsdagsmedlemmernes forsigtighed markerede sig igen, da Finansudvalget under behandlingen af finansloven for 1859/60 ønskede at vide, hvorledes ministeriet sikrede sig “Kortenes Nøjagtighed”.³¹ Indenrigsministeriets svar viser, at man ikke havde sat faste normer for Traps opmålinger: Kortene var ikke tænkt at have “minutiøs Nøjagtighed”, men var arbejdsresultatet af landmålere, der var godkendt af ministeriet, og det mente man åbenbart var tilstrækkeligt.

Svaret tilfredsstillende dog ikke folketingsmanden fra Holbæk Amts 5. Kreds, Reinhold Jensen, der af profession selv var landmåler, og han foreslog, at bevillingen ligefrem blev nægtet. Det blev imødegået af Ludvig Oppermann, der året før havde været forbeholden over for netop nøjagtigheden. Han roste nu de udkomne kort og ønskede at opretholde bevillingen. Indenrigsminister I. J. Unsgaard var ikke overraskende enig i dette synspunkt og supplerede Oppermann ved at nævne, at han havde henvendt sig til “en Mand”, der havde kendskab til sådanne arbejder, og denne havde opstillet normer for nøjagtigheden under hensyntagen til arbejdets karakter.³²

Den “Mand”, Unsgaard refererede til, synes at have været ingen anden end Ludvig Oppermann! Det fremgår af de fyldige sagsakter i Indenrigsministeriets arkiv, at han allerede den 9. november 1858 havde talt med Trap om købstadskortene, og at de i fællesskab havde nedfældet nogle krav.

Disse ses dog ikke approberet af Indenrigsministeriet, men selv nævner Trap i forordet til sin topografi, der er dateret 11. september 1860, at købstadsopmålingen blev udført under tilsyn af kaptajn J.A.F. von Hoffmann efter en "approberet instrux". Man tror ham gerne, men i sagsakterne i Rigsarkivet findes ingen spor af dennes arbejde, af instruksen eller af ministeriets godkendelse af den.

Subskriptionen

Ved bevillingen af den sidste halvdel af de 4.000 rdl. havde opmålingerne været i gang i et halvt års tid. De første købstæder var blevet opmålt i foråret og sommeren 1858, og herefter gik det støt og stabilt fremad – og lidt hurtigt forekommer det – indtil foråret 1860, da de sidste købstæder blev kortlagt.

Subskribenterne på "*Statistisk-Topographisk Beskrivelse*" fik i slutningen af december 1858 mulighed for at abonnere på grundridsene og de øvrige plancher til topografien. Det skete i en direkte henvendelse fra Trap, der præsenterede illustrationerne på følgende vis:³³

"I Forerindring til det 7de Hefte af statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark [Hæftet med Lolland-Falsters Stift, Ålborg Amt og Viborg og Skive Købstæder, der udkom i juli 1858] har jeg meddeelt, at det vilde være min Bestræbelse at see dette Skriffs Betydning, som Bidrag til at give et Billede af Landet paa den Tid da det udkom, forøget derved, at det ledsagedes af Grundtegninger af samtlige Købstæder samt af Afbildninger af de vigtigste Bygninger m.m. Idet jeg nu forelægger det første Hefte af disse Skildringer, hvis Tilveiebringelse vilde have oversteget mine Kræfter, saafremt Regjering og Rigsdagen ikke til Opmaalning af Byerne med stor Liberalitet havde bevilget et anseeligt Beløb, skal jeg tillade mig nærmere at yttre mig

saavel om de Motiver, der havde bestemt mig til dette Foretagende, som om den Plan, der ved Udgivelsen vil være at følge.

Det er snart 200 Aar siden, at Præsident i Kjøbenhavn Dr. Peter Resen, i Erkjendelse af Købstædernes Vigtighed for Landets Udvikling og af den Betydning, der i historisk Henseende maa tillægges disse, bestemte sig, med den Beskrivelse over Danmark, som han havde foresat sig at udgive, at lade følge perspectiviske Grundtegninger af Byerne. Det er bekjendt, at den Resenske Beskrivelse eller Atlas aldrig udkom i Trykken og at af de Kobberplader, som Forfatteren havde ladet stikke til sine Byprospector, kun enkelte fuldstændige Exemplarer, der vare uddeelte til Venner og Velyndere, endnu ere tilovers og gjemmes som en Skat i Bibliothekerne, medens selve Pladerne fordærvedes i Kjøbenhavns Ildebrand 1728.

Det var henimod 100 Aar efter at Resen havde ladet sine Kobberstik udføre, at Prokanzler ved Kjøbenhavns Universitet Dr. Erich Pontoppidan og efter dennes Død Præsident i Fredericia Etatsraad Hans de Hofman med "*Danske Atlas*", som af dem blev udgivet, lode følge "Stædernes Prospector, Grundridser og andre mærkværdige Kobberstykker".

Det skulle nu være Formaalet ved Udgivelsen af nye Grundtegninger at tilveiebringe en Fremstilling af de danske Købstæders Størrelse og locale Forhold atter et Aarhundrede efter at *Danske Atlas* kom for Lyset, altsaa i det tredje Aarhundrede, i hvilke saadanne Fremstillinger haves. Det er i Henhold dertil at jeg i de ommeldte Bilag optager Grundtegninger af samtlige Købstæder i Kongeriget eller ialt 68 Planer.

Da de resenske perspectiviske Tegninger ved flere Købstæder give mærkelige Detailler med Hensyn til Købstædernes daværende Befæstning, Bygninger og nærmeste Omgivelser, har jeg troet, at det vilde tilbyde til særegen Interesse, for disse By-

ers Vedkommende at see Tegninger aftrykte. Jeg agter derfor at vedføie ca. 20 Copier af de resenske Byprospector.

Saavel til nærmere at betegne Købstædernes Beliggenhed, samt deres Grændser i jurisdictionel og communal Henseende, som for at see de med Hensyn til Byernes Histories vigtige Marknavne og andre locale Benævnelser constaterende, udgives ved Siden deraf Kort over Jordene til Købstæderne, i alt 66 Planer.

Allerede Resen fremstiller visse større Bygninger, navnlig Slotte, i særskilte Tegninger og giver derhos i sine Købstadsprospector et, vist noget meget utydeligt, Begreb om en heel Deel andre. *Danske Atlas* har et stort Antal Bygningstegninger fra Midten af forrige Aarhundrede. Det er deels som en historisk Fortsættelse af, deels som et Supplement til disse ældre Tegninger, vel ogsaa i Gjentakelse af samme i en i kunstnerisk Henseende, som man haaber, forbedret Form, at der blandt de skildrede Bilag til "statistik-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark" vil blive optaget Prospector og Grundrids samt indvendige og udvendige Detailler m.m. af henimod 200 Bygninger fra For og Nutid, og skal det være en Bestræbelse at frembringe Billeder fra Bygningskunstens forskjellige Perioder i Danmark, ligesom der haves Forventning om i dette Skriffs Supplement at kunne optage en Udsigt over Bygningskunstens Historie i dette Land under Henviisning til de fremlagte Bilage. Det er min Hensigt at gjøre disse Skildringer tilgjængelige for samtlige Subskribenter paa Beskrivelsen af Danmark og sætter jeg derfor Prisen meget lavt nemlig 3 Mk. pr. Hefte. Samtlige Skildringer, der, som foranført, vilde overstige i Antal 300, vil udkomme i 20 Hefter eller et for hvert Amt og eet for København. 2det Hefte vil blive omdeelt i Begyndelsen af næste Aar og de øvrige Hefter vilde følge med Mellemlum af omtrent en Maaned."

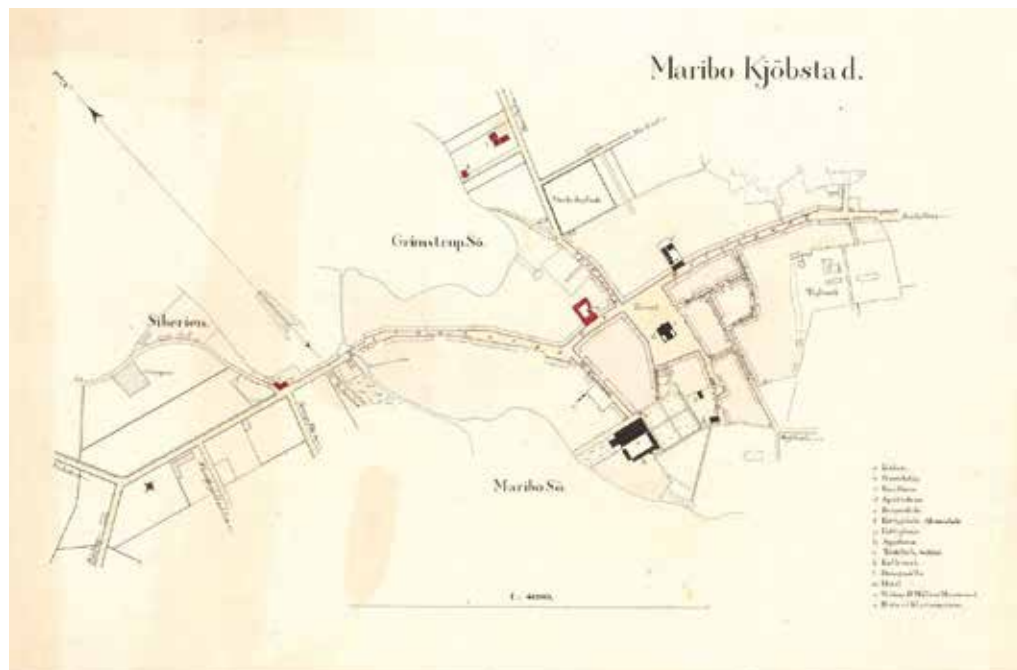
Det må siges at være en flot programmerklæring: Ikke blot præsenterede Trap nytegnede kort over købstæderne og deres jorder, som han havde fået støtte til, men han ville også udgive et udvalg af Resens gamle grundrids fra "*Atlas Danicus*" og prospekter af bygninger, der havde antikvarisk og bygningshistorisk interesse, og disse ville han tillige ledsage af en ræsonnerende fremstilling af Danmarks bygningskultur, men det lykkede også den flittige Trap at gennemføre sin udgivelse med næsten militær præcision.

Opmålingen

Trap satte allerede i løbet af sommeren 1858 opmålingsarbejdet i gang i Randers Amt, og Mansa fik sin "debut" med en opmåling af Odense allerede august samme år. Siden opmålte han Bogense, Svendborg, Fåborg og Rudkøbing, inden han i december 1859 kom til Nysted, der blev den unge premierløjtnants første opmåling i Maribo Amt, hvor han udførte de fleste af sine kort til Trapværket.

Formelt var han trådt uden for nummer i 5. Jægerkorps fra den 5. august 1859 til 12. april 1861, men det skyldtes mere hensynet til en igangværende landinspektørdannelse, som han angiveligt afsluttede den 2. juni 1860, altså midt i opmålingerne for Trap.³⁴

Desværre har han ikke efterladt sig breve eller dagbøger som sin kollega Willerup, der blev sendt til Bornholm for at kortlægge købstæderne dér, og heller ikke andre kilder oplyser nærmere om opmålingen. Ved arbejdets afslutning skulle byfogeden i de enkelte byer udstede en attest på nøjagtigheden, men netop for Lolland-Falster mangler disse på nær en enkelt. Den er fra Saksjøbing, og gengives her i fuld tekst: "Saxkjøbing 27. Marts 1860. Det mig fra Deres Velbaarenhed [dvs. Charles Mansa] tilstillede Kort over Saxkjøbing

Mansas tegning af Maribo købstad er udateret, men da kortet over købstadsjorderne er fra 1859, må købstadskortet være fra samme år. Originalkortet her viser, at der blev foretaget en del smårettelser, før kortet blev litograferet. De er diskret overstreget med røde krydser. Geodatastyrelsen.

og det over denne Byes Jorder, leverede jeg strax til Murermeister Reinau, en med Stedforholdene her nøie bekjendt Mand, og fra ham har jeg nu modtaget begge Kort tilbage med den Erklæring, at han Intet ved denne har fundet at bemærke eller udsætte, og dertil henholder jeg mig, idet jeg tilbage sender bemeldte kort, og ledsager samme med min venligste Hilsen. [Sign.] P. S Ravnkilde.”³⁵

Ravnkildes attest var ganske typisk, og de bevarede attester viser, at byfogederne som venteligt ikke havde mange kommentarer til de foreviste grundrids. Attesternes værdi ligger i deres dateringer, og når de mangler i Maribo Amt, betyder det uheldigvis, at man ikke kan følge etaperne i opmålingen nærmere.

Kortene

Da kortene blev udgivet, skete det præcist som Trap havde beskrevet det i sin ansøgning fra juli 1857. Købstæder med et befolkningstal under 2.400 personer skulle formindskes til 1:8.000, men større byer skulle gengives i 1:4.000. Det betød for Lolland-Falster, at kun Nakskov og Nykøbing blev vist i det originale måleforhold fra originalkortet. Det har øget aflæselighed af disse kort, der er tydelig og klar i modsætning til de mindre købstæder. Købstadsjorderne er gengivet i det oprindeligt planlagte mål på 1:40.000, og det svækker dem i høj grad. Til at beskrive en matrikulær situation må de siges at være uanvendelige.

Som man kunne forvente, følger det trykte kort i al væsentlighed originalkort-

Mansas tegning af Rødby er dateret 1860, men selve opmålingen er sandsynligvis blevet foretaget året før, da Mansa opholdt sig i det nærliggende Maribo. Kortet blev uden større ændringer brugt som forlæg for den litograferede udgave. Geodatastyrelsen.

tet detalje for detalje, men man kan se, at der forud for litograferingen er foregået en mindre bearbejdning af kortene, hvad enten det er opmåleren selv, der har stået for dette, eller det er sket efter hans aflevering af kortene til Trap.

Mansas to kort over Maribo er således ganske betegnende for denne proces. Hans købstadskort indeholder et indeks, der går fra a-o, men undervejs er “i: Tøifabrik” ved Sibirien blevet nedlagt og gledet ud, hvilket er vist med røde kryds henover indførslen, og hans “f: Fattigskole” er rettet til “Almueskole”. Originalkortets bogstaver fra “k” til “o” er overført som egentlige stednavne på det trykte kort.

Maribokortet blev litograferet i stort format, der tillod, at kortet over købstadsjor-

derne blev sat som bikort øverst til venstre, og der blev også plads til en afbildning af Domkirken efter et forlæg af Jacob Kornrup fra 1859 og en gengivelse af klosteret fra Peder Hansen Resens “Atlas Danicus”.

Det færdige kort over Sakskøbing fyldte blot en bogside, og også her blev der plads til købstadsjorderne i et hjørne. Litograferingen følger smukt Mansas originalkort, bortset fra at man har udeladt henvisningen til “f. Gøyes Hospital”, som Mansa godt nok havde i sit indeks, men som han havde glemt at angive med bogstavplacering på sit kort.

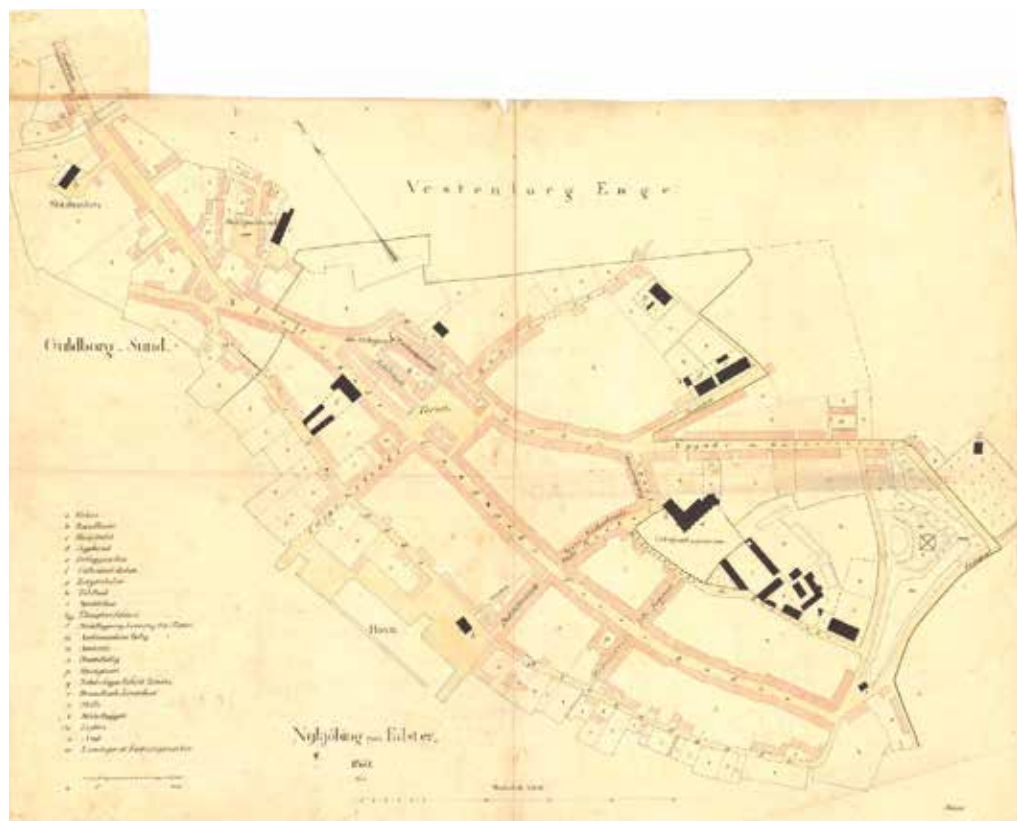
Rødbykortet opfanger i sin litograferede udgave delingen af den gamle skole i en almueskole og en realskole og har også en angivelse af enkesædet for skolelærerenker

i Vestergade. Byens udbredelse passede til en normal Trap-side, og da kortet over købstadsjorderne var meget stort, ofrede Trap en foldet planche hertil. Købstadsjorderne er gengivet efter originalkortet uden større rettelser.

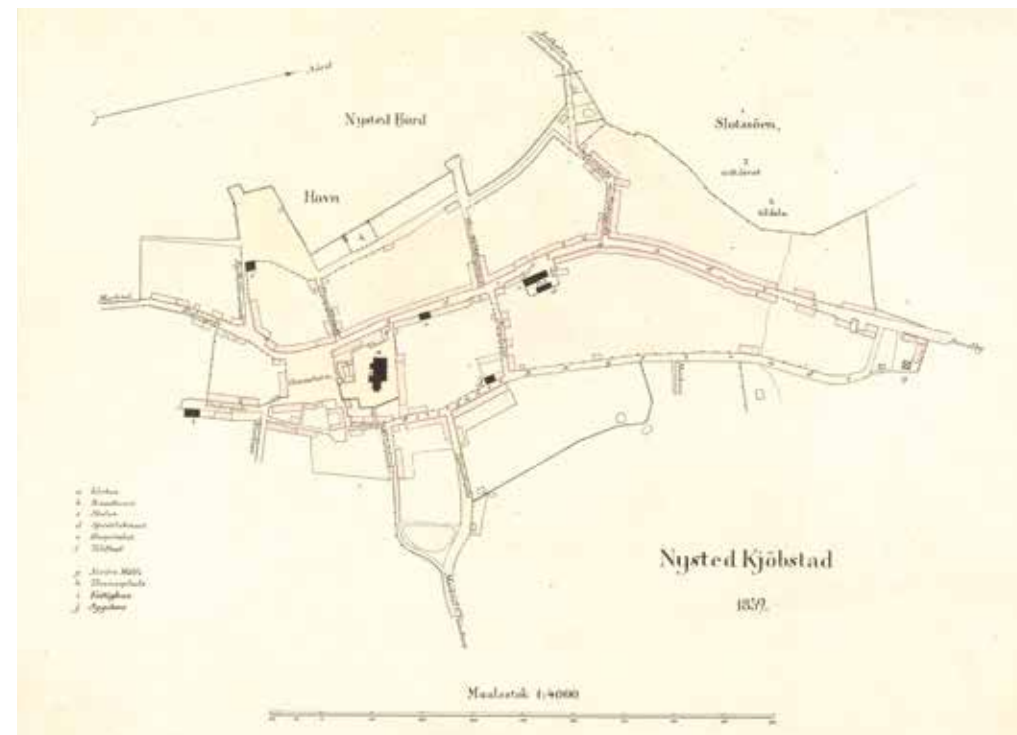
Kortet over *Stubbekøbing* og denne bys jorder kunne som ved Saksøbing holdes på en Trap-side, og det udviser heller ikke større forskelle mellem original og kopi. Dog har Mansa her skrevet alle stednavne ind på selve kortet, hvor man i den litograferede udgave har trukket otte af disse

over i et indeks for at øge overskueligheden. På kortet over købstadsjorderne er det vestlige forløb af en ældre vej langs kysten udeladt i den trykte udgave.

Planen over *Nykøbing* viser samme ønske om at afbalancere indeks og oplysninger på selve kortet, og af tegningens 22 indekspunkter er de 9 flyttet over på selve kortet. Der er ikke konstateret større variationer mellem kort og forlæg, men også her har redigeringen fået plads til købstadsjorderne og et prospekt af Nykøbing Kirke. Nykøbing købstadsjorder er blevet genstand for

Nykøbingkortet følger i sit udstyr normen for signaturer: Sort betegner offentlige bygninger og rødt private bebyggelse. Samtiden holdt sig – som det kan ses – til diskrete farver. Bemærkelsesværdig er den nøjagtige angivelse af bygningskonturerne langs gaderne – og manglen på markering af matrikelskel. Geodatastyrelsen.

Charles Mansas kort over Nysted 1859. Det er i modsætning til det trykte kort vestvendt med nord til højre, og dets index omfatter en angivelse af Tømmerpladsen ved havnen og Nordre Mølle, der på det endelige kort er flyttet over på selve kortet. Bemærk omnummereringen af ordlyden i Slotssøen, hvor Mansa oprindeligt har anført "Slotssøen / udtørret / tildeels", som blev rettet til det mere mundrette "Slotssøen / tildeels / udtørret". På det trykte kort blev der også plads til en afbildning af Nysted Kirke. Geodatastyrelsen.

flere rettelser. Stednavnet Kringelborgmark er blevet erstattet af Vesterskov og Vesterskov Sø erstattet af Vesterskov Enge. Overraskende er markeringen af "Den nu tildels bebyggede Slotsplads" fjernet, ligesom et firfløjet gårdanlæg i den modsatte ende af bygrænsen.

Nysted følger normen: Tegningens indeks justeres, så enkelte oplysninger overføres til selve kortet. Her er det gået ud over "g. Nordre Mølle" og "h. Tømmerplads". Et par småkorrigeringer ses også. Der er lige blevet plads til en lille gengivelse af Nysted Kirke i øverste højre hjørne, mens købstadsjorderne

er henvist til et selvstændigt kortblad. Dette følger i al væsentlighed originalen.

Trap-kortene følger således stort set forlæggene, og kun få steder var der grund til at foretage rettelser i forhold til originalkortene. Derimod medførte redaktionsarbejdet de fleste steder, at der skabtes en større balance mellem oplysninger i indeks og på selve kortet. Hvor Trap kunne spare plads ved at medtage kortet over købstaden på samme kortblad, blev det placeret på et ledigt hjørne, og var der yderligere plads, kunne et prospekt af kirken indføjes, så man undgik plads- og papirspild.

Litograferingen foregik på Emil Barentzens lithographiske Etablissement, der som tidligere nævnt var ejet af Trap og grosserer Wining. Etablissementet lå på 1. salen på en adresse, der svarer til den nuværende ejendom Købmagergade 7 i København, men huset er for længst forsvundet³⁶. Her samledes tidens betydeligste litografer, bl.a. J. H. Mansa og F. C. Christiani, der begge udførte kort til Traps topografi. Mansa litograferede ikke overraskende grundridset af Hillerød (Frederiksborg), hvor han selv boede, og F. Christiani kortene over Helsingør, Helsingørs købstadsgrunde, Thisted og Viborg. De øvrige kort er usigtede og kan være litograferet af hvem som helst.

Kortene udkom amtsvis, og det 15. hæfte med illustrationerne fra Lolland-Falsters Stift udkom i begyndelsen af november 1860.³⁷ Som antydning i Traps subscriptionsindbydelse i slutningen af 1859 omfattede illustrationerne tillige kort efter Resens byprospekter fra 1670'ernes *Atlas Danicus* og ca. 200 andre illustrationer af interesse for den antikvarisk-topografiske historie. For Lolland-Falster drejer det sig om afbildningerne af tre herregårde og detaljer af et par kirker.

Afbildninger efter Resens "Atlas Danicus"

Af subscriptionsindbydelsens "ca. 20" gengivelser fra Resens *Atlas Danicus* fandt kun tre fra Lolland-Falster frem til *"Statistisk-topographisk Beskrivelse"*, og det oven i købet kun i udsnit for Maribos og Nysteds vedkommende, idet Trap alene gengav henholdsvis klosterkomplekset og Ålholm Slot efter Resen. Det er ikke alt for omhyggelige kopier, og særligt Ålholm er blevet slemt forskønnet i forhold til forlægget, og den ene længe på dets ladegård forhøjet i forhold til de øvrige længer. Til gengæld vises Resens prospekter af Nakskov

og Nykøbing i fuld udfoldelse og mere til, idet Resenstikket af Nakskov var en nøje gengivelse af Hendrik Ruses aldrig realiserede projekt til byens befæstning fra 1664.

Til Nykøbing føjede Trap to selvstændige plancher med gengivelse af Nykøbing efter Resens *"Atlas Danicus"* og slottet efter 2. bind af Laurids de Thurass *"Den danske Vitruvius"* fra 1749.

Herregårdene

Foruden grundridsene indeholder *"Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark"* en række illustrationer af antikvarisk art, og det var på denne tid herregårde og kirkebygninger.

Topografiens afsnit om Maribo Amt indeholder plancher af tre herregårde: Pederstrup, Lungholm og Hardenberg (Krenkerup). Udvalget kan undre, men de to første repræsenterer herregårde, der netop var blevet færdigbygget, og Trap har vel hermed villet præsentere "det nyeste nye" indenfor herregårdsarkitekturen.

Afbildningen af *Pederstrup* viser gården i al sin gotiske væld, efter at den netop var blevet ombygget ved Ferdinand Meldahl i årene 1859/60. Forlægget kan identificeres som Meldahls præsentationstegning fra ombygningen, og gengivelsen kom med i sidste øjeblik, da Traps tekst, der som omtalt udkom før illustrationerne, blot omtaler Chr. Reventlows hovedbygning fra 1827.³⁸

Litografiet er signeret af Egmont Th. Ruschke, der har leveret flere prospekter til Trap-værket. Således har han udført et prospekt af Roskilde Domkirke efter en tegning af Jacob Kornerup og en afbildning af Christiansø efter et maleri af C. F. Sørensen. Af herregårde har han foruden Pederstrup litograferet Dronninglund i Vendsyssel efter en gengivelse af A. Ney.

Ruschke (1815-1879) var født i Hamborg og indvandrede til Danmark lige omkring

1848. Kun få af hans arbejder er kendt, og blot en afbildning af "Fængselsbygningerne på Vridsløselille Mark" er litograferet efter et forlæg af ham selv.

Jacob Kornerup har tegnet forlægget for gengivelsen af *Hardenberg*, og det er signeret af litografen "H. Jensen". Under hvilke omstændigheder Kornerup har tegnet sit forlæg, vides ikke, men han opholdt sig i august 1859 på Lolland, hvor han flittigt aftegnede kirker og kirkeinventar, og herregårde har vel næppe været uden interesse for ham.

Lungholm, der med al respekt ikke hører til Lollands mest fremtrædende herregårde, er gengivet efter et forlæg af Johan Jochum Reinau. Gården er vist efter den ombygning, som arkitekt L. A. Winstrup i 1856/57 havde givet det gamle herresæde. Reinau var født i Saksø i 1836 og var 15 år gammel gået i lære som dekorationsmaler og fik i 1856 den lille – og to år senere den store – sølvmedalje i dekorationsmaleri ved Kunstakademiet. Han bevægede sig dog snart uden for sit egentlige fag, da han begyndte at tegne modeller, og han fik også her både den lille og den store sølvmedalje i 1858 og 1859. Han har efterladt sig flere portrætter og prospekter.

Reinau var født i Saksø som søn af murermester Johan Jacob Reinau, som byfogeden i sin tid havde forelagt Charles Mansas grundrids af byen til godkendelse, og hvis den unge kunstner ikke selv har tegnet herregården fra et besøg, kan det tænkes, at faderen har givet ham en tegning af Winstrups smukke nygotiske herregård, som så har fungeret som forlæg. Måske har han endog selv været murermester på byggeriet?

Kirker mv.

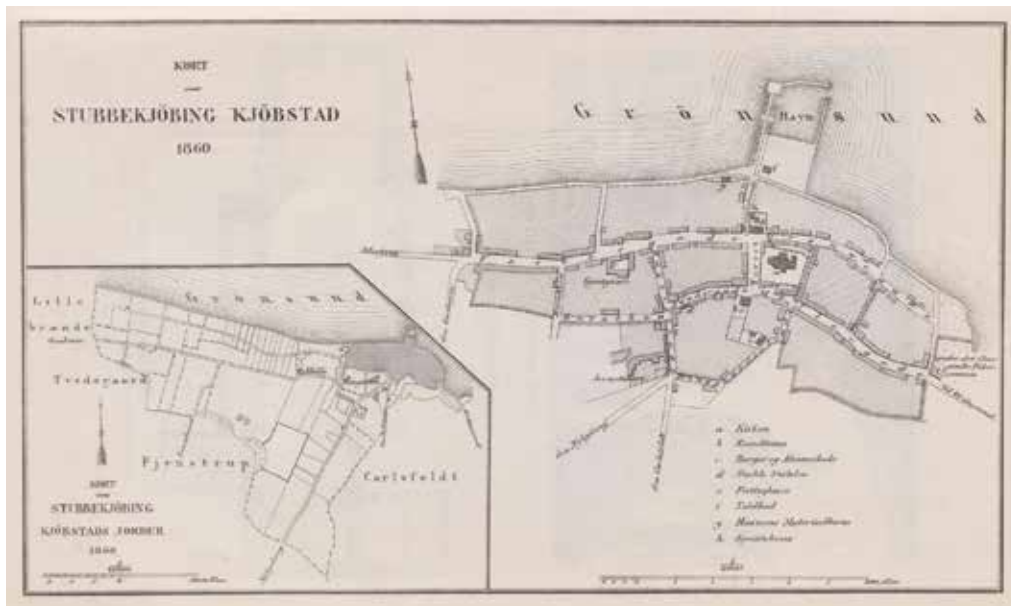
Med tidens store interesse for den ældre nationale arkitektur kan det ikke undre, at Trap i sin topografi gengiver en række

motiver fra de mange middelalderkirker. Her kunne han trække på Jacob Kornerups mange tegninger og skitser fra dennes rejse på Lolland-Falster i august 1859, hvis originaltegninger dengang – som nu – fandtes i Oldnordisk Museums (nu Nationalmuseets) Antikvarisk-topografiske Arkiv. I Weilbachs Kunstnerleksikon omtaler Laura Bjerrum Jacob Kornerup som "medarbejder" ved 1. udgave af Traps topografi. Det er for så vidt korrekt, idet der dog ikke er belæg for at opfatte betegnelsen som et formaliseret ansættelsesforhold, og Trap nævner da også selv i sit forord til *"Statistisk-Topographisk Beskrivelse"*, at tegningerne blev udlånt fra arkivet til ham.³⁹

Kornerup har tegnet forlæggene for Trap-billedet af "Jomfrukoret i Maribo Kirke" og "Det Indre af Stubbekjøbing Kirke". "Tirsted Kirke" er repræsenteret med en tegning af kirken set fra sydøst og i tilslutning hertil findes en afbildning af den østre tårnmur ind til kirken og et snit af kirken. Forlægget for de to sidste gengivelser findes i Kornerups notesbøger, der desuden indeholder adskillige arkitektoniske detaljer. Det fremgår heraf, at Kornerup har været i Tirsted i august 1859. Også hans andre tegninger fra Lolland-Falster kan henføres til dette tidspunkt, og de øvrige forlæg for illustrationerne til Trap-værket er vel fra samme rejse. Trap har velsagtens fået kendskab til Kornerups tegninger, da denne var kommet tilbage til København, og han har vel så fået lov til at låne dem, han fandt bedst egnet til topografien, med henblik på afkopiering.

Afslutningen

Som slutsten på sine tekster udgav Trap i 1860 en dansk arkitekturhistorie som et separat hæfte af sit værk. Titlen var *"Om Bygningsformen i Danmark med specielt Hensyn til de i de skildrede Bilage til Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget"*

Det trykte kort over Stubbekøbing fra J.P. Traps topografi er dateret til 1860, selvom vi ved, at Mansa allerede i 1859 påbegyndte sin opmåling af byen. Også her blev der plads til købstadsjorderne som et lille bikort, hvis detaljer er gengivet så småt, at det nærmest var ubrugeligt, hvis man – som Indenrigsministeriet oprindeligt mente – skulle kunne bruge dem som matrikelkort. Skannet fra J.P. Traps "Statistisk-Topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark"

get Danmark afbildede Bygninger", og her refereres direkte til hoveddelens tekster, billeder, plancher og prospekter. Det lille afsnit, der også udkom som et selvstændigt hæfte, skulle sammenfatte Traps egne iagttagelser med andres "Meddelelser" til en kortfattet kronologisk fremstilling af arkitekturens udvikling i Danmark. Heri henvises der hyppigt til topografiens tekst og billeder, hvad enten disse nu var trykt direkte i teksten eller var gengivet på selvstændige plancher eller kortbilag. Hæftet, der blot er på 42 sider, har karakter af en noget summarisk opremsning af de vigtigste danske bygningsværker fra ældre tid, og omtalen af de forskellige monumenter giver intet nyt.

De sidste grundrids udkom i februar 1861, men da var Indenrigsministeriet ved

at arkivere sagen. Trap sendte pligtskyldig sine originalkort tilbage til ministeriet, da han var færdig med dem i midten af september 1861, da kun en omredigering af kortet over Odense stod tilbage. Her havde Charles Mansa begået en grov fejl, og man skulle derfor udarbejde et nyt kort. Trap sendte således 67 kort, fordelt på 14 ruller, som ministeriet den 12. oktober så videregav til Matrikelarkivet. Her var det jo meningen, at kortene skulle bruges i forbindelse med udarbejdelsen af egentlige matrikelkort over købstæderne. Men netop til et sådan brug var Trap-kortene ikke egnede. Deres måleforhold var for lille til, at de kunne bruges til at aftegne skelgrænser m.v., og så må det også indrømmes, at opmålingsmetoden – som antydtes i rigsdags-

debatterne – ikke var så nøjagtig, at kortene kunne bruges hertil uden betydelige revisioner, da matrikelkort jo skulle – og skal – være det juridiske fundament for en ejendomsret. Da Rigsdagen i 1863 vedtog en lov om grundbeskatning af kommunerne, måtte man derfor den besværlige vej at opmåle byerne én gang til.

Mansas særlige arbejde i Stubbekøbing

I Stubbekøbing medførte Charles Mansas besøg i byen et mere vidtløftigt opmålings- og kortlægningsarbejde end andre steder. Her havde bystyret i marts 1858 fået påbud af Justitsministeriet til at anlægge et nyt skøde- og panteregister med tegning af "et nøjagtigt kort over byens jorder", og byfogeden fik bemyndigelse til at lade

både register og kort udarbejde.⁴⁰ Han havde åbenbart ikke fået gjort noget ved sagen endnu et år senere, og da man så erfarede, at Charles Mansa ville komme til byen for at foretage sin opmåling for Trap, indgik man en kontrakt med ham om at gennemføre kortlægningen for 100 rdl., og da Mansa i juni så kom til byen, udpegede Borgerrepræsentationen byfogeden og tre af sine medlemmer til at hjælpe ham hermed.⁴¹

Det trak dog ud med færdiggørelsen af dette kort, der først forelå færdigt i slutningen af oktober 1860, altså 1½ år senere, hvorefter byfogeden lod kortet ligge på rådhuset til gennemsyn i tre måneder. Samtidigt bekendtgjordes, at de enkelte grundejere mod betaling kunne entrere med Mansa om at få udarbejdet kort over deres jorder.⁴²

Prospekt af Tirsted Kirke, set fra sydøst, tegnet i 1859 af Jacob Kornerup, som da var på en antikvarisk-topografisk rejse gennem Maribo Amt. Denne og hans øvrige tegninger og notater kom til Antikvarisk-Topografisk Arkiv, hvorfra Trap lånte dem til afkopiering. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Da fristen udløb, var der anledning til nogle smårettelser på kortet, mens kun få havde reflekteret på tilbuddet om at få udarbejdet specialkort. Til gengæld fik Mansa i november tilbud fra Stubbekøbing Borgerrepræsentation om at udføre arealberegninger over byens grunde til jordebogen for 32 sk. pr. matrikelnummer.⁴³

Det er det sidste, man hører til Mansa i forbindelse med opmålinger af Lolland-Falster – og opmålinger i det hele taget. Året efter, i 1862, blev han gift med Karen Sonnesen i Sejerslev Kirke på Mors, hvor hans hustru var arving til herregården Sø, som parret overtog i 1881. Han ernærede sig derefter som landmand og opnåede et vist ry ved en dræning af gårdens jorder. Han døde i 1911.

Traps senere topografiske værker

Kortene gjorde god fyldest i “*Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*”, men de blev ikke benyttet, da Trap i 1872-79 udsendte en ny udgave af sin topografi, og udgivelsen blev derfor udstyret med helt nytegnede kort, opmålt af landinspektør V. F. A. Berggreen, der i hvert fald delvis benyttede de kort, der var resultatet af den officielle matrikulering efter 1863.

I 1870'erne havde reproduktionsteknikken udviklet sig på langt, at man forholdsvis let og billigt kunne indsætte xylograferede illustrationer på tekstsiderne og udgaven indeholder derfor langt flere illustrationer – og det endda som plancher i farvelitografiend den lidt anæmiske 1. udgave.

Flere af motiverne fra 1. udgave optræder således i nye versioner. Det gælder Kornerups gengivelser af Tirsted Kirke set fra sydøst, detaljerne af kirkens murstensarkitektur og hans tegning og grundplan af Stubbekøbing Kirke. Som selvstændige planchesider genfindes 1. udgavens gengivelser af Pederstrup og Lungholm, men også disse i nylitograferede udgaver, hvor

alle signaturer er udeladt. Også Nykøbing Slot og gengivelsen efter Resen af byen i 1670'erne blev genbrugt.

At Trap således ikke slap sin interesse for Danmarks topografi ses desuden af, at han i 1873 skrev udkast til teksterne til plancheværket “*Danske Billeder fra Land og Sø*”. Det var udgivet af Em. Bærentzens litografiske Institut og viste, hvad man nu kunne præstere i farvelitografi. Traps eget smukt indbundne eksemplar findes på Det Kongelige Bibliotek – oven i købet med håndskrevne tilføjelser af Trap selv⁴⁴. Her vedstår han forfatterskabet til de ledsagede billedtekster og nævner, at han desuden havde bestilt mange af forlæggene hos forskellige kunstnere. En del af malerierne havde han selv hængende på sine vægge, heriblandt det malede forlæg for farvelitografiet “*Fra Maribo Sø*” af Th. Brendstrup. Det andet billedet var litograferet efter et maleri af H. Friis og viste et landskab “*Ved Guldborg Sund*”. Ingen af forlæggene kendes mere.

Ved “*Fra Maribo Sø*” har Trap fundet anledning til at notere lidt af en dagbog: “23.7.1872 til Orebygaard, 24.7. med Baron Beck Friis til Maribo, saa denne Udsigt fra Engestofte om Morgen, senere paa Haraldsborg og i Nykjøbing til Landmands møde. Jeg har været 3 Gange paa Smaaøerne 1836, 1874 ved den lollandske Jern Banes Aabning og 1877 for at see Dæmninjerne”.⁴⁵ Selvom han med besøget i 1872 faktisk besøgte Lolland-Falster fire gange, røber den store topograf indirekte, at han selv ikke var vidtberejst, og at hans mange topografiske værker var skrevet på grundlag af andres indberetninger.

Bevillingen på 4.000 rdl. til grundplanerne gav først og fremmest Trap muligheder for at udstyre sin forbilledlige topografi med kort og tegninger, som det ellers ville have været umuligt at få fremskaffet. De forøger i høj grad værdien af “*Statistisk-topograp-*

hisk Beskrivelse af Danmark” og sælges ofte separat på auktioner og hos antikvarboghandlere. Også Trap fik noget ud af sine topografiske interesser: I sine erindringer, der særligt beskriver det lidt usædvanlige hoffliv omkring Frederik 7. og grevinde Danner, nævner kabinetssekretæren stolt, at han fik et ikke ubetydeligt pekuniært udbytte af førsteudgaven af sin topografi på ca. 10-12.000 rdl.⁴⁶ Det under man ham gerne, for samtidigt fik den historisk-topografiske litteratur en række interessante grundrids, fra før industrialiseringen af købstæderne ændrede byernes udseende.

Bjørn Westerbeek Dahl (f. 1952) bibliotekar, museumsinspektør. Formand for Selskabet for Københavns Historie, beskæftiger sig særligt med forhold i 16- og 1700-tallet, herunder ikke mindst datidens fæstningsanlæg. Har tidligere skrevet til årbogen i 2010 og 2011. Seneste udgivelse: “Til Rigets forsvar og Byens gavn. Københavns byplanlægning 1600-1728. 1-3”, 2017.

Litteratur og kilder:

- Balslev, Svend og Hans Ejner Jensen: *Landmåling og landmålere*. 1975 (Forkortet Balslev og Jensen, 1975).
- Bjerrum, Laura: Jacob Kornerup, i: Weilbach, *Dansk Kunstnerleksikon*. 4. bind. 1995 (Forkortet Bjerrum 1995).
- Dahl, Bjørn Westerbeek: *Kortets historie i Vejle Amt*. 1993 (Forkortet Dahl, 1993).
- Dumreicher Carl: *Traps “Danmark”* og Trap selv, i: *Berlingske Aftenavis* 13.5.1957. (Forkortet Dumreicher, 1957)
- Fortegnelse over den Staden Kjøbenhavns Indvaanere for Tidsrummet fra 1ste April 1862 til 31te Marts 1863 paalignede Indkomstskat* (Forkortet Fortegnelse, 1862/63).
- Haugner, C. C.: *Nakskov Købstads historie, 1. bind*, 1934 (Forkortet Haugner, 1934).
- Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Ministerial-Skrivelser*, samlede og udgivne af T. Algreen-Ussing (Forkortet Reskripter)
- Det Kongelige Sundhedskollegiums Aarsberetning for 1858*. 1859 (Forkortet Sundhedskollegiet, 1858).
- Litografien i Danmark. Litografiske Virksomheder i Danmark*. Udgivet af Dansk Litografisk Principalforening. 1922 (Forkortet Litografien, 1922).
- Love og Anordninger, samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommende for Aaret 1857 og 1858*, samlede og udgivne af T. Algreen-Ussing. V. Deel. Kjøbenhavn 1859 (Forkortet Love og Anordninger, 1858).
- Monrad Møller, Anders: Konsumtionskort. Toldere som topografer, i: *Zise* 1988. Årg. 11, nr. 3, s. 108-130 (Forkortet Monrad Møller, 1988).
- Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget*, 9. Session-10. Session, 1857-1858 (Forkortet RT, FT, 1857 og RT, FT 1858).
- Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Landstinget*, 9. Session 1857 (Forkortet RT, LT, 1857).
- Trap, J. P.: *Om Bygningsformerne i Danmark med specifikt Hensyn til de skildrede Bilage til Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark afbildede Bygninger*. [1860].
- Trap, J. P.: *Fra fire kongers tid*. Bind 2. Frederik VII. 1966 (Forkortet Trap 1966).

Veiviser eller Anviisning til Kjøbenhavns, Christianshavns, Forstædernes og Frederiksbergs Beboere for Aaret 1855-62; Vejviser for Kjøbenhavn og Frederiksberg for 1863-1867; Veiviser for Kjøbenhavn og Omegn for 1867-1875 (Forkortet Vejvisere 1855-1875)

Utrykte kilder:
Guldborgsund Stadsarkiv.

Stubbekøbing Borgerrepræsentations Forhandlingsprotokol 1856-1878 (Stubbekøbing, 1856-1878).

Det Kongelige Bibliotek:
Håndskriftafdelingen. Ny Kongelig Samling 2643-2. (Forkortet NKS)

Ordenskapitlet:
Mansa, Charles: [Levnedberetning], 1894. (Forkortet Mansa, 1894)

Rigsarkivet:
Landbrugsministeriet [tidligere Indenrigsministeriet]. 2. Kontor. Journalsag 1861, nr. 1326 (IM 1861).
Maribo Byfoged: Kopibog (N-8). 1855-1857 (Maribo N-8).
Nakskov Raadstue: Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotokol 1850-1862 (F1) (Nakskov F1)
Nykøbing Raadstue. Raadstueprotokol (B-5) (Nykøbing B-5)
Nysted Byfoged: Kopibog (N-3), 1836-1882 (Nysted N-3).
Rødby Byfoged: Kopibog (N-3), 1853-1857 (Rødby N-3).
Rødby Raadstue: Rødby Borgerrepræsentation og Kommunalbestyrelses forhandlingsprotokol 1838-1860 (F-1) (Rødby F-1)
Sakskøbing Byfoged: Kopibog (N-7). 1854-1858 (Sakskøbing N-7).

Websider:
www.statsbiblioteket/mediastream/aviser.dk (Forkortet Mediastream). Set 15. juni 2017
www.sa.dk/danmarkshistorien/koebstadskort (Forkortet Købstadskort). Set 15. juni 2017

Noter:

1. Hæfterne kan dateres efter annoncering og omtaler i datidens aviser.
2. Dumreicher, 1957
3. Tilsyneladende findes der ingen originalhæfter af hverken tekst eller grundrids bevaret.
4. Mediastream, Aalborg Stiftstidende 12.7.1857.
5. Mediastream, Lolland-Falsters Stiftstidende 1.8. (Nakskov og Maribo), 8.8. (Sakskøbing, Rødby og Nysted) og 15.8.1858 (Nykøbing og Stubbekøbing).
6. IM (Indenrigsministeriet) 1861. I det følgende henvises generelt hertil, når der ikke anføres anden kilde.
7. Reskripter 1856, s. 17.
8. Rødby N-3, 7.7.1856.
9. Sakskøbing N-7, 23.8.1856.
10. Nysted N-3, 23.8.1856.
11. Maribo N-8, 28.8.1856.
12. Nakskov F1: 20.11.1854, 30.6.1856, 6.4.1857 (vedr. afsendelsen 23.8.1856).
13. Haugner, 1934, s. 321.
14. Nakskov F1: 6.4.1859.
15. Generalvejkommissionens kort ligger online, se Købstadskort, jf. omtale i Dahl 1993, s. 26-27; Monrad Møller, 1988.
16. Fortegnelse 1862/63, s. 182.
17. Love og Anordninger 1858, s. 455.
18. RT, FT, 1857, spalte 1915-1918.
19. RT, FT, 1857, spalte 2414-2431.
20. RT, LT, 1857, spalte 1695.
21. Love og Anordninger, 1858, s. 515, jf. Sundhedskollegiet 1858, s. [320]-321.
22. Som note 2, og Indenrigsministeriet. 2. Kontor. Journal 1858, nr. 597.
23. Reskripter ... for Aaret 1858. 1864, s. 179-180.
24. Rødby F-1, 14.7.1858.
25. Nykøbing B 5, 19.7.1858.
26. IM, 1861, brevdatering 20.7.1858.
27. IM, 1861, brevdatering 23.7.1858.
28. IM, 1861, brevdatering 10.8.1858.
29. IM, 1861, brevdatering 25.8.1858.
30. Nakskov F1, 10.8.1857.
31. RT, FT 1858. Anhang B, sp. 163-166.
32. RT, FT 1858, spalte. 2271, 2273-2282, 2285-2286 og 2289-2291.

33. Mediastream, Berlingske Tidende, 29.12.1858, s. 2.
34. Således ifølge Mansa, 1894. Han optræder imidlertid ikke i fortegnelserne over landinspektører i Svend Balslev og Hans Ejner Jensen: Landmåling og landmålere, 1975, eller i listen over landinspektører i Hof- og Statskalenderne frem til og med 1893. Først derefter er han taget med.
35. IM, 1861 Attest dateret 27.3.1860. – Attesterne har uden held været søgt i byfogedernes kopibøger.
36. Vejvisere, 1862-1875; Litografien, 1922, s. 19.
37. Mediastream, Aarhus Stifts Tidende, 1.11.1860.
38. John Erichsen, Vennerlund, takkes for denne oplysning.

39. Bjerrum 1995, s. 371.
40. Stubbekøbing 1856-1878, 22.3.1858.
41. Stubbekøbing 1856-1878, 8.4.1859, 4.6.1859.
42. Stubbekøbing 1856-1878, 29.10.1860; Mediastream, Lolland Falsters Stiftstidende 15. og 20.10.1860.
43. Stubbekøbing 1856-1878, 2.4.1861 og 19.11.1861. Hans kort er forgæves blevet efterlyst i diverse samlinger.
44. NKS 2643-2.
45. I denne sammenhæng bør det nævnes, at J.P. Trap, der var født i Randers, ikke synes at have været i slægt med købmandslægten "Trap" i Sakskøbing, og af hans notater i NKS 2643 om sin baggrund er denne end ikke nævnt.
46. Trap 1966, s. 277.

“Gud alene Æren” og “Fra Deres i Herren forbundne”

Sønderskovhjemmets tidlige år

Af John Bertelsen og Birgit Kirkebæk

Denne artikel har fokus på Bodil Neergaards oprettelse og drift af Sønderskovhjemmet og på den kristne tilgang til det sociale arbejde. Forfatterne er optaget af Sønderskovhjemmets første periode – fra starten i 1917-18 og frem til omkring 1960. Kun sporadisk ser de på hele historiens kronologi. Der bliver foretaget nedslag i forhold til enkeltstående – og trukket tråde til i dag. Modspillet mellem to institutioner i samme lokalområde bliver inddraget: Den store lokale tvangsarbejdsanstalt i Saksøbing og Sønderskovhjemmet i Toreby. Hvor den førstnævnte betegnes som en anstalt, blev den sidstnævnte betegnet som et hjem. Men det var stort set samme gruppe af subsistensløse mænd, de to indsætter rettedes imod, og der var arbejdspligt begge steder. Spørgsmålet er derfor; hvad forskellen i de to tilgange til opgaven er. Hvordan beskriver de ledende Sønderskovhjemmet som noget andet end en anstalt? Og hvilken rolle spiller missionen for livet på Sønderskovhjemmet og for, hvordan de ledende forstår deres kald?

Hjem for hjemløse

Som midlertidigt hjem for hjemløse mænd med særlige sociale problemer har Sønderskovhjemmet (i begyndelsen kaldet Fuglsang Optagelseshjem) ved Toreby på Lolland eksisteret i 100 år. Det var gods-ejeren ved Fuglsang, Bodil Neergaard¹, der oprettede det for egne midler. I 1923 blev hjemmet en selvejende institution.

Fra en beskedent start i 1917-18 med få pladser til mænd uden fast tilholdssted eller arbejde er hjemmet vokset til nu omkring 50 pladser. Bodil Neergaards initiativ og engagement beskrives på denne måde: “alt blev drevet i kristelig ånd og altid overvåget med den mest levende interesse af hende selv”². Neergaard hentede inspiration og støtte hos pastor Johannes Munck på Møltrup Optagelseshjem ved Herning³. Mødet med Munck var betydende for Neergaards arbejde med hjemmet. Hendes bekendtskab med den finske baronesse Matilda Wrede⁴ gav inspiration. Wredes gård i Finland, “Toivola”, var hjemsted for arbejdsløse, nyligt løsladte fanger.

Udover Sønderskovhjemmet tog Neergaard også initiativ til sommerlejre for storbyens drenge i et nedlagt kornmagasin⁵, og en bygning under Priorskov blev stillet til rådighed for arbejdsløse mænd. Ryttersko-

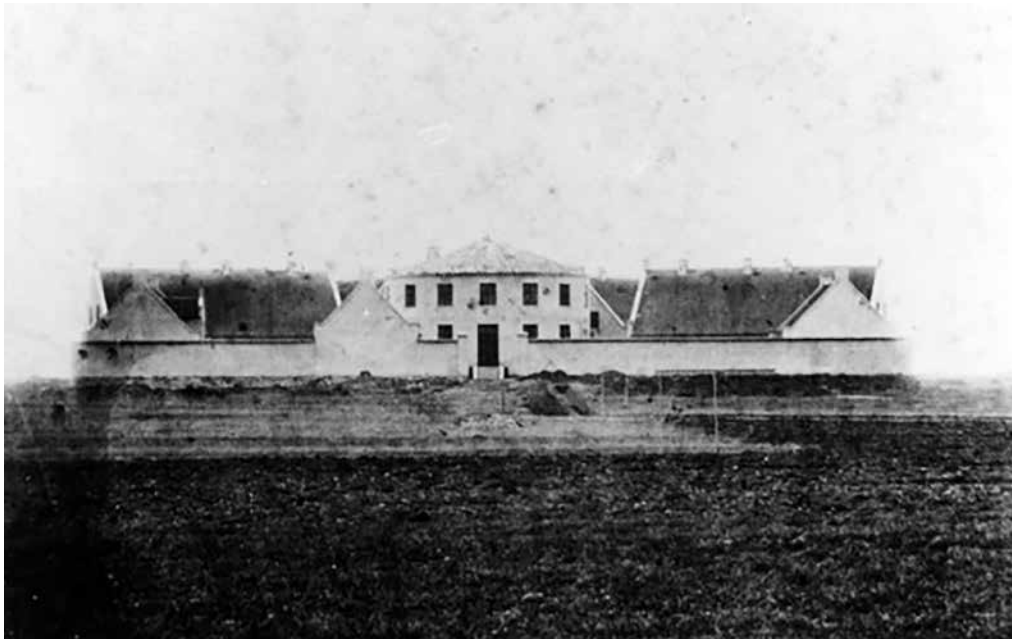
len i Toreby købte Neergaard og stillede til rådighed for KFUK’s og KFUM’s arbejde. Samme sted blev der oprettet en slags vinterhøjskole med debataftener for sognets mænd. Et tilsvarende initiativ for de lokale kvinder satte Neergaard sig også i spidsen for. Det var de såkaldte “Konemøder”. Hovedbygningen på Flintingegård⁶ stillede hun om sommeren til disposition for storbyens gamle koner, der på den måde fik et par ugers ophold på landet.⁷

Bodil Neergaard fortæller om Sønderskovhjemmet 5 år efter, hun havde startet det: “Vi har, saavidt vi har kunnet det, åbnet vores Døre for alle, der kom og bankede på hos os, og prøvet på at skabe et Hjem for dem. Ikke en Institution eller en Anstalt, de fleste af dem har desværre været på Institutioner og Anstalter nok i forvejen – men et Hjem, hvor der er Frihed under ansvar og med den Orden og Disciplin, der bør råde i et virkeligt Hjem”.⁸

Efter de første år flyttedes perspektivet for Sønderskovhjemmets virke lidt: “Da fru Neergaard stiftede Sønderskovhjemmet, var det en klar intention at støtte mennesker, som var kommet på kant med livet, til at komme tilbage til et godt liv. Hun havde fortrinsvis landstrygere og mennesker som var løsladt fra fængslerne i sine tanker. Der gik dog ikke mange år, så måtte fru Neergaard erkende, at landstrygere ikke længe fyldte ret meget i det danske samfund. Det betød dog ikke, at der ikke længere var brug for Sønderskovhjemmet, men det var bare nogle andre mennesker, som faldt igennem vores samfund og havde behov for et kortere eller længere ophold, hvor de kunne blive støttet personligt og socialt”.⁹ Videre hedder det om samme emne: “I de senere år er der sket den ændring, at stadig flere beboere kommer med dobbeltdiagnoser, hvilket vil sige, at der både er en misbrugsproblematik og en psykiatrisk diagno-

Sønderskovhjemmet. Fra maleri udlånt af Johannes Melchior Jensen.

Anstalten ved Saksøbing under opførelsen i 1865. Foto fra Saxenhøjsamlingerne.

se. Det kan hænge sammen med ændringer i vores samfund, ligesom årsagen nok skal findes i, at der er langt færre psykiatriske sengepladser. Hele tiden har Sønderkøvhjemmet været opmærksom på at forandre sig og tilpasse sig der, hvor mennesker har størst nød og størst behov, samtidig med at vi holder fast i de værdier og den kultur, som har været bærende for hjemmet siden dets start i maj 1918¹⁰.

I Maribo Amt er godserne mange, og de ligger tæt. Fuglsangs besiddelser udgjorde omkring halvdelen af Toreby sogn. En opgørelse fra 1912 underbygger det.¹¹ Godset var således meget dominerende i lokalsamfundet. Særligt før Grundloven af 1849 var der af godserne etableret mindre hospitaler eller fattighuse, flere skoleinitiativer og de såkaldte "friboliger"¹². En social indsats, der særlig var beregnet for godsernes "egne", fortsatte også efter 1849, men

nu blev kommunerne gradvist involverede i og forpligtiget til tilsvarende indsatser. I "Beskrivelse Over 76 Fattighuse i Lollands Stift"¹³ fra 1863 bliver det tydeligt, at den offentlige forsyng små 15 år efter Grundlovens vedtagelse var yderst sparsom. De fleste af de mange ganske små fattighuse havde ingen brønd, husene var ikke grundmurede, de fleste var uden lokum osv.

Bodil Neergaards indsats fra Godset Fuglsang mange år senere – ønsket om at skabe et hjem for særligt udsatte mænd – fandt et halvt hundrede år tidligere en ganske anden løsning i form af en lokal anstalt. Det skete ikke langt fra Fuglsang, på Baroniet Guldborgland ved Saksøbing. Det var på en rejse i udlandet, at godsejer Otto Ditlev Rosenørn Lehn blev inspireret til anstaltsbyggeriet på godsets jord ved Lillemark.¹⁴ Rosenørn Lehn tog Jeremy Benthams¹⁵ design af fængselsbygninger

til sig. Det muliggjorde, at en overvågende person kunne observere alle fanger, uden at de var i stand til at vide, om de blev overvåget eller ej.¹⁶ I maj 1866 åbnede Maribo Amts "Arbeids-, Tvangsarbeids- og Daareanstalt" som et solidt eksempel på et panoptikon byggeri.

Bag Anstalten stod en del af amtets mange kommuner. Formålene var flere: mennesker med sindslidelser kunne nu behandles i lokalområdet. Nogle med varige lidelser blev ofte i Anstalten livet igennem, andre kunne efter bedring hjemgives. Hertil kom en målrettet indsats mod vagabondering, tiggeri, lediggang og drikfældighed. Denne adfærd kunne straffes med tvangsarbejde i Anstalten.¹⁷ Specielt den sidstnævnte gruppe – de drikfældige – lå ofte sognekommunerne til last, og anbringelse i den lokale fattiggård var ikke garanti for en arbejdsindsats fra deres side. Anstalten var således både hjælp til mennesker med sindslidelser og på samme tid en mere systematisk måde at skaffe sig af med de overflødige og "uværdige" på – de der efter tidens opfattelse ikke kunne eller ville arbejde.¹⁸ Anstalten ved Saksøbing, det nuværende Saxenhøj, blev etableret 50 år inden Sønderkøvhjemmet. Da lovgivningen vedrørende tvangsarbejde ændredes i 1930, fik det selvsagt indflydelse på Anstaltens indsats. Anstalten var og er en langt større institution med flere opgaver end Sønderkøvhjemmet. Anstalten løste sin opgave vedrørende subsistensløse, arbejdsløse og ofte alkoholiserede mænd gennem straf. Det skete både mere administrativt og ved dom.¹⁹ I årene mellem Anstaltens åbning i 1866 og frem til 1930 har vi ikke fundet forsøg på ændringer af denne praksis eller ændringer i synet på mændene. De blev opfattet som moralsk anløbne og dovne. Anderledes var synet på de "samme" mænd på Sønderkøvhjemmet. Her var der mere udtalt et tilbud om et opholdssted, et hjem mod

deltagelse i stedets liv båret af kristne idealer og arbejdsmoral. Begge institutioner er fortsat betydningsfulde i dagens sociale og socialpsykiatriske arbejde: Saxenhøj med et større forsorgshjem og socialpsykiatriske opgaver. Sønderkøvhjemmet fortsat som et hjem for mænd, der ikke har et.

Filantropi, Indre mission og om at finde et kald i livet

Når man læser Bodil Neergaards erindringskrift fra 1941, kommer man umiddelbart til at tænke på Jane Austens berømte bog fra 1811 "Fornuft og følelse" – ikke så meget på grund af den litterære kvalitet, men mere på grund af det miljø, der beskrives, og den elitens selvforståelse, der præger beskrivelsen.²⁰ Bodil Neergaard opvoksende i et miljø, der var præget af de fremtrædende kulturpersonligheder, der kom i hjemmet. Forældrene var komponist W. E. Z. Hartmann (1836-1898) og Bolette Puggaard (1844-1929). Hendes farfar var komponisten J. P. E. Hartmann, hendes morfar storgrosserer Rudolf Puggaard og hendes lillebror kunstmaleren Oluf Hartmann.²¹ Bodil Neergaard beskriver et beskyttet liv i en familie, der havde sans for mennesker i mere beskedne kår og alligevel lukkede sig om sine egne cirkler. Det er en beskrivelse af en ung kvinde, der bliver gift med en 30 år ældre mand, som hun synes at have kunnet dele sine kulturelle interesser med. Det var godsejer Rolf Viggo Neergaard (1837-1915), der ejede godserne Priorskov og Fuglsang på Lolland. Parret slog sig ned på Fuglsang, der både blev arnested for Bodil Neergaards filantropiske virksomhed og hjemsted for udøvende kunstnere, der i kortere eller længere tid slog sig ned på Fuglsang – således eksempelvis Carl Nielsen. Musiklivet blomstrede på Fuglsang.²²

Bodil Neergaard beskriver, at hendes mand var optaget af ydre mission, og at hun også selv blev det gennem bekendtskabet

med missionæren Einar Prip, som hun oplevede som en hjælp og støtte, da hendes mand døde i 1915. Hun besøgte ham i 1934 i Syrien.

Man får gennem læsningen indtryk af en kvinde, der specielt efter mandens død gennem sin tro søger et kald. “Jeg prøvede at kaste mig ud i noget nyt Arbejde for at faa Indhold i mit Liv, og Trangen til at “gøre noget for nogen” laa dybt i mit Sind. Det er aldrig svært at finde et eller andet Omraade, hvor en Indsats kan gøres, og saa fik jeg da gjort Begyndelsen” (s. 71). “Begyndelsen” var indretningen af en gammel lade til feriekoloni for drenge. Senere blev der oprettet endnu en bygning til brug for KFUM’s ungdomsarbejde – også dette tænkt som brug for sommerlejrformål. Hun skriver: “Lejren ved Priorskov har ogsaa været benyttet af min Ven Falk Hansen og hans Venner, de arbejdsløse” (s. 73). Fuglsangs-Lejren havde tillige været benyttet af “smaa Børn fra Menighedsbørnehaver i København” (s. 74).

“I 1919 fik jeg Gang paa Gang Tilskyndelse til at gøre noget for dem, der intet Hjem har, de, som vandrer paa Landeveje, de, som kommer ud af Fængsler og som ingen tør tage i deres Brød, før de er prøvede”, skriver hun (s.75). Einar Prip satte hende derfor i forbindelse med pastor Johannes Munck, der var forstander på Møltrup Optagelseshjem. Einar Prip mente, at Bodil Neergaard hellere end at interessere sig for hjemløse mænd skulle oprette et hjem for “unge Piger, der var kommet paa gale veje, men dertil følte jeg mig ikke kaldet”, skriver Neergaard (s.76). Hun tog mod et tilbud om at besøge Møltrup, og hun var der en uge. Da hun kom hjem derfra, var hun overbevist om, at hun havde fundet sit kald, og hun startede midlertidigt i et gammelt skovfogedsted.

I ombygget stand blev stedet indviet den 14. maj 1918 som et optagelseshjem for mænd. Bodil Neergaard lærte gennem

sit arbejde her den finske kvinde Mathilda Wrede og hendes arbejde blandt fanger i Finland at kende. Mathilda Wrede besøgte Fuglsang flere gange. Bodil Neergaards beskrivelse af hende lægger op til hendes egen opvæksts fortælling om at have ædel byrd: “En høj Dame med et Udtryk som talte om Herskerevne, med dejlige, lysende graa Øjne, med Adel og medfødt fornemhed i hele sin Opræden.” Mathilda Wredes opfattelse var, at der blev “taget lidt for varsomt paa Mændene” på Fuglsang, men varsomheden var det, der kom til at kendetegne det arbejde, Bodil Neergaard ønskede at udføre. Hun ville jo netop fare mere varsomt frem mod de mænd, som andre undsagde på grund af deres misbrug eller tidligere fængselsophold. Hun ville etablere noget andet end et anstaltssystem.

Bodil Neergaards forbindelse til Indre Mission

Det var Indre Missions opgave “at vække de aandelig Forsømte, de Ligegyldige og de Vantro inden for Kristenheden til Tro og føre dem tilbage til Kirkens Naademidler”.²³ Indre Missions tætte sammenhæng med Menighedspleje beskrives i Salmonsens Leksikon. Forskellen mellem Indre Mission og Menighedspleje er, at hvor Menighedsplejen skal lindre timelig nød, skal Indre Mission lede mennesker frem til at møde Gud. Når dette er sket, så træder Indre Mission tilbage. Indre Mission arbejder med andre ord på at gøre sig selv overflødig. Mange steder er der ifølge Salmonsens Leksikon sket en sammenblanding af Menighedspleje og Indre Mission. Både Menighedsplejen og Indre Mission har haft særlige opgaver i forhold til fattige, syge og fanger.

I Danmark fandtes der i 1922 to store foreninger for Indre Mission:

Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark blev stiftet 13. september 1861. Forud for dette var der oprettet en læg-

Udateret. Beboerværelse. Foto fra Sønderskovhjemmets arkiv.

mandsforening i 1853 i Ordrup ved Ringsted af smed Jens Larsen. Der opstod uenighed i foreningen, og i 1861 blev en ny forening dannet med Vilhelm Beck i bestyrelsen. I 1881 blev han foreningens formand. Denne forening havde som hovedfokus “det ene fornødne” – nemlig at kalde mennesker til omvendelse. Der blev oprettet missionshuse, sælgere gik rundt og solgte opbyggelige skrifter, prædikanter rejste rundt, og der blev oprettet højskoler, seminarier og gymnasier i dette regi.

Kirkelig Forening for Indre Mission i København blev stiftet 15. februar 1865 på pastor J.C.R. Frimodts initiativ. Under hans ledelse blev Magdalenehjemmet indviet i 1877. Senere i 1882 indviedes missionshuset Bethesda under pastor Steins ledelse. Denne forening virkede kun i København og er over tid blevet knyttet tættere og tættere

til det almindelige folkekirkelige sognearbejde. Over tid oprettedes udover søndagskoler KFUM (1878) og KFUK (1892), Mariaforbundet (1905), et Redningshjem for kvinder (1910) og Kirkens Korshær (1912).

Der opstod en kamp mellem de to forskellige kirkelige foreninger, som gjorde, at Kirkelig Forening for Indre Mission i København i en periode blev sat i parentes. I Encyklopædien beskrives det, at Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark under pastor Vilhelm Becks ledelse udkonkurrerede den Københavnske forening, der var mere folkekirkelig, og som “modsat ‘landmissionen’ gjorde brug af kristeligt-humanitære institutioner og karitative²⁴ organisationer”. “Landforeningens” problem med det folkekirkelige var dens mange “vantro” medlemmer. Fra år 1900 blev Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark en klar

Foto ca. 1920. Thora Justesen og en af mændene.
Foto fra Sønderskovhjemmets arkiv.

magtfaktor med vital betydning for brede sociale lags religiøse, moralske, sociale og økonomiske rejsning i tilknytning til en velstillet mellemklasse, præget af gudsfrygt, nøjsomhed og dynamik”.²⁵

Tilbage til Sønderskovhjemmet

Det ser ud, som om Bodil de Neergaard både placerede sig i forhold til den mere bløde linje, som den Københavnske Forening for Indre Mission repræsenterede og samtidig fik tilknytning til Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark.

Af forstanderens beskrivelse ved 75 års jubilæet fremgår det, at der var et samarbejde med pastor Fibiger ved Eliaskirken i København, og at det var en sekretær fra Mændenes Hjem i Eskildsgade, Melchior Jensen, der blev bestyrer af Sønderskovhjemmet i 1923, samme år som hjemmet blev en selvejende institution. Men der var også en tæt forbindelse til forstander, pastor Munck fra Møltrup Optagelsehjem ved Herning. Og i vedtægtens § 2 fra 1923 står der: “Det er hjemmets formål på folkekirkeligt grundlag og i tilknytning til Kirkelig Forening for

Indre Mission i Danmark at drive et hjem for personer, der er hjemløse, eller ikke kan tilpasse sig tidens behov [...]”²⁶

Der er ingen tvivl om, at Bodil Neergaard har haft et varmt forhold til pastor Fibiger i København. Han havde på flere måder været hende en hjælp, da hun i 1923 måtte lade sin virksomhed overgå fra at være en filantropisk foranstaltning for egen regning til at blive en selvejende virksomhed. I et brev til pastor Fibiger af 5. april 1923 skriver hun indledningsvis:

“Kjære Pastor Fibiger!

De kan tro, jeg blev glad ved at erfare, at De havde tænkt saa kærligt på mig, baade på den ene og den anden Maade. Det, at jeg saa mærkværdigt har bevaret Frimodigheden under alle Vanskeligheder, tilskriver jeg Guds Naade og Ledelse. Og at mine kjære, trofaste Venners Forbøn har gjort meget til at lette Byrden af mine Skuldre, derom tvivler jeg ikke”.²⁷

At det ikke gik helt stille af, da dette skifte skete, fremgår både af årsberetningen for 1923, af en dagbog, som den tidligere leder af tilbuddet på Sønderskovhjemmet Thora Justesen har skrevet og af Johannes Melchior Jensens tilbageblik.²⁸

Thora Justesen og Bodil Neergaard

I “Vort Blad” fra foråret 1923 er der to artikler, som beskriver den ændring, der skete, da Sønderskovhjemmet overgik fra at være en filantropisk virksomhed til at blive en selvejende institution tilknyttet Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark. Det ene indlæg er skrevet af J. Leth, det andet af Thora Justesen, der med ændringen forlod hjemmet og sin hidtidige stilling der. Thora Justesen og hendes kollega, frk. Sanne Jørgensen, kom oprindeligt fra stillinger på Sømandshjemmet i Nykøbing Falster, men tiltrådte i 1917 stillingerne på Sønderskov-

hjemmet, den ene som leder, den anden som den, der stod for husførelsen.

J. Leth skriver, at han skal forblive på hjemmet, som han har været på de sidste to år, og han takker for det, han har modtaget på hjemmet, men især takker han Thora Justesen. “[...] hun står for mig som Personificering af selve Hjemmet, idet hun i særlig Grad ejer de Egenskaber, som Ordet “Hjem” udtrykker”.²⁹

Thora Justesen skriver, at hun forlod hjemmet, da ledelsen blev overtaget af Hr. Melchior fra “Mændenes Hjem” i København. Hun skriver også, at det har været meget svært for hende: “Det er saa svært og uforstaaeligt, at jeg ikke maa dele Kampene paa Hjemmet mere [...]” skriver hun, og som læser sidder man tilbage med en undren.³⁰ Hvorfor skulle hun skiftes ud?

Af Dansk Kvindebiografisk Leksikon fremgår det, at Thora Justesen “trak sig på grund af uoverensstemmelser med BN” (Bodil Neergaard).³¹ Vi ved ikke, hvad denne uoverensstemmelse handlede om. Thora Justesen havde som daglig leder ydet det egentlige arbejde, mens Bodil Neergaard havde ført en mere tilbagetrukket position. At det var sådan, er det indtryk, man får, når man læser Thora Justesens efterladte dagbog.³²

Dagbogen er skrevet ind i en udgivelse beregnet på forfattere af slægtshistorie. Udgiveren er Gerhard Heilmann på N. Junckers Forlag, København 1919, men den er trykt i Chr. Justesens Bogtrykkeri, København. Vi forestiller os, at Thora Justesen har fået denne skabelon til en slægtshistorie foræret af noget familie. Dagbogen er skrevet, som om det er et barn – et mig – der skriver. Det “mig”, der skrives om i bogen, er Hjemmet angivet i tredje person. Der står, at “min” tilværelse begyndte den 1. november 1917 i det gamle skovfogedhus, at der var to, der hjalp “mig” til verden, at de to var Sanne Jørgensen og Thora Justesen (s. 21 og 23), og det står også fremhævet, at “Naar

det i det foregaaende og det følgende hedder “jeg” er det Hjemmet, der taler” (s. 35). Først på s. 63 omtales fru Neergaard som moder til “mig” “Hjemmet”. Pastor Munck fra Møltrup beskrives som faderen (s. 67 og s. 131). “Mine Søskende” beskrives som kolonihaver, sommerlejlre, sommerbolig for ældre, Søndagsskole, “Mine børn” er de mandlige beboere på Hjemmet (s. 95 og s.109).

Det ser ud til, at Thora Justesen opfattede sig selv og Sanne Jørgensen som en slags jordemødre, der hjalp “barnet” til verden og bistod det i dets første usikre skridt ud i verden. Først på s. 63 nævnes som omtalt “moderen” fru Neergaard. Var der en skævhed i opfattelsen af, hvem der skulle have æren for barnets vækst mellem Thora Justesen og Bodil Neergaard? Bliver fru Neergaard mere beskrevet som en baggrundsfigur? Dette må ses i forhold til, at “faderen” pastor Munck og alle de øvrige præster, der havde hjulpet til med råd og vejledning, i dagbogen omtales mere end Bodil Neergaard gør. Det er: Pastor Munck, pastor Prip, pastor Clausen, pastor Ludvigsen, pastor Salvén, pastor Fibiger og pastor Fjord Christensen. Også fængselsbesøgende fra Frelsens Hær Esaja Gudnitz og lærer Henriksen nævnes samt andre venner af huset.

En anden forklaring kan være, at Sønderskovhjemmet, der som omtalt 1. april 1923 overgik til at være en selvejende institution under Kirkelig Forening for Indre Mission, har fulgt praksis på institutioner for Indre Mission og har ønsket en mandlig leder, hvor institutionen var beregnet til mænd? I det tidligere omtalte brev til pastor Fibiger berører Bodil Neergaard sagen uden dog at nævne noget om lederens køn.³³ Hun skriver blandt andet: “At de skrev det gode Brev til Frk. Justesen er jeg meget glad for og det har sikkert gjort hende godt. Hun kan trænge til megen Kærlighed og netop fra Den Side at vise hende den er ikke blot

kristeligt, men ogsaa klogt”. “Den Side” må være Indre Mission i København, men hvorfor “klogt”?

I årsberetning for 2007 fortæller Melchior Jensen, at han i 1922 af pastor Fibiger på fru Neergaards vegne blev anmodet om at besøge Sønderskovhjemmet med henblik på at blive forstander der. Det gjorde han, og han havde en lang samtale med fru Neergaard. Bagefter besøgte han selve Hjemmet med de to ledende damer, og da han fortalte dem, at han var udset til at blive ny bestyrer af stedet, fik han en anden besked: “Jeg fik meget tydeligt at vide, at “Justesen ledede Hjemmet – og vi søger – en Gartner”.³⁴ Han opfattede Thora Justesen som meget afvisende og arrogant.³⁵ Så rejste Melchior hjem igen, og efter en kort betænkningstid skrev han til Bodil Neergaard og frasagde sig tilbuddet. I 1923 blev han igen tilbudt stillingen som forstander for den nu selvejende institution, og han accepterede at indgå i stillingen, da Thora Justesen var fratrådt.

I Bodil Neergaards erindring, som den citeres i jubilæumsskriftet fra 1993, skriver hun: “Efter ca. 4 Aar viste det sig, eftersom de Optagnes Tal steg, at der maatte en mandlig Leder til med mere fast Haand, og vi fik saa, gennem Pastor Fibiger ved Elias-kirken i København, Sekretæren fra Mændenes Hjem i Eskildsgade, Melchior Jensen, og Hustru til at bestyre Hjemmet”.³⁶ Måske opfattede Bodil Neergaard ikke Thora Justesens hånd som fast nok, måske havde klientellet ændret sig, hvilket den tidligere omtalte erindring citeret i jubilæumsskriftet 1993 tyder på. Her citeres Bodil Neergaard for, at klientellet havde skiftet karakter, og at landevejens sønner ikke længere eksisterede. Endelig var stedet ifølge Melchiors erindring nedslidt og præget af forsømmelse, hvilket han som mand måske bedre kunne rette op på, hvad angik både landbrug og bygningers vedligehold.³⁷

Et hjem er noget andet end en Anstalt

I årbogen fra Lolland-Falsters historiske Samfund 1992 er der et interview med Anna og Johannes Andersen, der tiltrådte som forstanderpar i 1960. Johannes Andersen bliver i interviewet spurgt, om Sønderskovhjemmet “vil noget, som andre ikke formår?” Og svaret er: “Med hensyn til hjemmets formål er forandringen fra dengang ikke stor. Man ville hjælpe de mænd, der var blevet hjemløse eller havde et alkoholmisbrug eller anden ulykke”. “Hvad gør I altså i dag?” bliver der spurgt, og svaret er: “Vi vil gerne herfra være med til at løse nogle af de problemer, der er i vort samfund, både for unge og ældre – og ud fra et kristent livssyn give mennesker et indhold i tilværelsen. Det er vores opgave at tilføre det hårde og kolde samfund nogle af de menneskelige livsværdier og noget af den varme, der vist er blevet hjemløs i det materialistiske ræs”.³⁸

Johannes Andersen understreger, som Bodil Neergaard oprindelig gjorde det, at Sønderskovhjemmet skulle være et hjem – et helle for de mennesker, der i kortere eller længere tid trængte til hjælp og støtte. Dette hjem adskilte sig efter hans mening fra andre institutioner ved, at beboerne havde hver sit værelse, og ved at de var der frivilligt. Det var netop frivillighed fra beboernes side og varme og omsorg fra personalets side, der i forhold til det enkelte “familiemedlem” skulle udmøntes både materielt og åndeligt.

I en scrapbog fra 1968 er blandede udklip indklæbet.³⁹ Der er her nogle temaer, der går igen i avisernes fremstilling af arbejdet på Sønderskovhjemmet. Det drejer sig ifølge artiklerne om at vække mændenes “livsmål og livslyst”, og der bliver sat et skel op mellem det sunde liv på landet og det dårlige liv “på stenbroen”. Eksempelvis er overskriften i Lolland-Falsters Folkeblad 10. juni 1967: “De snublede på storbyens stenbro [...]”. Johannes An-

*Opholdsstuen.
Foto 1920. Foto fra
Årsberetning “Fuglsang
Optagelseshjem”.*

densen citeres for, at opgaven var at støtte mændenes livsmål og livslyst: “Et livsmål og en livslyst. Lykkes det kan vi glæde os. Mislykkes det – nå ja – vi bliver aldrig trætte af at prøve igen.” Der er et tydeligt skel mellem “dem” og “os” i alle artiklerne – og det er for en stor del de samme historier, der fortælles. Mantraet i Folketidende 11. maj 1968 er, at “De faldt, hvor vi andre stod”. Mændene var faldne og forfaldne til bl.a. druk, men forstanderen og hans stab “stod”.

Når man i arkivet fra Sønderskovhjemmet læser artikler fra en udklipsmappe, får man et indtryk af, hvilke fortællinger der er gennemgående.⁴⁰ Det er fortællingen om, at Sønderskovhjemmet er et hjem, ikke en anstalt, og at der på hjemmet optages personer både fra landevejen og fængslet. Det er fortællingen om, at der en del skuffelser, men at glæderne opvejer de skuffelser, der er. Det er fortællingen om de stadige udbygninger af “hjemmet” – tilkøb, forbedringer, pladsudvidelser etc. Det er små opbyggelige fortællinger om dem, “der nåede det” og deres taknemmelighed. Det vil sige mænd, der “fandt Jesus”, lagde afstand til deres tid-

ligere liv og levede et nyt og bedre liv med kone og børn. Det er billedet af forstander Melchior som “praktisk psykolog” med sin hustru som madmor ved siden. Hun står for regnskabet, han for den praktiske psykologi, som der skrives. Men det er også et billede af et hjem, der økonomisk set er afhængig af gaver fra private. Der er gentagne bønner om hjælp, og der er beskrivelser af, hvordan Gud hjælper med nødvendige bidrag, når det gælder. Et uunderskrevet og udateret brev i samlingen – formentlig skrevet af Melchior – lyder således:

“Gud hjælper altid”

“Trods Gælden og Udgifterne er vi alligevel altid kommet igennem det. Men mange Gange har det rigtignok set meget sort ud. Jeg kan f. Eks. fortælle, at en Dag havde vi ikke en Skilling i Huset. Jeg stod og skulde rejse ud til Møder og havde ikke Penge til Toget. Og der skulde desuden bruges Penge til Lønninger, Brugsforeningen o.s.fr. samt Fiskemanden. Men Gud hører en Bøn og svarer. Lige inden jeg skulde gaa til Nykøbing kom der en Mand ind paa Kontoret og

Foto fra Jubilæumsnummer 1918-2008. Udateret.
Foto fra Sønderskovhjemmets arkiv.

lagde 50 Kr. paa Bordet. Det blev 25 Kr. til Husholdningen – til 30 Mand i 14 Dage. Og 25 Kr. til Rejsen. Der blev ikke Kaffe paa Storebæltsfærgen! Som jeg begyndte med at sige: hele mit Liv har været et stort Eventyr. Fra jeg var 12 Aar gammel var det som Gud tog mig i Kraven og kaldte ad mig, ogsaa da jeg blev konfirmeret og lidt senere. Saa kom der en Tid, hvor jeg ligesom glemte Gud – men han havde ikke glemt mig, og han har styret det saadan for mig, at mit Liv og mit Arbejde, det særlige Arbejde, jeg har haft nu i 36 Aar, er blevet en Velsignelse for mig!

N.B. Naturligvis ogsaa for mange andre. Gud alene Æren”.

I årsberetningerne kan man følge, hvordan ordet “hjem” bliver en gennemgående metafor for det arbejde, der udføres. Hjemmet bliver en forudsætning for, at mennesker igen kan finde fodfæste i tilværelsen og ikke mindst finde (tilbage) til Gud. Det trykke hjem bliver en forudsætning for at blive frelst. I årsberetningen fra 1943, der er et jubilæumsskrift, blev meget af det, der allerede

var skrevet i de tidligere årsberetninger, gentaget. I et citeret avisreferat blev det hjemlige understreget i forhold til indretningen af “Det nybyggede Hjem” 1923.⁴¹ “I Vinkel med dette Hus [den gamle skovfogedbolig, B.K.] ligger saa det nybyggede Hjem, lyst, venligt og indbydende, helt igennem holdt i lyse Farver, og skønt det er beregnet til at kunne huse 17 Mennesker foruden kvindelige og mandlige Bestyrere, er alt Kasernepræg lykkeligt undgaet. Man har mest Indtryk af et velordnet Sommerpensionat – Klaver og hyggelige Møbler i Dagligstuen og forskelligfarvet Udstyr i hvert enkelt værelse. Det er Meningen, at hver enkelt, der optages, skal have sit eget Værelse, saaledes at han ogsaa derigennem faar Indtrykket af, at det er et *Hjem*, hvor den enkeltes Frihed respekteres, han er kommet ind i [...]”. Sønderskovhjemmet skulle være et hjem for mennesker, ikke for anbragte. Derfor spillede frivilligheden ogsaa en rolle, selv om beboerne i forhold til husordenen forpligtede sig til ikke at forlade Hjemmet de første fire måneder uden tilladelse.⁴²

I årsberetningen fra 1928 omtaler Bodil

Neergaard i sin indledning de fem første mænd, der boede på optagelseshjemmet, som “venner”. Hun skriver, at de allerede i 1917 i det gamle Skovfogedsted havde “aabnet et lille Hjem for vore Venner”.⁴³ Noget mere nøgternt udtrykker forstander Melchior Jensen sig i årsberetningen 1933. Han skriver, at der havde været en lille nedgang i det antal dage, mændene havde opholdt sig på hjemmet, og han havde følgende forklaring: “Naar denne Nedgang er fremkommet, er det sikkert, fordi Socialloven traadte i Kraft den 1. Oktober. Efterspørgslen om Optagelse paa Hjemmet blev mindre, enkelte rejste, fordi de mente, at nu var Danmark blevet et Slaraffenland, hvor man blot behøvede at henvende sig på Socialkontoret, og der ville man straks faa alt, hvad man kunne ønske sig”. Og Melchior sluttede denne passage med at skrive, at de på Sønderskovhjemmet prøvede at praktisere det, der stod i biblen: “Dersom nogen ikke vil arbejde, saa skal han heller ikke have Føden”. Den enkelte skulle mindes om, at “Menneskesønnen er kommen for at søge og frelse det, der er fortabt”.⁴⁴ Fortabte var blandt andre de, der ikke ville arbejde og bede om hjælp. Melchior understregede i årsberetningen, at de gerne ville hjælpe dem, der reelt ønskede at blive hjulpet, og at de ikke spurgte om skyld: “For øvrigt spørger vi ikke, om hvis Skylden er, men ser vi, at Manden er i Nød, og han beder om Hjælp, prøver vi at række ham Broderhaanden og vise ham hen til ham, der alene formaar at give et Menneske Oprejsning for Tid og Evighed”.⁴⁵

“Vi vil ogsaa saa gerne, at det Sted maa være et Hjem, ikke en Anstalt eller en Institution, men et virkeligt Hjem, hvor de finder den Tillid og Forstaaelse, de trænger saa uendelig haardt til, og som det store Flertal har maattet savne”, står der i årsberetningen for 1946.⁴⁶ “Det er ikke anstalt eller institution de her boende mænd trænger

til. – De fleste af dem har desværre været på anstalter og institutioner nok i forvejen. – De trænger til et hjem, hvor der er frihed under ansvar. Et sted, hvor de kan føle sig trygge og blive forstået og hjulpet ud af den nød og ulykke de ved egen eller andres skyld er bragt ind i”, præciseres det i årsberetningen for 1950.⁴⁷

På en krævende post

Sanne Jørgensen og Thora Justesen stod i de første år for den daglige ledelse af det endnu beskedne Sønderskovhjem. De kom som omtalt fra Sømanshjemmet i Nykøbing F.⁴⁸ Justesen og Jørgensen blev i 1923 afløst af forstanderparret Ingeborg og H. Melchior Jensen, der varetog ledelsen i mange år – fra 1. april 1923 til 1. marts 1960. Ved deres tiltrædelse blev Sønderskovhjemmet en selvejende institution under Kirkelig Forening for Indre Mission. Kontinuitet har præget ledelsen af Sønderskovhjemmet. Melchior Jensen blev således efterfulgt af Anna og Johannes Andersen, der varetog ledelsen frem til 1993⁴⁹. De efterfølgende ansættelser var for en kortere årrække. Undtaget forstander Flemming Jantzen, der var på posten i femten år til 2015, hvor Torben Granfeldt tiltrådte.

I Årsberetningen for 2007,⁵⁰ der samtidig markerede Sønderskovhjemmets 90 års fødselsdag,⁵¹ findes et referat fra 1952, hvor forstander H. Melchior Jensen på et aftenmøde på Sønderskovhjemmet berettede om de mange vanskeligheder – ikke mindst af økonomisk art – der havde været og fortsat var i forhold til hjemmets drift. I store træk var økonomien baseret på indsamling og gaver, og forstanderne brugte generelt megen tid på den opgave. Melchior Jensen berettede på mødet i 1952 om hjemmets meget primitive vilkår i de første mange år. Referatet rummer ogsaa nogle bemærkninger, der viser Melchiors store engagement:

“Melchior Jensen begyndte sin Beretning meget formelt paa sin Plads ved Borden. Men efterhaanden som Erindringerne og Oplevelserne greb ham, kunde han ikke sidde stille paa sin Stol eller staa op ved den – men maatte ud at vandre den sædvanlige Rute: langs Bordets østre Side, forbi Stueorglet, forbi Døren til Dagligstuen og hen til Radiatoren i Stuens nordøstligste Ende – og saa tilbage igen. Stadig fortællende, stadig berettende, nu og da med Sidespring tilbage eller frem i Aarene, sprængfyldt som han var af disse Oplevelser, af denne idelige Kæmpen for at danne og bevare Sønderskovhjemmet. Alle forstod, at denne Kæmpen, denne bestandige Overvindelse af Vanskeligheder, var intet mindre end Melchior Jensens egen Livsopgave – den han havde sat alt ind paa”.⁵²

Bodil Neegaard nævner et sted, at det var vigtigt at få en mand til at lede hjemmet. Det betød som omtalt afsked med Sanne Jørgensen og Thora Justesen, der fra starten havde ledet hjemmet. I Melchior's version var der angiveligt en lidt anden grund:

“Pastor Fibiger, Eliaskirken i København, henvendte sig til Mændenes Hjem i Eskildgade og spurgte Sekretær Hans Olsen, om han kendte en Mand, der kunde lede Sønderskovhjemmet. Senere ringede Fibiger mig op og bad mig om at komme. Jeg rejste saa ned til Hjemmet og talte med Fru Neergaard baade om Hjemmet og Gerningen. Hjemmet blev paa det tidspunkt drevet af to Damer Frøkerne Justesen og Jørgensen. Det var i forsommeren 1922 [...] I 1923 kom der Bud efter mig igen. Om jeg ikke vilde overtage Ledelsen af Hjemmet, som herefter skulde selvstændiggøres. Jeg tog min Bestemmelse, og den 3. April 1923 tiltraadte jeg min ny Stilling – og lige saa snart vi – min Kone og jeg og vore to smaa

*Børn – havde sat Foden indenfor Døren, følte vi, at her hørte vi hjemme.*⁵³

Om den første mand, som H. Melchior tog imod på hjemmet, skrev han i “En enkelt Beretning”:⁵⁴

“Den første Mand, vi tog imod, hentede vi ved Toget i Nykøbing F. Min Medhjælper og jeg spadse-rede derind for at tage imod. Han var en pæn Mand, vel soigneret og slet ikke præget af alt det, han havde været ude i. Vi spadserede sammen ud ad Landevejen [...] 10 Km til Sønderskovhjemmet, og naaede Maalet lidt ud på de smaa Timer [...] Senere fik vi skaffet Plads til ham på et Optagelseshjem ved Fredensborg[...] Han fik plads paa bagsædet af Motorcyklen og vi kørte gennem Sjælland [...] Kl. 12 nat var jeg Hjemme igen og kunne sove roligt, indtil jeg igen om Morgenens skulle møde kl. 6 for at varetage min gerning blandt vore Mænd [...] Saa vidt jeg kan forstaa, fik han ogsaa fast Grund under Fødderne og fandt Fred med Gud og døde i Troen på en Frelser.”

Ved ankomsten havde familien Melchior to sønner med. Der skulle efterhånden komme flere drenge til søskendeflokken.

“Der blev ikke Kaffe paa Storebæltsfærgeren!”

Ingeborg og Hans Melchior Jensen fik seks sønner. Johannes Melchior (f. 1929) var den fjerde i rækken. Johannes Melchior voksede op på Sønderskovhjemmet. I en kortere periode i sin ungdom fungerede han som assistent ved hjemmet. Fra september 1996 til april 1997 fungerede Johannes sammen med sin hustru Karen som forstanderpar. Han har ligeledes varetaget bestyrelsesarbejde.

Vi har talt med Johannes Melchior⁵⁵ om Sønderskovhjemmet. Johannes Melchior

fortæller, at det var en langvarig kamp for forældrene at skaffe midler til hjemmets drift. Hans Melchior var konstant på farten og holdt oplæg om hjemmet i hele landet. Han sluttede ofte sine oplæg med at bede tilhørerne “gribe dybt i jakkeforet efter pungen”, så de kunne give et bidrag til hjemmet. Sætningen “Der blev ikke Kaffe paa Storebæltsfærgeren!” var som tidligere omtalt Melchior's udtryk, når han krydsede bæltes⁵⁶. Det var hans måde at fortælle det faktum, at han ikke havde råd til kaffe på færgeren. Bodil Neergaard var i mange henseender tæt på forstanderparret og udtrykte stor taknemmelighed overfor det arbejde, familien lagde i at drive hjemmet og i at skaffe midler til driften. Ved mange private lejligheder deltog Bodil Neergaard i familiens liv. I de første mange år var der slet ikke tvivl om, at forstanderparret skulle bo på hjemmet og være til rådighed hele døgnet. I den periode, Johannes Melchior varetog stillingen, flyttede han fra sit hus i Nykøbing til hjemmets forstanderbolig.

Samtalen med mændene, fortæller Johannes Melchior, var særlig betydningsfuld for faderen. Foregik den på forstanderkontoret, sørgede H. Melchior altid for, at der ikke var “et skrivebord” mellem ham og den mand, han talte med. Der var ingen “klienter” på hjemmet – alene “mænd”. Der fandtes selvsagt et reglement og husregler⁵⁷, men der var især tre forhold, der var helt afgørende for, om et menneske, der søgte om optagelse på hjemmet, kunne få ophold her. Man måtte ikke forlade hjemmet uden tilladelse, man skulle passe det anviste arbejde, og man måtte ikke drikke spiritus under opholdet. Enkle regler, men de har givet været udfordrende og vanskelige at efterleve for en del af mændene. I “Husordenen”⁵⁸ anføres endvidere, at breve og pakker “modtages og afsendes gennem hjemmets kontor”. Kl. 22 blev lyset slukket, og der skulle være ro. For det anviste

Bodil Neergaard på hovedtrappen sammen med Hans og Ingeborg Melchior Jensen. Drengen i baggrunden er Johannes. Foto (1939) venligst udlånt af Johannes Melchior.

arbejde blev der udbetalt en “Arbejdsdu-sør [...] der bliver godtskrevet den enkeltes Konto. For det indstaaende Beløb kan der faas udleveret Tobak, Skraa m.m. for indtil 3 Kr. pr. Uge Sygekassekontingent, Medicin og lignende fratrækkes Arbejdsdu-cøren eller det Depositum, der eventuelt er stillet. Kontante Beløb udbetales ikke inden vedkommendes lovlige Afrejse fra Hjemmet”.⁵⁹ Det betød, at mændene ikke disponerede fuldt over egne midler, mens de havde ophold på hjemmet. Så vidt vi har kunnet finde ud af, blev Reglement og Husorden fra 1923 videreført i en årrække. Vi har ikke kunnet se, hvornår der fandt revision sted.

Hverdagens morgen- og aftenandagt⁶⁰ blev suppleret med tilbud til mændene om ugentlig kirkegang søndag. Det var ikke et krav, men et tilbud, som nogle tog imod.

Det var heller ikke pålagt Melchiors sønner at deltage i kirkegangen, men det gjorde de, fortæller Johannes.

Tilbage til Hans Melchiors beretning om hjemmet. Vi er fortsat ved et aftenmøde på hjemmet i 1952. Melchior beretter:

“Men der var sandelig ogsaa nok at bruge pengene til. Den gamle Længe var uden Tag, 74 Ruder manglede, et Tag var spaanlagt men ikke bedre, end at der maatte bruges Paraply, naar det regnede o.s.v., Sommeren gik, og vi havde stadigvæk kun de 7 Mand – men saa kom Efteraaret, og vi fik pludselig 22 Mand, og der var kun Plads til 17 i Huset her. Resten blev saa stoppet ind i Gartnerhuset [...] Dér laa 7-8 Mand i ét Rum paa “Madrasser”. Senge nok havde vi heller ikke [...] Fru Neergaard, der var meget konservativ, vilde ikke ha’ nogen Forandring, men saa holdt hun Ferie i København, og jeg skrev frimodigt til hende, at vi havde pillet Skillerummene ned. Fru Neergaard blev først helt forskrækket, men senere blev hun glad ved Forandringer [...] Angaaende den aarlige Bazar vil jeg lige tilføje, at naar Valdemarsdagen faldt paa en Søndag – som den gør i Aar 1952 – holdt vi hele to Dages Fest [...] Men tilbage til Arbejdet paa Hjemmet. Vi er nu naaet til Aaret 1927, og vi havde stadigvæk intet Vaskehus, ikke nogen Rullestue og kun de gammeltdags W.C.’er med Hjærte i Døren”.⁶¹

Det var ikke kun i hjemmets første år, at de fysiske forhold var meget enkle og mangelfulde. Melchior fortsætter med en beskrivelse fra slutningen af 1930’erne. På det tidspunkt havde han været leder af hjemmet i mere end 15 år:

“Der havde hidtil ikke været Varme paa Værelserne. Et Central-Komfur blev stillet op, og det kunde i hvert Fald lune os om end ikke varme [...] Vi er nu naaet frem

til Aaret 1939. Og nu skulde vi ha’ rigtig Varme indlagt, faa et Badeværelse indrettet o.s.v. Men saa kom Krigen, og der blev Dyrtdid og Materiale-mangel. Det var ogsaa galt med Vandet. En Brønd paa den anden Side Stalden havde vi faaet, men det var ikke nok. Saa fik vi boret en Brønd nede i Haven, og den blev god, den kan faktisk ikke tømmes, saa meget Vand er der. Det kneb ogsaa med Vand til Stalden, idet Rørene derinde blev ødelagt af Ammoniakken.”⁶²

Ovenstående illustrerer en del af behovet. Hertil kom selvsagt det at skaffe mad, tøj og lignende i det daglige. Johannes Melchior omtalte, at faderen konstant var på farten for at skaffe midler til hjemmet. Ingeborg Mechior stod således ofte ene med det praktiske ansvar for de daglige fornødenheder. Johannes Melchior omtaler barndommen på Sønderskovhjemmet med stor varme. Trods forældrenes særdeles krævede arbejde var de samtidig opmærksomme og kærlige forældre.

De bortviste og de frelste

I årsberetning fra 1925 er der en artikel af pastor Fibiger. Den handler om alle de opslidte mænd, han som præst måtte begrave i deres “bedste alder”. “Sagen er jo, at der gaar saa meget Slid af Mændene. De lever stærkt, mens de er unge, øder for megen Kraft paa al Slags Daarlighed [...] siden kommer de saa ind i Arbejdets Kværn og males rundt i et stadig mere forceret Jag [...]”. Pastor Fibigers egentlige ærinde var at gøre opmærksom på, at den enkelte måtte besinde sig på, at døden kunne komme når som helst: “Tænk paa det, min Læser, og prøv saa dig selv, om du er rejsefærdig til, naar den Herre Jesus vil. At det dog ikke skulde blive din ulykkelige Lod at blive kaldt uforberedt bort ved en tidlig Død, saa Gud skulde sige til dig: “Din Daare! I denne Nat kræves din Sjæl af dig!” Lukas 12.20.”⁶³

To grundfortællinger er gennemgående i årsberetninger og øvrige tekster fra Sønderskovhjemmet. Den ene fortælling går på dem, der selv efter mange forsøg måtte opgives, eller som selv forlod stedet uden at have fundet Jesus. Den anden fortælling angår de frelste – de “der nåede det”:

I årsberetningen fra 1948 skriver forstander Melchior om en mand, der kom til Sønderskovhjemmet efter at have afsonet fire år for indbrud og vold. Han blev venligt modtaget, fik anvist et værelse og en seng. Senere, da han kom til hægterne, ville han af sted igen, men manden besluttede sig alligevel til at blive julen over. “Jeg kan ikke med al den Kristelighed”, citeres manden for, men han kunne heller ikke holde sig fra den, skriver Melchior. “Han var blevet et søgende Menneske og klamrede sig til Ordet. “Søger, saa skal I finde [...]” Kort Tid efter fandt han det største, et Menneske kan finde. Han var blevet et omvendt Menneske”.⁶⁴ Manden fik arbejde, blev gift, men døde tidligt på grund af det slid på kroppen, som hans tidligere udsvævende liv havde bevirket.

I den følgende årsberetning fra 1949 er der en tilsvarende historie. Den mand, der her fortælleres om, blev syg kort tid efter sin ankomst til Sønderskovhjemmet. Melchior skriver, at de ofte sad ved hans seng og talte med ham “om det største og vigtigste på Jord: Jesus Kristus, der kom ikke for at dømme, men for at frelse [...] Vor Ven så en åben dør ind til Guds rige og gik ind af den”.⁶⁵

Men hvor kom mændene fra – og hvad blev der af dem sidenhen?

Hvor kom de fra – og hvor blev de af?

I Årsberetning 1944 er der en opgørelse, der viser, at der det år foruden de mænd, der var der ved begyndelsen af året, blev optaget 47 mænd: 26 anmodede selv om optagelse, 5 blev henvist af politiet, 6 blev

henvist af Psykopatanstalterne ved Herstedvester, 2 henvist fra sogneråd, 2 henvist fra familie, 1 henvist af Kirkens Korshær, 1 henvist af Grønlands Styrelse, 1 henvist fra Hospitalshjælpen i København, 2 henvist fra Dansk Værneselskab, 1 henvist fra Arbejdshuset i Sdr. Omme. “Af disse Mænd rejste 17 i Plads, 10 til deres Hjem, 6 rejste for selv at søge Arbejde, 1 blev anbragt i Familiepleje, 2 blev afhentet af Politiet, 3 forlod Hjemmet uden at meddele det. 1 blev indlagt paa Sygehuset i Nykøbing F., 1 rejste til Tyskland, 1 blev anbragt på Sygehjemmet i Vordingborg, 1 blev indlagt paa Rigshospitalet og 1 blev paa Grund af daarlig Opførsel bortvist fra Hjemmet”.⁶⁶

I beretning for året 1992 er der en tilsvarende opgørelse. Det år blev 157 mænd indskrevet: 99 havde selv henvendt sig, 6 kom fra Kirkens Korshær, 2 fra Kofoeds Skole, 3 fra Mariatjenesten, 1 fra Mændenes Hjem i København, 1 fra Kriminalforsorgen, 2 fra Blå Kors, 7 fra Kriminalforsorgen, 2 fra Hospitaler, 4 fra Sundholm, 8 fra Forsorgshjemmet Saxenhøj, 1 fra Forsorgshjemmet Kanalgården, 6 fra andre forsorgshjem, 5 fra socialforvaltningen i Nykøbing Falster, 7 fra socialforvaltningen i København, 1 fra politiet, 1 fra læge, 3 fra private.⁶⁷

At der kom 8 fra Saxenhøj viser, at der har været et vist samarbejde de to instanser imellem på det tidspunkt. Johannes Andersen skrev, at der i 1992 også havde været udskrevet 157 personer til følgende: 54 rejste uden at opgive adresse, 33 rejste uden at meddele det, 19 var udeblevet, 16 havde fået værelse eller lejlighed, 16 var blevet optaget på andre institutioner, 6 havde fået arbejde, 4 var taget til deres hjem, 3 til amtshospital, 2 til familie, 2 til højskole og 2 blev bortvist.

“Man vil deraf kunne se”, skriver Johannes Andersen, “at de fleste tager af sted igen uden at have en plan for sin tilværelse, man “flygter” fra sted til sted, og denne

rastløshed præger mange”.⁶⁸ Men han fremhævede samtidig, hvilken stor hjælp stedet havde af de “fastboende” i det daglige arbejde. Mange forlod stedet, men nogle blev i årevis. Det ser ud til, at det kun var et meget lille fåtal, der bortvises, når man ser de opgørelser i årsberetningerne, der specielt fra Johannes Andersens tid blev et gennemgående indslag. Ifølge hjemmets leveregler kunne bortvisning ske, hvis man ikke overholdt husets regler for god opførsel.

På baggrund af de tal, der angives i forskellige årsberetninger, er det forståeligt, at sætningen, om at de ledende på Sønderskovhjemmet ikke opgiver, men at de prøver igen og igen, bliver så gennemgående en fortælling om Sønderskovhjemmet. Under alle omstændigheder er der ingen tvivl om, at mange mennesker i en vanskelig situation har fundet en øjeblikkelig hjælp på Sønderskovhjemmet i form af en varm seng, mad, tøj og venlig omsorg.

Fra Hjemmet til Anstalten

Christian Marcellus Vestergaards papirer findes i Sønderskovhjemmets arkiv og i arkivet på Saxenhøj.⁶⁹ Arkivet over hjemmets mænd består overvejende af breve. Vi har især set på brevene fra H. Melchiorss embedsperiode fra 1923 til 1960. Der er bemærkelsesværdigt mange breve mellem forstanderen og mændene. Anstalten Saxenhøjs arkiv fra samme periode består overvejende af journaler – ikke af breve. Efter få år på hjemmet Sønderskov blev Vestergaard sendt derfra og til Anstalten. Det fremgår af Vestergaards papirer ved indskrivningen på Anstalten,⁷⁰ at han “var udlært colonial commis [...] har modtaget fattighjælp, har vagabonderet og betlet [...] Er straffet for det sidste samt for pengeafpresning [...] forstander Melchior Jensen udtaler at han ikke kan klare sig selv “udenfor” [...]” Indkom i Anstaltens Pleieafdeling 13. november 1929 [...] med hjælp fra

Thoreby Sogneraad (garant for betalingen). Død på Anstalten, den 9. april 1966 “.”⁷¹

Vestergaard var en af de mænd, der ikke klarede sig videre fra Sønderskovhjemmet og ud i livet. Hans deroute betød anbringelse på Anstalten Saxenhøj i 37 år. Der er bevaret breve fra Vestergaards mange år i Anstalten. Det var et liv med mange vanskeligheder. Eksempelvis er et brev fra 1930 til inspektøren måske et typisk udtryk for hans besværligheder:

“Paa Foranledning af Herr. Plejer Hans Hansen om at tilskrive Dem angaaende mit Uheld i Gaarden for 10 Dage siden, skal jeg meddele Dem, at det begyndte med at Carl Petersen, [...] slog mig med knyttet haand 4 Gange i Ansigtet, [...] idet han sagde at jeg ikke skulle bagtale ham. Det havde jeg heller ikke gjort [...] Da det jo var mig det gik ud over, da jeg er daarlig disponeret til at Forsvare har jeg bestemt mig til at det ikke skal ske oftere. Mit Arbejde har jeg til enhver Tid gjort til største Tilfredshed og skal fremtidig gøre det saalænge jeg er her idet jeg saa haaber paa fortsat Velvilje fra de ledendes Side her paa Pleianstalten og haaber saa, at denne sag dermed sluttet,

Ærbødigst
Chr. M. Vestergaard”⁷²

I et brev fra 1931 henvendte inspektøren sig til Vestergaards hjemsovn for at sikre den fortsatte betaling for opholdet. Der lades ikke tvivl tilbage om inspektørens moralske dom over Vestergaard. Der står bl.a.:

“Omkring Indlæggelsen her den 13. November 1929 af Christian Vestergaard bad Sogneraads-formanden om en Udtalelse angaaende samme Person, naar der var forløbet en passende Tid.

Som De erindrer, blev han overført til herværende Anstalts Pleieafdeling fra Optagelseshjemmet Sønderskov pr. Flintin-

ge⁷³, fordi han beredte denne Institution og dens Forstander, især den sidste, saa mange Ærgrelser, at Samværet med ham på Hjemmet led derunder, idet han var trodsig, ond, doven og løgnagtig. Forstanderen, som jeg kender, henvendte sig da til herværende Anstalt, og bad, om vi vilde hjælpe ham ud af disse Vanskeligheder” [...] “Det er vor Tro, at denne Mand med sit lette og flygtige Temperament og sine slette Vaner ikke kan begaa sig udenfor i Verden dertil er baade hans Karakter og Villie for ødelagte eller dog stærkt forkvaklede. Man ved der hos ikke, hvor man har ham, han er lumsk, og uberegnelig, og han kan utvivlsomt foretage sig Handlinger, der udspringer af Hævn mod formentlige Modstandere”

Brevvekslingen mellem H. Melchior og mange af hjemmets mænd var for manges vedkommende beretninger om det at klare sig ude i livet – især på grund af afholdenhed og “tilflugt hos Gud” samt opmuntringer og støtte fra forstanderen. Men ikke i Vestergaards tilfælde. Inspektørens moralske vurderinger af Vestergaard falder meget ved siden af den omgangstone og ordvekslinger, vi ellers har fundet i brevene.

Få år tidligere så det anderledes ud for Vestergaard. I et brev til H. Melchior med anmodning om optagelse på hjemmet står der: “Til forstander Melchior Jensen fra Chr. Vestergaard”. Det var en anmodning om at få plads på Hjemmet, da han ikke havde fået en plads til 1. maj, og da alle arbejdshjem i København var besat. “Jeg er absolut ædruelig, er troende ung Mand og har besøgt Guds Tjeneste i Kirker og Møder i Vinter, er rask, og er villig til forefaldende Arbejde og forlanger ingen Godtgørelse i Penge”.⁷⁴

Samme dag skrev Vestergaard i et brev til Bodil Neergaard: “Til fru De Neergaard fra Chr. M. Vestergaard”. Han takker for brev, “hvoraf jeg ser at Pladsen til enhver Tid staar

mig aabent paa Hjemmet”. Han takker og skriver, at han søger plads som kommis, men hvis han ikke får plads, vil han være meget taknemmelig for et ophold på hjemmet.⁷⁵

Vestergaards ophold på hjemmet kom til at vare to år. Meget tyder på, at han udviklede en sindslidelse i den periode. Forstanderen skriver herom til Skyum-Hørdums Sogneraad, at han måtte konstatere, at man ikke kunne have Vestergaard på hjemmet længere:

“Han har nu været her i 2 Aar og naar han har faaet Tilladelse til blive her saa længe er det fordi hans Moder meget indtrængende har bedt os om at beholde ham og fordi jeg stadig har tænkt at han skulde kunde blive saadan saa han igen skulde kunde sendes ud og klare sig selv.

Det er jeg imidlertid blevet klar over at han aldrig vil kunde komme til da hans mentale Tilstand er af en saadan Beskaffenhed at hverken han eller Samfundet vil være tjent med at han kommer ud paa egen Haand. Da hele hans Færd og Maade at være paa har udviklet sig saadan at han kun er til Skam og Skade for de andre her boende Mænd og for Hjemmets gode Aand og Tone i det hele taget og da der absolut ikke er noget at stille op med ham, skal jeg tillade mig at spørge, hvad De mener der bør gøres for ham. Efter min Mening vil han, hvis han ikke bliver sendt et eller andet Sted hen hvor han er under streng Kontrol enten før eller senere begaa en eller anden Ulykke, hvorfor De snarest bedes meddele mig, hvad De tænker Dem at gøre med ham da han absolut, snarest mulig, maa skifte Opholdssted”.⁷⁶

Breve af Vestergaard skrevet under tiden på Sønderskovhjemmet tyder på, at hans tilstand var skiftende. Håndskriften skiftede fra meget smuk og regelmæssig til meget uregelmæssig og “hoppende”. Han var antageligt psykisk syg. Her i et brev til den lokale politimester:

(Brevet er en ansøgning om at købe revolver og ammunition) [...] "saafremt der skal Tilladelse eller Kort til for at købe begge Dele [...] Jeg agter mig en Rejse til Tyskland for at faa fast Stilling der. Jeg er ikke særlig kraftig Bygget og kan derfor have brug for Nødværge". I brevet er en afskrift af en anbefaling fra 1913, da han arbejdede som "Expedient".⁷⁷

Vestergaard har uden tvivl haft det svært på hjemmet. Men han ville gerne være der. Han henvendte sig til sognepræst A. Fibiger med en bøn om, at Fibiger som bestyrelsesmedlem kunne udvirke hos forstanderen, at Vestergaard fik lov at blive på Hjemmet. Han begrundede ønsket med den sorg, det ville forvolde familien, hvis han igen blev straffet: "Det har været min Moder, Broder og øvrige ansete Familie en stor Sorg at læse om i Bladene hver Gang jeg har været straffet." Vestergaard ville, skriver han, uden ophold på Hjemmet "være henvist til Tiggeri".⁷⁸

Vestergaard fortsætter meget ihærdigt sine forsøg på at få tilladelse til at blive på hjemmet, her en henvendelse til politiet, hvori han beder om hjælp til at måtte blive på Hjemmet i mindst fem år. Argumentet er, at heller ikke politiet kan være interesseret i, at han kommer ud og begår nye lovovertrædelser. Og politiet betrygges ved, at "Hjemmet er under stadig kristelig Paavirkning ogsaa af fremmede Talere". Samtidig argumenterer Vestergaard imod at slippe en af Lenins tilhængere ud: "Skulde De mulig have Indtryk af at jeg er én af Lenins Tilhængere er dette maaske ikke ganske forkert. Enhver Politisag for mig bliver appelleret til højere Instans".⁷⁹

Det ser ud til, at Vestergaard stadig får det dårligere. Der findes også henvendelser til formanden for retslægerrådet, hvori Vestergaard dels klager over gartner Hoffmeyer, dels beder han om støtte til at få en varig

plads på Hjemmet. I brevet omtaler han forstanderen som "Lovkristen" og Geill som "Naadeskristen".⁸⁰ Til læge frk. Bindlev, Statshospitalet i Viborg, anmoder Vestergaard lægen om at bede for sig. Han skriver også: "De ved at jeg er Sovjets hemmelige Gesant i Danmark", og at han "behersker alle Grene af Videnskab og er bekendt for mit farlige Mod hvilket har høstet talrige Exemplar".⁸¹ Til Stiftsamtmænd klager Vestergaard – nu over forholdene på Hjemmet – og han kalder mændene på hjemmet "bolsjevikaktige i al deres Optræden, dumme og storpralende volds mænd".⁸²

Fra Vestergaards mange år på Anstalten Saxenhøj findes der kun få breve. Han skriver et til Bodil Neergaard, "Til "Enkefru B. de Neergaard . Formandinde for: "Sønderskovhjemmet" Fuglsang pr. Flintinge" fra Chr. M. Vestergaard. Han mindes i brevet første gang, han skrev om optagelse på Hjemmet, og han skriver, at han opholdt sig der i to år og to måneder, og at han nu havde været på "Plejeanstalten v. Saxkøbing" i to år. Han bad om at få sendt en "Pakke med lidt Frugt eller Kage. Min Moder er Enke og har været i flere Aar, og er derfor henvist til at leve af Aldersrenten 55 Kr. pr. Maaned i København".⁸³

Fra Hjemmet og ud i verden som arbejdsfør

Mændene på Sønderskovhjemmet måtte i de første mange år forpligtige sig til at levere arbejde i hjemmets tjeneste i mindst et halvt år. Sandsynligvis var det mere af hensyn til hjemmets ofte anstrengte økonomi end af præventive årsager. Ofte gik det anderledes. Mange mænd forlod stedet i utide. Alligevel strakte Sønderskovhjemmet sig langt og var (personificeret ved forstanderen) gennem år i ret tæt kontakt med mange af mændene, ligesom disse vendte tilbage til hjemmet ved festlige lejligheder på ferieophold og lignende.

Ocke Christian Andersen, f. 11. november 1900 i Tønder, var en af mændene på Hjemmet og en meget flittig brevsriver. Stambogen⁸⁴ indeholder en række breve. En del skrevet af Ocke Christian Andersen til forstanderen. Ocke Andersens breve er velskrevne og ganske udførlige. Han var en flittig brevsriver, hvilket forstanderen også var. Der findes 33 breve fra Ocke Andersen til H. Mechior og hans hustru. De allerfleste er svarbreve. Det indicerer, at også forstanderen var en særdeles flittig brevsriver. Tonen er meget venlig og nærmest familiær i alle brevene. Det sidste brev er fra 1933. Langt de fleste er skrevet mellem 1927 og 1930. På dette tidspunkt var Ocke Andersen 33 år. Hans videre skæbne kender vi ikke. Stambogen indeholder også nogle breve fra Ocke Andersens far til forstanderen/bestyrelsen.⁸⁵

Ocke Andersen ankom til Sønderskovhjemmet 7. august 1926. Den 2. august 1927 rejste han til Haslev Kontrolskole for at uddanne sig til kontrolassistent. H. Melchior skriver om Andersen, at "han var et meget flinkt menneske at have her. Han skal nok blive et troende menneske".

Forinden havde Nyborg Straffeanstalt henvendt sig til forstanderen om Ocke Andersens mulige ophold på Hjemmet. I brevet anmodes om optagelse på Sønderskovhjemmet af Ocke Andersen (sign. J. Henriksen). Brevet rummer endvidere oplysninger om, at Ocke Andersen som bankassistent havde tilegnet sig 220 kr. ved en lejlighed og ved en anden et mindre beløb. Dette var grunden til anbringelsen i Nyborg. Brevet omtaler straffens længde. Det var første gang, at Ocke Andersen blev straffet. Der omtales en anden fra samme straffeanstalt, der ligeledes skulle have været overført til Sønderskovhjemmet, men som fortrød.⁸⁶

Med hensyn til "det flinke og troende menneske" fik forstanderen ret. Ocke Andersen skrev taknemmeligt om sit ophold

på uddannelsen: "[...] dette Ophold vil faa en stor Betydning for mig ude i Livet og videre om det er muligt at vende tilbage saafremt han ikke straks faar en Stilling"⁸⁷. Tre måneder senere takker Ocke Andersen på ny H. Melchior. Denne havde kautioneret for lån til hans skoleophold. Han sendte også en særlig hilsen til Bodil Neergaard.⁸⁸ Han nævnedes ligeledes betydningen af egne "Forpligtelser overfor Gud [...] skænke det en Tanke at skulle staa til Regnskab for sine Handlinger [...] og [...]vi kan ikke undvære en Frelser[...]"

Den tætte kontakt mellem forstanderpar og Ocke Andersen fortsætter. I november 1927 skriver han bl.a.: "Takker igen for brev og pakke med bl.a. sokker". Han henviser i brevet til en plads, han måske kunne få. Det kunne være i en (indremissionsk) forening (han omtaler pladsen som forening). Ocke får angiveligt plads hos en missionsk (hans udtryk) familie. Det kniber med økonomien. Lønningen udbetales først efter ½ år i pladsen, skriver Ocke Andersen bl.a.⁸⁹

Flere af Ocke Andersens breve afsluttes med et NB!. F.eks. dette: "Hvorledes gaar det med Missioneringen? Er den samme Aand over den som i Fjor? Jeg vilde inderlig haabe at Gud maatte aabne Hjerterne, saa hans Ord fik Lov til at passere, Gud til ære og Mennesker til Gavn"⁹⁰

I et senere brev udtrykker Andersen sig således om samme: "Imidlertid er jeg glad for at være kommen over de første Vanskeligheder og Gud vil sikkert ogsaa fremdeles føre mig, saa jeg kan vinde mine Medmenneskers Agtelse"⁹¹

I juli 1928 blev Ocke Andersen inviteret til at holde ferie på Sønderskovhjemmet. I slutningen af samme måned aflagde han Hjemmet besøg – cyklede hjem på 8 timer skriver han.⁹²

Året efter blev det til et ferieophold på Lolland. Han var meget taknemmelig. "Det er mit andet Hjem" skriver Ocke Andersen

[...]” til trods for at jeg dog selv er født og opdraget i et baade stort og godt Hjem. Men jeg har Gang på gang maattet erfare, at det ikke er det Ydre, det kommer an paa men Aanden og Forstaaelsen mellem Forældre og Børn [...]”.⁹³

Den meget tætte kontakt mellem forstanderparret og Ocke Andersen varede ved. Også mere familiære oplysninger udveksles i brevene. Her et brev fra 1927:

“Allerførst vil jeg sige hjertelig Tak for Brevet med Indhold. Desværre kan jeg foreløbig ikke andet end takke paa Papiret, men denne Tak kommer til Gengæld fra Hjertet. Man kan jo nu engang ikke være helt uden Penge. Min Samvittighed var helt betyngt, fordi jeg ikke kunde skrive til de Mennesker som jeg er kommet til at holde af paa Lolland og saa har jeg jo ikke haft saa faa smaa Udgifter til Bøger og Skrivemateriale. Selv om mine Forældre tilsyneladende ikke endnu tør betro mig lidt Lommepenge, saa har jeg dog den faste Formening, at De Forstander, i den Retning stoler paa mig, ellers vilde jeg ogsaa blive meget ked af det. Jeg bebrejder mine Forældre aldeles ikke noget, da de jo før har faaet tydelige Beviser paa min Letsindighed, men jeg tror at mine Forældre ikke tilfulde Forstaar hvilken Betydning det har at være troende. Som troende Menneske har man dog Forpligtigelser overfor Gud og man maa jo ogsaa skænke det en Tanke, engang at skulde staa til Regnskab for sine Handlinger. Som vantro Menneske gør man sig ikke store Tanker over for dette. For hvis man gjorde det, vilde man snart komme til Erkendelse af, at vi ikke kan undvære en Frelser. Man kan blive angst og bange ved Tanken om, at ens Synder ikke var tilgivne. Hvorledes skulde man møde sin Frelser naar den Dag kommer. Det maatte blive rædselsfuldt. Meget nyt kan jeg ellers ikke berette her fra Haslev. Vi havde i forrige Uge forskellige Møder

her til Fordel for Sudan Missionen. Blandt andet var der ogsaa Aftensgudstjeneste, det var festligt. Jeg har i de Dage mødt flere Bekendte og talt med Dem. Bl.a. pastor Bøgh, København, Missionær Ludvigsen, Saksøbing, og Hustru Frk. Hanigmann som jeg besøgte en Aften paa Højskolen. Jeg blev trakteret med Flødeskumskager! Saa har jeg flere Gange været inviteret hos Mølgaard Jensen, de er altid meget flinke. Forleden Aften spillede jeg paa Orgel til Aftenandagten, de havde nemlig Besøg. Jeg glæder mig til Kursuset her snart er forbi, for jeg imødeser med Spænding Examenstiden. Men nogen Fare for at dumpe er der ikke, da jeg lige fra Begyndelsen af har været længst fremme. Idet jeg haaber, snart at kunne mødes paa Lolland igen, forbliver jeg med Hilsen til deres Hustru og Børn samt alle Bekendte paa Hjemmet. Deres taknemmelige og hengivne

Chr. Andersen”⁹⁴

At Ocke Andersen blev “et flinkt og troende menneske” – også i forstanderens optik – er der ingen tvivl om. Han blev en repræsentant for det, man gerne ville opnå med sin indsats, ligesom han blev et eksempel på, at kærlighed og tillid var det, der skulle til for at skabe forandring.

At hjælpe – men på hvad?

“Og kendte du den hårde kamp,
din Næste tit må kæmpe,
Så tog du ikke hårdt på vej
med ham – men for med lempe”

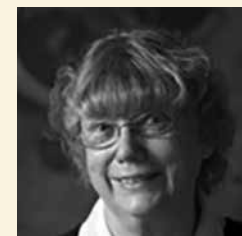
Sådan lyder et vers i en sang, der er afskrevet i Johannes Melchior's erindringer.⁹⁵ Vores generelle indtryk er, at Sønderskovhjemmet i høj grad forsøgte at “fare med lempe”.

Anstalten Saxenhøj blev oprettet for at løse et socialt problem, der ikke kunne løses tilfredsstillende på de forskellige lokale fattiggårde. Anstalten skulle i første række

løse en samfundsopgave. I anden række skulle den løse en opgave overfor den enkelte indsatte med henblik på at få ham eller hende genindsat i samfundet. Det skulle ske gennem kontrol, disciplin og genopdragelse. Sønderskovhjemmet blev oprettet for at tage hånd om det menneske, der var faret vild i livet. Det var mennesker, som ikke havde noget hjem, og som oplevede sig stemplet som afvigende. Her var det frelse, tilgivelse og tillid, der var kodeordene. “Vi er sædemænd og ikke høstfolk”, som det blev udtrykt.⁹⁶ Indsatsen var rettet mod den enkelte, ikke mod samfundet. Tillid frem for disciplin var ledemotivet, som vi ser det i fortællingen om Ocke Andersen. På Saxenhøj hentede politiet de mænd tilbage, der stak af – også fordi en del var indsat med en dom. På Sønderskovhjemmet kom politiet ikke efter dem, der valgte at forlade stedet, og de bortgæede blev som regel ønsket velkommen tilbage, når de dukkede op igen. Enkelte måtte opgives, men det var kun et fåtal, der som Vestergaard blev overført til en anden institution med et mere kontrollerende regime. Alligevel er det tydeligt, at der også på Sønderskovhjemmet var en grænse for accepteret adfærd. Som selvejende institution uden offentlige tilskud kunne man der tillade sig at bortvise dem, der ikke passede ind. Den mulighed havde Anstalten Saxenhøj ikke.

Det gennemgående ved Sønderskovhjemmets virksomhed er måske, at man gik ud fra, at en varm seng, god mad, eget pænt indrettet værelse ville vise den enkelte, at han var et menneske. Gode forhold ville fremme lysten – dels til at bidrage med noget til det fællesskab, der blev bygget op – dels til at høre Guds ord og ændre adfærd.

Den tilgang sætter spørgsmålstejn ved det, der også i dag diskuteres i forhold til mennesker på offentlige ydelser: Er det økonomisk tvang eller menneskelig tillid og forståelse, der skaber forandring for den enkelte, der befinder sig i en udsat situation?⁹⁷

Birgit Kirkebæk (f. 1938) er læreruddannet fra Emdrupborg Statsseminarium 1960. Cand.pæd. 1982, Lic.pæd. 1985, Dr. pæd. 1993. Har været ansat som lærer og skoleinspektør på specialskoler i perioden 1960-1982. Fra 1982- 2000 ansat som lektor på Danmarks Lærerhøjskole/DPU. Har skrevet en række bøger om specialpædagogik og handicapshistorie.

John Bertelsen (f. 1945) er pædagoguddannet i 1971. Cand.pæd.pæd. 1986 fra Danmarks Lærerhøjskole. Har bl.a. været ansat som seminarielærer i psykologi og specialpædagogik 1983-1990, lektor i pædagogik ved Seminarieriet for Formgivning 1990-2001 og fra 2002 til 2012 specialpædagogisk konsulent ved Videnscenter for Specialpædagogik, ViSP. Har desuden skrevet en lang række værker om uddannelse, læring og pædagogik.

Birgit Kirkebæk og John Bertelsen har sammen skrevet “Uønsket i Danmark – bortsendt til Amerika”.

Litteratur:

Andersen, Johannes: *Sønderskovhjemmet 75 år. 14.maj 1918-14.maj 1993*. Nykøbing F. Sønderskovhjemmet, (1993) (Forkortet Sønderskovhjemmet).

Austen, Jane: *Fornuft og følelse*. Forlaget Her-nov (1974) i samarbejde med Nyt Dansk Litteraturselskab.

Bertelsen, John og Kirkebæk, Birgit: *Uønsket i Danmark – bortsendt til Amerika*. (SFAH, 2014) (Forkortet Uønsket i Danmark).

Brems, Lea og Lyhne Vagn: *Panoptikon – magtens øjne*. (Forlaget klim, 2011) (Forkortet Magtens øjne).

Brandt, Palle R: *Mennesker omkring et gods*. Nykøbing F. Kulturmindeforeningen og Musset Falsters Minder, 1988.

Braüner, Johanne: *Mathilda Wrede*. Faglig Læsning Nr. 196. Tidsskrift for Skole og Hjem. (Aug. Olsens Boghandel, 1948.).

Essel, Frank Th.: *Guds sendebud til fangerne. En beretning om Mathilda Wredes liv og værk*. (O. Lohses Forlag Eftf, 1948).

Gyldenkerne, Else Gade – Nielsen, Inge Langeskov og Rasmussen, Karin Suhr (red.): *Matadorer*. (LASA Lokalhistoriske Arkiver i Sydøstdanmark, 2014) (Forkortet Matadorer).

Haderup (red.): *Beskrivelse Over 76 Fattighus i Lolland-Falsters Stift*. (Det Kgl. Sundheds Collegium, 1863). (Forkortet Haderup).

Hare, Kirsten: Mathilda Wrede. In: *Poul Müller m.fl.: Foregangsmænd bd.2*. (Gyldendal, 1967).

Jensen, Henry: 45 års arbejde med mennesker, Johannes Andersen. In: *Årbog Lolland-Falsters Historiske Samfund*, 1992. (Forkortet 45 års arbejde).

Jubilæumsskrift 1918-2008. Ved forstander Flemming Jantzen. Sønderskovhjemmet. (Forkortet Jubilæumsskrift).

Melchior Jensen, Johannes (red.): *Et tilbageblik. Fhv. forstander H. Melchior Jensen og hustru fortæller om Sønderskovhjemmet 1923-1960*. (Nykøbing F, 2013). (Forkortet Et tilbageblik).

Neergaard, Bodil: *Spredte træk af mit liv*. (G.E.C. Gads Forlag, 1941) (Forkortet Spredte træk).

Neergaard, Bodil: *Et træk fra Lysets Kamp imod Mørket*. Håndskrevet udateret beretning. Sønderskovhjemmets Arkiv.

Rådet for Socialt Udsatte: *Udsat for evidens – en antologi om evidensbølgens indtog på området for socialt udsatte* (2016). (Forkortet Rådet for socialt udsatte).

Salmonsens Leksikon, Bind XII. s. 331. (København, 1922). (Forkortet Salmonsens).

Sørensen, Otto og Petersen, Henrik (red.): *Orientering nr.37*. Lokalhistorisk Forening & Arkiv Toreby Sogn, (2013).

Årsberetninger:

www.flintinge.dk, www.soenderskovhjemmet.dk og Sønderskovhjemmets arkiv. Fra nr.1 1920, herefter beretninger årligt fra 1925. Enkelte årgange har vi ikke haft adgang til. Andre dokumenter fra samme kilder. Om hjemmet 1982, Reglement og Vedtægter 1923, Vort Blad 1923. Udklipsmappe m. avisomtale.

Sønderskovhjemmets Protokol 1923. Ibid. 2 breve til pastor Fibiger fra Bodil Neergaard. Thora Justesen: En beretning i dagbogsform. Udateret. Sønderskovhjemmets Arkiv. Toreby Lokalhistoriske Forening og – Arkiv.

Stamnumre:

Stamn. 111: Ocke Christian Andersen. Sønderskovhjemmets arkiv.

Stamn. 5363: Christian Marcellus Westergaard. Saxenhøjsamlingerne.

Noter:

1. Ellen Bodil Neergaard, 10.2.1867-18.5.1959, godsejer. Født i København, død på Fuglsang, begravet i Toreby. Neergaard blev som 18-årig gift, og hendes mand ejede Fuglsang og Priorskov godser på Lolland. Ægteskabet var barnløst, og efter mandens død 1915 overtog hun selv driften af godserne.
2. 3. udgave af Dansk Biografisk Leksikon (1979-84).
3. Møltrup Optagelseshjem er i lighed med Sønderskovhjemmet fortsat i brug, jf. Kristeligt Dagblads artikel om Møltrup Optagelseshjem 22. december 2016, forsiden af del 2.

4. Mathilda Wrede (1864 – 1928) I 1886 oprettede Wrede “Toivola”, en gård for arbejdsløse nyligt løsladte fanger.
5. Kornmagasinet ved færggården i Sundby. Se Tage Jensen og Henrik Pedersen Matadorer, s.87.
6. Flintingegård var en af godsets større gårde. Den er nu revet ned.
7. For Bodil de Neergaards sociale og filantropiske arbejde tildeltes hun 1947 fortjenstmedaljen i guld.
8. Bodil de Neergaard i “Matadorer”, s.87.
9. Sønderskovhjemmets historie. www.soenderskovhjemmet.dk
10. Ibid.
11. Skovareal 1363 tdr.l. Fuglsang, Priorskov samt Flintingegården har 110 tdr. 1 Ager 118 tdr. Eng, hertil Fæstegården i Nagelsti med 193 tdr. 1 Ager. Fuglsang har et Areal på 500 tdr.l ager, 100 tdr.Eng og 30 tdr. Have, 33 Heste 140 Malkekøer og 60 stk. Opdræt. Fra C.C. Haugner (1912): Gamle Lollandske gårde. I “Orientering”, Lokalhistorisk Forening & Arkiv Toreby Sogn, nr.37 s. 2
12. F.eks. ved Knuthenborg gods: Karen Knuths friboliger, oprettet 1879.
13. Haderup.
14. Her opførtes Maribo Amts Arbeids-, Tvangsarbeits- og Daareanstalt fra 1864-66. Åbnede 1.maj 1866.
15. Jeremy Bentham (1748 -1832). Se også Magtens øjne.
16. Panoptikon er en type fængselsbygninger designet af Jeremy Bentham i slutningen af 1700-tallet. Det muliggør, at en overvågende person kan observere (græsk *-optikos*) alle (græsk *pan-*) fanger uden at de er i stand til at vide om de bliver overvåget eller ej, derfor skabende en “følelse af en usynlig alvidende”.
17. Kopi af Korrespondance, Bd. 1-10. Heri indberetninger vedr. tvangsarbejde (indkomne og løsladte) Saxenhøjsamlingerne.
18. De markante bygninger et fortsat i brug. Anstalten – nu Saxenhøj – bruges som forsorgshjem af den kommunale socialpsykiatri og handicapforvaltning.

19. Uønsket i Danmark.
20. Spredte træk.
21. Lokalhistorisk Forening, Toreby Sogn. Orientering nr. 37, forår 2013 s. 2.
22. Oplysninger fra Dansk Kvindebiografisk Leksikon.
23. Salmonsens, s. 331.
24. Karitative organisationer står for det barmhjertige og næstekærlige.
25. Den store Danske Encyklopædi 1997, bd. 9, s. 354. Danmarks Nationalleksikon.
26. Sønderskovhjemmet, s. 10.
27. Brev fra Bodil Neergaard til pastor Fibiger af 5. april 1923.
28. Et tilbage.
29. J. Leth: Sønderskovhjemmet. Vort Blad, foråret 1923, s. 2.
30. Thora Justesen: Et aabent Brev. Vort Blad, foråret 23, s. 4.
31. Dansk Kvindebiografisk Leksikon. Opslag Bodil Neergaard grundlægger af Sønderskovhjemmet.
32. Sønderskovhjemmet.
33. Brev af 5. april 1923 fra Bodil Neergaard til pastor Fibiger.
34. Årsberetning for 2007. Træk af Sønderskovhjemmets historie. Jubilæumsnummer 1918-2008, s. 4-9.
35. Et tilbageblik, s. 8.
36. Sønderskovhjemmet.
37. Et tilbageblik.
38. 45 års arbejde, s. 9-10.
39. Sønderskovhjemmets arkiv. Scrapbog 1968.
40. Sønderskovhjemmets Arkiv. Mape betegnet Udklip. M.M. I denne mappe er indklæbet avisartikler mest fra den lokale presse, men også ved særlige lejligheder fra større aviser. Desuden er der få andre artikler (Indre Missions Tidende 1939, 1952, Vort Folk julen 1941). Artiklerne er ikke sat i tidsmæssig orden. Samlingen starter med 25. års jubilæet i 1943, men der findes også midt i samlingen enkelte udklip fra 1918. Der er en del fra Melchiors 80 års dag i 1956.
41. Sønderskovhjemmet. Årsberetning 1943. Referat indsat fra Lolland-Falsters Stiftstidende den 15. maj 1918.

42. Sønderkovhjemmets Husorden 1923, § 2.
43. Sønderkovhjemmet. Årsberetning 1928, s. 3.
44. Sønderkovhjemmet. Årsberetning 1933 s. 4.
45. Sønderkovhjemmet. Årsberetning 1933, s. 8.
46. Sønderkovhjemmet. Årsberetning 1946, s. 5.
47. Sønderkovhjemmet. Årsberetning 1950, s. 3.
48. Sømåndshjemmet i Nykøbing F. var en del af den Indenlandske Sømandsmission På hjørnet af Færgestræde og Vestergade lå L.P. Hansens Beværtning, der blev til Sømåndshjemmet. Man skulle denne vej, hvis man skulle færges til Lolland.
49. Forstanderpar mellem 1993 og 2016: Mona og Bent Rosendal Jensen 1993-1996. Johannes og Karen Melchior Jensen 1996-1997, Jørgen Jørgensen og Agnete Jørgensen 1997-1999, Flemming Jantzen 2000 – 2015. I 2015 tiltrådte den nuværende leder Torben Granfeldt.
50. Jubilæumsskrift, s.4-9.
51. Allerede i 1917 startede hjemmet, men først efter en nybygning året efter 1918 markerer man den egentlige start.
52. Jubilæumsskrift, s.4.
53. Ibid.s.5.
54. Et tilbageblik, s.26.
55. Johannes Melchior Jensen, f.1929. Lærereuddannet. Cand.pæd. i kristendom. Præst i Toreby kirke fra til 1978 til pensioneringen i 1995.
56. Jf. tidlige. H. Melchior's beretning om hjemmet.
57. Et tilbageblik, s.53-55.
58. Ibid, s.53-55.
59. Ibid s.55. Husordenen er angiveligt fra 1923.
60. Om andagten står der i Husordenen, at deltagelse "er frivillig, men ønskelig".
61. Ibid.s.5.
62. Ibid.s.6-7.
63. Pastor A. Fibiger: Opslidt. Årsberetning 1925, s. 3-4.
64. H. Melchior Jensen: Saadan kan det ogsaa gaa. Årsberetning 1948, s. 3.
65. H. Melchior Jensen: Han nåede det. Årsberetning 1949, s. 3 – 4. Bemærk at Melchior nu bruger bolleå.
66. Årsberetning 1944, s. 5.
67. Sønderkovhjemmet, s. 15.
68. Ibid, s. 18.
69. Nogle steder er navnet opgivet til Vestergaard, andre steder til Westergaard. Vi har valgt at bruge Vestergaard, som den gennemgående betegnelse.
70. Stamnummer 5363 Christian Marcellus Vestergaard, f.17.april 1892 i Skyum-Hørdum. Saxenhøjsamlingerne.
71. T. Gerner Nielsen (inspektør ved Anstalten) til Skifteretten om Kristian Marcellus Vestergaards død denne dato. Da Christian Vestergaard er anbragt Anstaltens plejeafdeling fra november 1929 til hans død i april 1966 har han oplevet inspektørdynastiet fra Rasmus Nielsen, dennes søn Poul Gerner Nielsen og dennes Thor Gerne Nielsen.
72. 22.juni 1930: Chr. Vestergaards brev til inspektøren for Anstalten. Saxenhøjarkivet.
73. Inspektøren benytter det tidlige navn Optragelseshjemmet Sønderkov. Forstander Melchior Jensen skriver "Sønderkovhjemmet".. Brev af 6.januar 1931 fra Anstaltens inspektør til Sognerådet i Skyum-Hørdum.
74. Brev af 21-3-1927 fra Vestergaard til Melchior. Sønderkovhjemmets arkiv.
75. Brev af 21-3-1927 fra Vestergaard til Bodil Neergaard. Sønderkovhjemmets arkiv.
76. Brev af 14-10-1929. Fra forstander Melchior Jensen til formanden for Skyum-Hørdums Sogneraad. Sønderkovhjemmets arkiv.
77. Brev af 17-3-1928. Fra Chr. M. Vestergaard til Politimester Jørgensen, Politikontoret Nykøbing F. Sønderkovhjemmets arkiv.
78. Brev af 29-1-1928. Fra Chr. M. Vestergaard til sognepræst A. Fibiger. Sønderkovhjemmets arkiv.
79. Brev af 10-3-1929. Fra Chr. M. Vestergaard til Statsbetjent Rasmussen. Sønderkovhjemmets arkiv.
80. Brev af 10-3-1929. Fra Chr. M. Vestergaard til Dr. med Geill, Formand for Retslægeraadet.
81. Brev af 11-8-1929. Fra Chr. Vestergaard til læge frk Bindslev, Statshospitalet i Viborg.
82. Brev af 19-10-1929. Fra Chr. M. Vestergaard til Stiftamtmand Oksholm, Nykøbing F.
83. Brev af 14-12-1930. Til "Enkefru B. de Neergaard. Formandinde for: "Sønderkovhjemmet" Fuglsang pr. Flintinge".
84. Stambog nr. 111: Ocke Christian Andersen, f. 11.november 1900 i Tønder. Sønderkovhjemmets arkiv.
85. Faderen binder sig til at donere 5 kr. om året til Sønderkovhjemmet som tak for indsatsen i forhold til sønnen.
86. 12.juli 1926: (Nyborg) Fra Nyborg Straffeanstalt til forstander Melchior Jensen. Sønderkovhjemmets arkiv.
87. 29.juli 1927: Brev til forstanderen fra Ocke Christian Andersen. Sønderkovhjemmets arkiv.
88. 9.september 1927: (Haslev) til forstanderen. Sønderkovhjemmets arkiv.
89. 18.november 1927: (Birkelund) Til forstanderen og dennes hustru, Birkelund refererer til Ocke Andersens adr. i Haslev under skoleopholdet. Han er da 27 år gammel.
90. 18.januar 1928: (Herringløse) Til forstanderen og hans hustru. Sønderkovhjemmets arkiv.
91. 3.maj 1928: (Herringløse) Til forstanderen. Sønderkovhjemmets arkiv.
92. 28.juli (uden årstal,men angiveligt 1928): (Herringløse) Sønderkovhjemmets arkiv.
93. 18.januar 1929: (Herringløse) Til forstanderen. Sønderkovhjemmets arkiv.
94. Brev til forstanderen. Haslev, den 18.september 1927. Sønderkovhjemmets arkiv.
95. Et tilbageblik, s. 37.
96. ibid, s. 6.
97. Jf. her Rådet for Socialt udsatte.

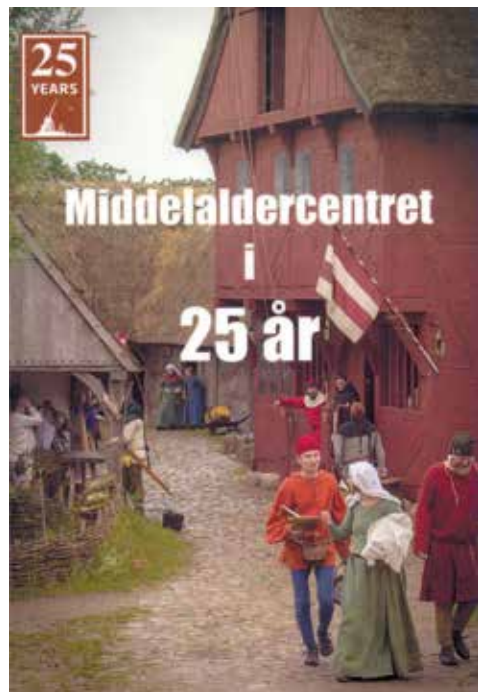
Mediehøsten 2015

Bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster-egnen i 2016

Af Dorte Tissot Hansen & Henning Hallberg

Bibliografien bygger på et udvalg af registreringer fra *Dansk Lokalbibliografi: Storstrøms Amt* og *Danbib* suppleret af indeksering af artikler fra bl.a. en række årspublikationer.

Mediehøsten 2015: bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Fal-

ster-egnen i 2015 / Dorte Tissot Hansen & Erik Elkjær Koch. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 156-165: ill. DK5: 01.764 Lolland-Falster

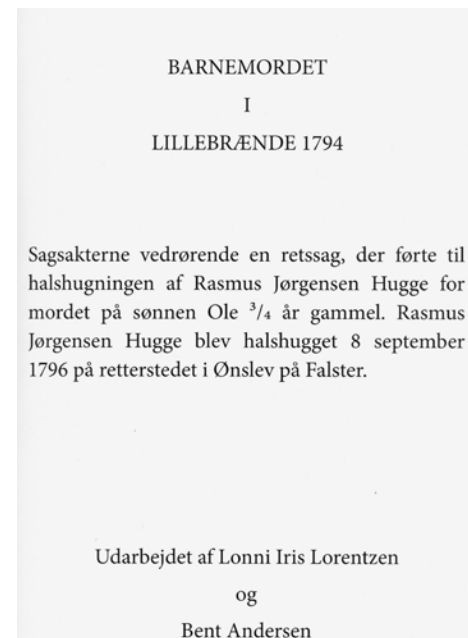
Middelaldercentret i 25 år / Red. Peter Vemming og Thit Birk Petersen. Nykøbing F., Middelaldercentret, 93 sider: ill. DK5: 06.6

Minder fra tiden ved sættekassen: En gammel medarbejder fortæller / Niels Mørup. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 83-85: ill. DK5: 07.9

Nordfalsters Avis historie / Claus Olsen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, side 21-29: ill. DK5: 07.96

Kvinder fik stemmeret i 1915 / Kathe Torp. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, side 14-20: ill. DK5: 32.5

Marja fra Galizien: historien om Marja Zdarowska og den polske arbejdsindvandring til Danmark 1892-1929 / Lene Tønder Buur. I: Personalhistorisk tidsskrift, side 34-54: ill. DK5: 32.61

Falsters forbindelser og forbandelser / Peter Rewers. I: *Euroman*. – Nr. 273, side 54-65: ill. DK5: 33.194

Barnemordet i Lillebrænde 1794: sagsakterne vedrørende en retssag, der førte til halshugningen af Rasmus Jørgensen Hugge for mordet på sønnen Ole 3/4 år gammel – Rasmus Jørgensen Hugge blev halshugget 8 september 1796 på retterstedet i Ønslev på Falster / Lonni Iris Lorentzen ; Bent Andersen. Nørre Alslev, Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 129 sider: ill. DK5: 34.31

Den kolde krig på spidsen: historien om Marinestation Gedser / Thomas Tram Pedersen og Helle Ålsbøl. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 28-52: ill. DK5: 35.54

Bobleriet: nye muligheder for dannelse / Michael Højlund Larsen. Nykøbing F., Højlund, 64 sider: ill. DK5: 37.26

Ungdomsskole med mere end de traditionelle fag / Bent Vedsø. I: *Jul på Lolland-Falster*, side 102-104: ill. DK5: 37.365

Sankt Birgitta Skole 1916-2016: jubilæumsskrift 100 år / Palle Nevad Frandsen ... [et al.]. Maribo, Sankt Birgitta Skole, 27 sider: ill. DK5: 37.5 Maribo

Fra anstalten til Saxenhøj: træk fra livet på en institution fra 1865 til 1992 / Palle Brandt. 3. udgave. Sakskøbing, Saxenhøj, 176 sider: ill. DK5: 38.406

Bursø Alderdomshjem og mig: de gamles og en gymnasieelev, soldat og studerendes hjem 1959-1967 / Bent Christensen. I: Lokalhistorisk årsskrift [Sydlolland], side 28-38: ill. DK5: 39.43

Bønnet Slot / Anna-Elisabeth Jensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 5-13: ill. DK5: 46.4 Bønnet Slot

Jeg kan huske Guldborgsund: 102 hverdagsindryk fra livet i Guldborgsund Kommune / Red. Mette Lima, Culthus Falster, 97 sider: ill. DK5: 46.4 Guldborgsund

Kettinge: en landsby i billeder / Erik Berth. I: *Jul på Lolland-Falster*, side 30-33: ill. DK5: 46.4 Kettinge

Åh...nej! bare ikke Gedser / Lars Hansen. Nibe, Boghvede, 98 sider: ill. På omslaget: Gedser fra 1880 til 1920, Gedserfærgerne fra 1886-1970

DK5: 46.4 Gedser

Nakskov – 750 års succes: 1266-2016 købstadsjubilæum / Torsten Elsvor. Nykøbing F., Folketidende Gruppen, 63 sider: ill.

DK5: 46.4 Nakskov

Bag om "Czarens Hus" Falster Minders gamle bygård i Nykøbing / Hanne Christensen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 74-104: ill.

DK5: 46.4 Nykøbing Falster

Holdepunkter i Nykøbing / Preben Dabelsteen. I: Jul på Lolland-Falster, side 17-24: ill.

DK5: 46.4 Nykøbing Falster

En kongelig visit: Christian VIII og dronning Caroline Amalies besøg på Lolland-Falster 1843 / Jesper Munk Andersen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 5-27: ill.

DK5: 46.4 Lolland Falster

Nykøbing Slot og Nordfalster / Erik Hansen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, side 83-88: ill.

DK5: 46.4 Nykøbing Slot

DK5: 46.4 Sakskøbing
Det kunne man læse dengang -1916, 1941, 1966 / Hans Chr. Bentsen. I: Lokalhistorisk Årsskrift [Sydlolland], side 42-53: ill.

DK5: 46.4 Rødby

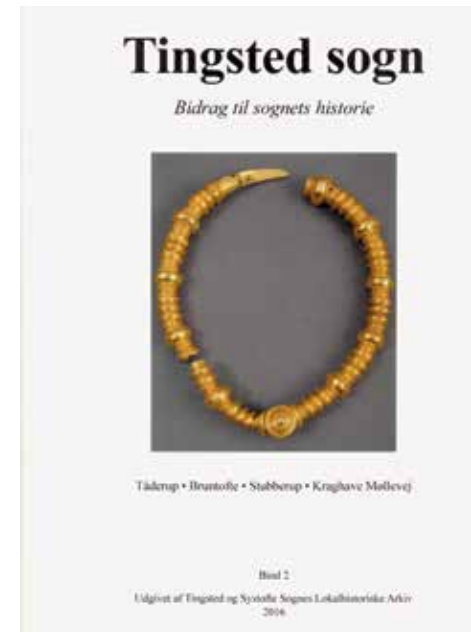
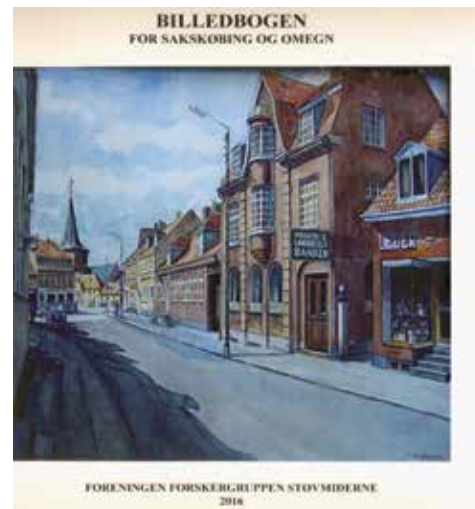
Et kongebesøg i 1843. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 29-34: ill.

DK5: 46.4 Stubbekøbing

Købmændene Ole Christoffer Boas (1822-1954) / Finn Carl Sørensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 35-53: ill.

DK5: 46.4 Stubbekøbing

Billedbogen for Sakskøbing og omegn / Lise Autzen (red.)... [et al.]. Sakskøbing, Foreningen Forskergruppen Støvmiderne, 112 sider: ill.

Tingsted sogn: bidrag til sognets historie / Grethe Lollike og Ebbe Hansen. Nykøbing F., Tingsted og Systofte Sognes Lokalhistoriske Arkiv. Bind 2: Tåderup, Bruntofte, Stubberup, Kraghave Møllevej / illustratør: Flemming Jensen, 315 sider: ill.

DK5: 46.4 Tingsted

Vejleby – en ensom kirke og en flyttet landsby: kongen og handlens magt i middelalderen / Lars Ewald Jensen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 105-114: ill.

DK5: 46.4 Vejleby

Øster Ulslev : sogn og folk i 200 år / Jørn Ringsing. Øster Ulslev, Eget Forlag, 268 sider: ill.

DK5: 46.4 Øster Ulslev

Fasanopdræt i rovfugleland / Johannes Bojesen. I: Jæger, nr. 5, side 72-75: ill.

DK5: 58.883

100 år med det lokale apotek – fra 100 års jubilæumsavis. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, side 79-82: ill.

DK5: 61.555

Min tid som apoteker på Nørre Alslev Apotek / Ole Mensberg. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, side 75-78: ill.

DK5: 61.555

Fra Mexico til Niels Klim / Henning Bech Johansen. Nakskov: Det Gamle Trykkeri, 79 sider: ill.

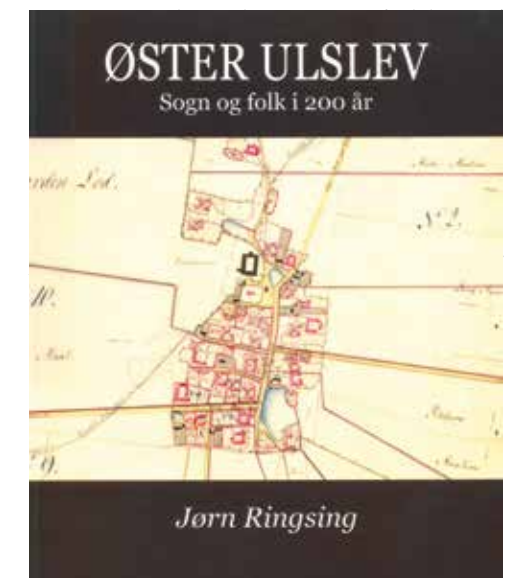
DK5: 62.8

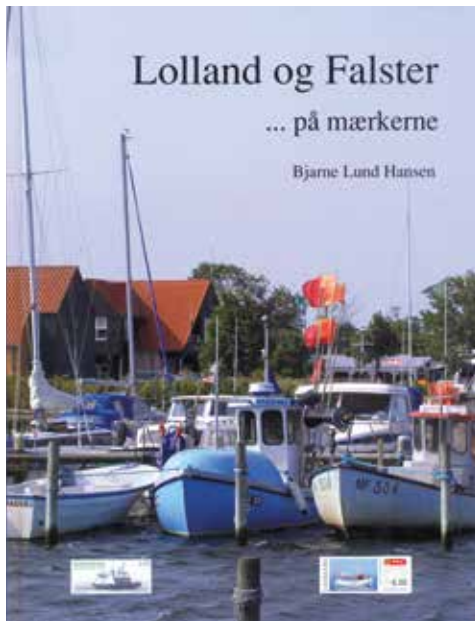
Da værfterne lukkede: transformationen af den danske værftsindustri 1975-2015 / Thomas Roslyng Olesen. Odense, Syddansk Universitetsforlag, 2016. – 375 sider, ill.

DK5: 62.81

Rødby Fjord blev vendt på hovedet over tre generationer / Kjeld Hansen. I: Jul på Lolland-Falster, side 119-125: ill.

DK5: 63.13

Cideren bobler på Fejø / Annemarie Bisgaard.
I: Gartner tidende, nr. 16, side 40-41: ill.
DK5: 66.83

Krøyers kugler fløj langt over Lolland / Erik Berth. I: Jul på Lolland-Falster, side 44-47: ill.
DK5: 66.9

Flårup Smedje / Benny Gravesen. I: Lokalhistorisk Årsskrift [Sydlolland], side 4-6: ill.
DK5: 68.2

Kunst på kant: Nakskov 2016 / Kit Kjærbye (red.) ... [et al.]. Nakskov, Nakskov Rotary Klub, 59 sider: ill.
DK5: 70.96

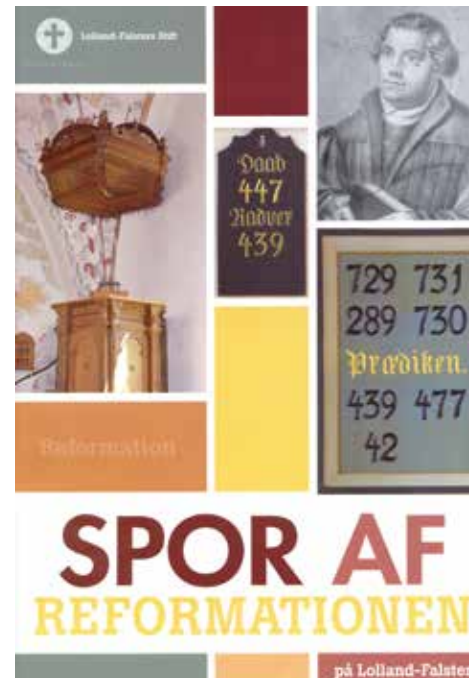
Brandstrup Købmandshandel / Søren Daugbjerg. I: Lokalhistorisk årsskrift. [Sydlolland], side 7-19: ill.
DK5: 65.57

For 75 år siden. Fugleflugtlinien – første spadestik / Hans Chr. Bentsen. I: Lokalhistorisk Årsskrift [Sydlolland], side 39-41: ill.
DK5: 65.8

Lolland og Falster – på mærkerne / Bjarne Lund Hansen. Torrig, Bjarne Lund Hansen, 101 sider: ill.
DK5: 65.89

Dansteds forlis / Chr. Løye. I: Lokalhistorisk Årsskrift [Sydlolland], side 23-27: ill.
DK5: 65.98

Farvehandler historier / Erik Berth, Jakob Mikkelsen, Ove Nielsen. I: Jul på Lolland Falster, side 4-11: ill.
DK5: 66.64

At passe på sin by: om byen Kulturmindeforening, der nu i 50 år er gået i spidsen for at passe på kulturminderne – først og fremmest bygningsbevaringen / Arne Skaftte Jensen; redaktør: Anna-Elisabeth Jensen; illustratør: Ann-Lise Hass ... [et al.]. Nykøbing F., Kulturmindeforeningen i Nykøbing F., Museum Lolland-Falster, 52 sider: ill.
DK5: 71.64 Nykøbing Falster

Hunseby Kirke: et hus, hvor Guds ords til-tale og historiens vingesus bliver en uforglemmelig oplevelse / Peter Moesgaard. Maribo, Hunseby Menighedsråd, 23 sider: ill.
DK5: 71.864 Hunseby

Kettinge Kirke / Keld Nielsen. I: Jul på Lolland Falster, side 92-93: ill.
DK5: 71.864 Kettinge

En domkirke set med en kirketjeners øjne / Niels Chr. Devantier. I: Jul på Lolland-Falster, side 48-52: ill.
DK5: 71.864 Maribo

Tre Nakskov-historier: nyt om gammelt fra Sankt Nikolai Kirke / Thomas W. Lassen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 115-131: ill.
DK5: 71.864 Nakskov

Maribo Domkirke: kloster-, by- og domkirke gennem 600 år / Henrik B. Frederickson (red). Odense, Syddansk Universitetsforlag, 149 sider: ill.
DK5: 71.864 Maribo

Spor af reformationen på Lolland-Falster / Margrethe Tøttrup (red); Tove Niclasen (red); John Jensen (ill.); Nils Roland (ill.);

Ole Vandrup (ill.). Nykøbing F., Stiftsrådet for Lolland-Falsters Stift, 47 sider: ill.
DK5: 71.864 Nykøbing Falster

Travbanen – der ikke vil dø: Nykøbing F. Travbane i 50 år / Halvdan Grøndal Hansen. Nykøbing Falster, 90 sider: ill.
DK5: 79.65

Travbanen der ikke ville dø / H. Grøndal Hansen. I: Jul på Lolland-Falster, side 64-69: ill.
DK5: 79.65

Mit fodboldliv / Niels Ebbe Lollike. S.I., Eget ; Kbh., i kommission hos Underskoven, 100 sider: ill. Omslagstitel: Mit fodboldliv – Eskilstrup Boldklub
DK5: 79.71

Drømmen om den svævende redning ude ved målstolpen / Jørgen Pyndt. I: Jul på Lolland-Falster, side 54-58: ill.
DK5: 79.71

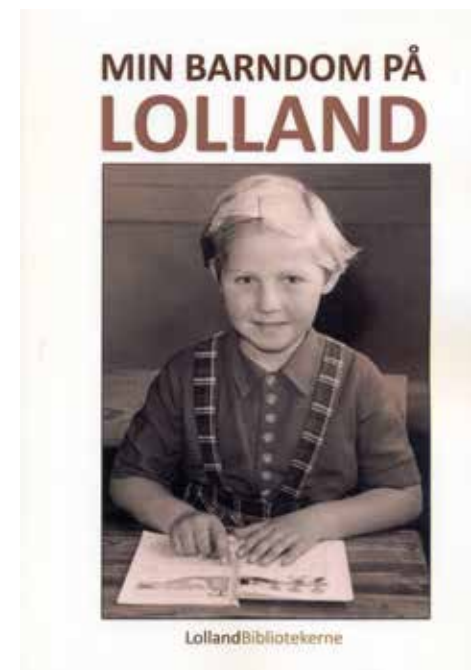
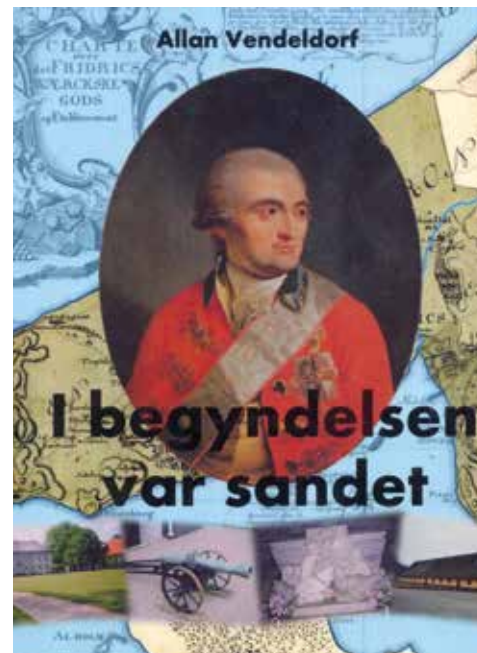
Rødby Håndboldklub fejrer 25 års jubilæum / Trine Jensen. I: Lokalhistorisk Årsskrift [Sydlolland], side 20-22: ill.
DK5: 79.75

Vandskisport i Guldborg / Ernst Eriksen I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, side 53-58: ill.
DK5: 79.813

Kaffebukken / Henning Kørvel. I: Jul på Lolland-Falster, side 17-24: ill.
DK5: 79.92

Forseglet stenalderlandskab / Søren A. Sørensen. I: Skalk, nr. 1, side 18-26: ill.
DK5: 91.157 Syltholm

Bersærker gang / Peter Vang Petersen, Anders Rasmussen. I: Skalk, nr. 6, side 18-22: ill.
DK5: 91.157 Vejleby

Min barndom på Lolland: 68 barndomserindringer / Alfred Gynter Christensen (red). Nakskov, LollandBibliotekerne, 417 sider (1. udg.), 423 sider (2. udg.): ill.
DK5: 99.1

Erindringer fra et langt og besværligt liv / Knud Ambus. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, side 54-82: ill.
DK5: 99.4 Ambus, Knud

I begyndelsen var sandet / Allan Vendeldorf. Frederiksværk, Hyldebæk Bureau, 174 sider: ill.
DK5: 99.4 Classen, J. F.

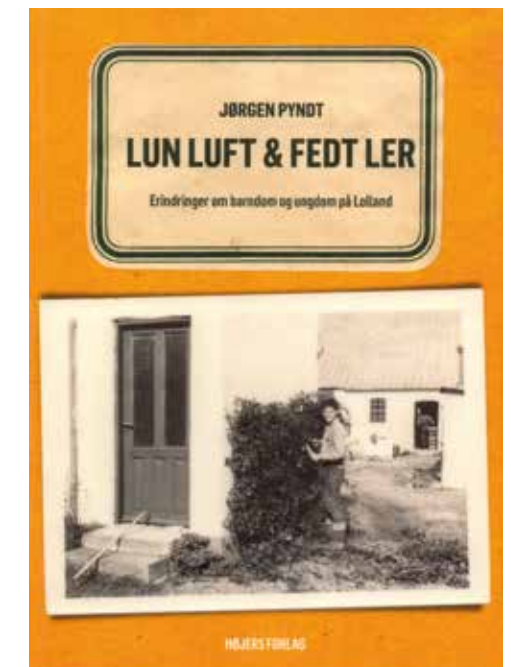
Lun luft & fedt ler: erindringer om barndom og ungdom på Lolland / Jørgen Pyndt. Aalborg, Højer, 172 sider: ill.
DK5: 99.4 Pyndt, Jørgen

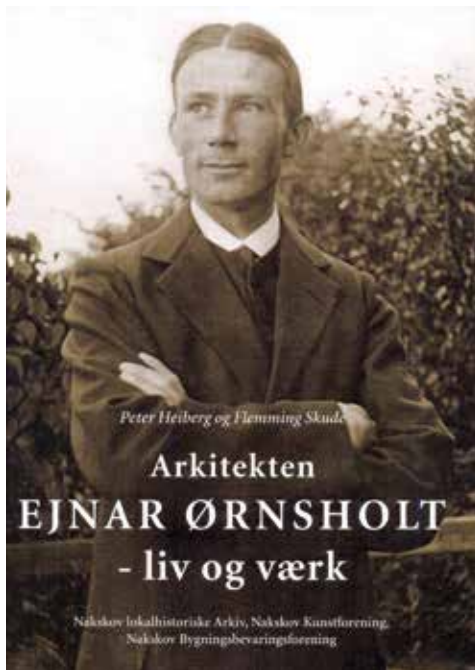
Nakskov, verden og ØK : H.N. Andersen – fra skibstømrer til etatsråd / Henning Bech Johansen. Nakskov, Nakskov Skibs- og Søfartsmuseum, 32 sider: ill.
DK5: 99.4 Andersen, H. N.

Jeg er nede fra Falster hvor roerne gror / Thorkild Buch. I: Jul på Lolland-Falster, side 12-16: ill.
DK5: 99.4 Buch, Thorkild

Sophus Claussen, stormfloden, forfatningsstriden og Lolland-Falsters Folketidende / Thorvald Berthelsen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, side 132-155: ill.
DK5: 99.4 Claussen, Sophus

Arkitekt Valdemar Dan (1871-1935) / Rasmus Nordby. Riga, Rasmus Nordby, 185 sider: ill.
DK5: 99.4 Dan, Valdemar

Ane Magrethe Hansdatter, jordemoder på Askø og Femø / Ellen Rasmussen. I: Lokalhistorien – årsskrift for Ravnsborg Lokalhitoriske Forening, side 8-13: ill.

DK5: 99.4 Hansdatter, Ane Magrethe

H. P. (Hans Peter Hansen) fortæller / Erik Hansen. I: Årsskrift / Lokalhitorisk Forening for Nordfalster, side 59-62: ill.

DK5: 99.4 Hansen, Hans Peter

At være indlagt på "Epidemien" som 4-årig / Margot Hansen. I: Årsskrift / Lokalhitorisk Arkiv Stubbekøbing, side 26-28: ill.

DK5: 99.4 Hansen, Margot

Gårdejer Markus Hansens erindringer del 2: Karl på Vestlolland og redaktør i Lyngby / Markus Hansen; John A. Rosenhøj. I: Jul på Lolland-Falster, side 105-115: ill.

DK5: 99.4 Hansen, Markus

Barndom og ungdom på Nordlangeland og Vestlolland, redaktør ved Grundtvig Højskoles avis.

Ludvig Holberg hos Marie Grubbe på Falster / Max Hansen. I: Jul på Lolland-Falster, side 97-101: ill.

DK5: 99.4 Holberg, Ludvig

Folk i Sortekammeret som Aage Jensen husker dem. I: Årsskrift / Lokalhitorisk Forening for Nordfalster, side 67-74: ill.

DK5: 99.4 Jensen Aage

Himmelmesterens store sørejse / John Grytner. I: Lokalhitorien – årsskrift for Ravnsborg Lokalhitoriske Forening, side 14-21: ill.

DK5: Larsen, Hans August

De lyse timer / Per Nedergaard Hansen. S.l., Eget forlag, 141 sider.

DK5: 99.4 Nedergaard Hansen, Per

Erindringer fra Valnæs i 50'erne og 60'erne / Gorm Nicolaisen. I: Årsskrift / Lokalhitorisk Forening for Nordfalster, side 63-66: ill.

DK5: 99.4 Nicolaisen, Gorm

Arkitekten Ejnar Ørnsholt: liv og værk / Peter Heiberg; Flemming Skude. Nakskov, Nakskov Lokalhitoriske Arkiv, Nakskov Kunstforening, Nakskov Bygningsbevaringsforening, 143 sider: ill.

DK5: 99.4 Ørnsholt, Ejnar

En bankmand som telegrafist / Børge Pedersen. I: Jul på Lolland-Falster, side 78-80: ill.

DK5: 99.4 Pedersen, Børge

Barndommens grusvej: en af dem fra Lolland / Harry Rasmussen. I: Jul på Lolland-Falster, side 71-76: ill.

DK5: 99.4 Rasmussen, Harry

Erindringer fra en sømands liv del 3: Skibsdreng på thurinere i Nord- og Østersøen 1899-1900 / Rasmus Marius Rosenhøj. I: Jul på Lolland-Falster, side 81-91: ill.

DK5: 99.4 Rosenhøj, Rasmus Marius

Erindringer fra Maglebrænde / Mogens Vilien. I: Årsskrift / Lokalhitorisk Arkiv Stubbekøbing, side 16-25: ill.

DK5: 99.4 Vilien, Mogens

Knud Vægter fortæller til Poul Schjelde. I: Årsskrift / Lokalhitorisk Forening for Nordfalster, side 30-52: ill.

DK5: 99.4 Vægter, Knud

Anetavle for Margrethe Lise født Jensen 1917-2011 : en nordfalstersk anetavle med Gundslev sogn som det centrale sogn / Kurt Skovlund. Nykøbing F., 272 sider: ill.

DK5: 99.9 Jensen

Kongens by: en historisk kriminalroman / Søren Marquardt Frederiksen. Kbh., Morfeus, 295 sider.

DK5: Skønlitteratur

Henning Hallberg og Dorte Tissot Hansen er bibliotekarer ved Guldborgsund-bibliotekerne med ansvar for lokalbibliografien og lokalsamlingen.

Person- og stedregister

A

Abel 77f
 Absalon 62f, 69f, 75
 Ahlefeld, Benedikt van 19
 Ahlefeld, Hans 38
 Aiskilsen, Lauritz 12
 Albertsen, Niels 15
 Alboe 24
 Albrecht, konge 38
 Albuen 23f, 27, 31
 Alexander III 63
 Alexander IV 80
 Alperne 13, 42
 al-Rashid, Harun 52 f
 Alvard 78
 Anastasia 75
 Andersen, Anna 128
 Andersen, Johannes 128f, 131, 135f, 142
 Andersen, Ocke Christian 139ff
 Anklam 20, 25
 Arkona 71, 74, 82
 Arninge 12
 Assisi, by 32, 45
 Assisi, Frans af 32, 38ff
 Atterdag, Valdemar 16, 74
 Auden 55 f
 Austen, Jane 123
 Avnø Fjord 55

B

Bagdad 52f
 Baltikum 13
 Bamberg, Otto von 64
 Bandholm 3, 5, 86, 89ff, 94ff
 Bangladesh 96
 Beck, Vilhelm 125
 Belgien 40
 Bentham, Jeremy 122, 143
 Bentsen, Nis 41
 Bergen 13
 Berggreen, V.F.A. 116

Bernardone, Pietro di 32
 Bernhard af Sachsen 57
 Bertelsen, John 5, 120, 141
 Billitse 58
 Binnitse 58
 Birgersson, Vademar 80
 Bjerring 101
 Bjerrum, Laura 113
 Blekinge 76
 Blåtand, Harald 57
 Bodholdt, Jan 5
 Boeslunde 62, 84
 Bogense 107
 Bollike, Johannes 21
 Bornholm 104, 107
 Bornhoved 76, 82f
 Borrebjerg 64
 Bosau, Helmold 72
 Bourgneuf 13
 Brandsen, Laurits 43
 Bregendahl, Karl Albert 99
 Brendstrup, Th. 116
 Brugliano 42
 Brügge 13
 Bugislaw II 60, 75

C

Christian I 21, 23f, 43
 Christian II 44
 Christiani, F. 112
 Christoffer 77f, 80
 Christoffer af Bayern, 21f, 26, 28
 Clairvaux, Bernard af 72
 Clausen, H.N. 100
 Claussen, læge 89, 91ff
 Clemmensen, N.B. 52

D

Dacia 33f, 43f, 82
 Dahl, Bjørn Westerbeek 98, 117
 Danielsen, Henrik 11

Danmark 3ff, 7ff, 12ff, 17f, 23ff, 27f, 33, 38, 44, 49, 55ff, 66ff, 71, 75, 77, 81ff, 86, 96, 98f, 106f, 112ff, 117, 124ff, 131, 141ff
 Danner, grevinde 117
 Demmin 72
 Det Hellige Land 72
 Dobin 72
 Dornsen 21, 30

E

Ebo 64
 Egenseborg 68
 Eggherdes, Hans 24
 Elben 13
 Eliaskirken 126, 128, 132
 Enehøje 16
 Engestofte 116
 England 13, 95
 Erik af Pommern 12, 14, 16, 19ff, 24f, 27, 30, 33, 34,
 Erik Ejegod 55f, 71
 Erik Emune 71, 73f
 Erik IV Plovpenning 77
 Erik V Glipping 80
 Erik VI Menved 77
 Erlandsen, Jakob 33
 Errindlev 33
 Eskildsgade 126, 128
 Estland 55, 74ff, 80
 Estridsen, Svend 57
 Eugen III 72
 Europa 7ff, 32, 34, 40, 72, 86f, 89

F

Faber, Peter 99
 Falster 4, 13, 45, 55ff, 64ff, 73, 80ff, 99
 Falsterbo 17, 84
 Falstring, Niels 60, 74
 Farnæs 55

Farø 55
 Fehmarn 16, 19
 Fibiger 126ff, 132, 134, 138, 142ff
 Finland 9, 33, 55, 74f, 77, 80, 120, 124

Flandern 13, 25
 Flensborg 20, 27, 30, 41, 44
 Flensborg Kloster 41
 Flintinge 138, 145
 Flintingegård 121, 143
 Frankrig 13, 33, 42, 95
 Fredensborg 132
 Fredericia 104, 106
 Frederik 7, 117
 Frederiksborg 111
 Frederikshavn 104
 Fribrødre Å 57f
 Friis, Beck 116
 Friis, H. 116
 Frille, Eggert 12
 Frimodt, J.C.R. 125
 Fuglsang 120, 122ff, 129, 138, 142f, 145
 Fuglsang Optagelseshjem 120
 Fyn 44, 61ff,
 Færøerne 91f
 Fåborg 107

G

Gedesby 68
 Gedser 16, 21
 Gille, Hans 71
 Gnemer 59f, 74
 Gnævomer 59
 Godskalk 57, 60
 Godskalksen, Henrik 57, 61
 Gotland 14, 80
 Grammaticus, Saxo 55 f, 59, 61ff, 69ff, 82f
 Grathe, Svend 61ff, 72ff
 Gregor IX 77
 Grimmelstrup 59
 Grimulf 59
 Grønsund 73, 75, 85
 Gudnitz, Esaja 127
 Guldborg 64
 Guldborg Sund 116
 Guldborgland 122
 Guldborgsund 105, 118

Gøye, Eskil 41
 Gøye, Mogens 41
 Gåbense 55
 Gåsetorvet i Nakskov 19f, 28, 30

H

Hallberg, Henning 146, 155
 Hamburg 16f, 19f, 25
 Hamburger 105
 Hans, konge 44
 Hansen, Dorte Tissot 146, 155
 Hansen, Falk 124
 Hansen, former 91
 Hansen, Hans 136
 Hansen, Sascha Helsingren 67
 Haraldsborg 116
 Hartmann, J.P. E. 123
 Hartmann, Oluf 123
 Hartmann, W.E.Z. 123
 Haslev 139f, 145
 Haugner, C.C. 117f, 143
 Havnegade 23
 Hegher, Peter 20
 Heilmann, Gerhard 127
 Heinrich af Sachsen 62f
 Helligåndshuset 10f
 Helm, Carsten 4, 46ff, 50ff,
 Helm, Lauritz 51
 Helm, Lukas 51 f
 Helmold 64, 72, 82
 Helsingør 15, 21, 25, 112
 Hemsone, Jeppe 21
 Henneke 15
 Henriksen, Buris 75
 Henriksen, Henneke 15
 Hermann Balk, Hermann 77
 Herning 120, 126
 Heydebu, Gerlak 15
 Hillerød 111
 Hoffmann, J.A.F. von 104, 106
 Holbæk Amt 105
 Holdenstede, Ludolf 17
 Holeby 33
 Hollændergade 21
 Hollænderporten 21
 Holstein 57, 71
 Hominde 18, 64, 84

Horborch, Johannes 15
 Horbroch, Bertram 17
 Hornemann, Emil 96
 Horsens 21, 44
 Hummersbüttel, Hartvig 15f
 Hummersbüttel, Johan 15
 Hunger, Oluf 61
 Hvide, Skjalm 56, 71

I

Irland 43
 Italien 42f

J

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig 4, 55, 58, 66, 69, 79, 81
 Jantzen 104
 Jaromar af Rügen 60, 75
 Jaromar II 78
 Jensen, H. Melchior 126, 128, 131ff, 142, 144
 Jensen, Ingeborg Melchior 131, 133
 Jensen, Johannes Melchior 126, 132ff
 Jensen, Reinhold 105
 Jeopsons, Hemming 21
 Jerlitse Skov 58
 Johannes Døberen 39
 Justesen, Thora 126ff, 131f, 142f
 Jylland 10, 21, 24, 62
 Jørgensdatter, Johanne 89
 Jørgensen, Sanne 126f, 131f

K

Kabel, Lyder 19, 38
 Kalundborg 12
 Kalvehave 55
 Kamiń Pomorski 75
 Karleby 52
 Kasimir II 75
 Kelstrup 33
 Ketzeler, Heine 17
 Kiel 14, 18, 26f, 29f, 44
 Kielerfjorden 19, 21
 Kietil 59
 Kiev 57
 Kippinge 68

- Kirkebæk, Birgit . . . 5, 120, 141
Kjærgaard, H. 86, 96
Klipping, Erik 33
Klosterkirken 34f, 44
Knubbeløkke 12
Knud den Store 57, 76
Knud VI 75f
Kobelitse 58
Koch, Robert 96
Kolding 104
Kornerup, Jacob . . . 109, 112f,
115ff
Korselitse 58, 67
Kramnitse 59, 84
Krenkerup 41, 112
Kringelborgmark 111
Krogsbølle 12
Krowel, Johannes 15
Krummedige, Erik 21
Kruuto 57
Kuditse 58
Kule, Kersten 16
Kurtzhals 101f, 105
Kærstrup 33
København 12, 44f, 81ff,
86, 89, 94ff, 99, 102, 104,
107, 112f, 117, 124ff, 132,
134f, 137f, 140, 142
Købke, stiftsfsikus 89
Købmagergade 112
Køge 11, 44
Køningsfeldt, Johannes 99
- L**
Lalande, Iøns de 16
Lale, Peter 40
Lalland, Brand 16
Langeland 64
Larsen, Jens 125
Lavard, Knud 61, 71
Lehn, Otto Ditlev
Rosenørn 122
Leth, J. 126f, 143
Lillemark 76
Lillemark 122
Limfjorden 12
Livland
(Letland og Estland) . . . 76f
Lolland 4, 11, 13, 16, 18,
20ff, 30, 40, 50, 54, 58ff, 62,
64ff, 81f, 84, 90, 94, 99, 113,
1120, 123, 139f, 142, 144
Lolland-Falster . . . 3ff, 7, 9, 11,
16, 18, 26, 32ff, 45, 55f,
58f, 66ff, 74, 99, 112f, 116
Lollands Albue . . . 22, 24f, 27, 31
Londen 13, 88
Lumholtz 104
Lund, Alfred 89
Lund, by 8, 11f, 78
Lungholm 116
Luther, Martin 38, 41
Lübeck 14ff, 24ff, 57
Lyndanisse 76
Lüneburg 20, 25
Lyrskov Hede 60, 68
Laaland 24
Låland-Falster 60
Laale, Mads 15
- M**
Magdalenehemmet 125
Magleskov 12
Magletving 53
Magnus den Gode 60, 68
Malmø 12, 16f, 27, 30, 44
Mansa, Charles 98, 103f,
107ff, 112ff, 118f
Mansa, Jacob Henrik 104
Margrethe 16, 18, 20, 27,
30, 38
Maribo 11f, 27, 31, 65, 92,
101, 108f, 113, 116, 118,
101, 108f, 113, 116, 118,
98, 101, 104, 105, 107f,
112, 115, 122f, 143
Maribo Sø 116
Masnedø 70, 73f, 84
Mecklenburg . . . 13, 19f, 57, 60,
71, 73
Meldahl, Ferdinand 112
Mellemsverige 9
Mertensson, Mathies 21
Michael fra Lier 40, 43
Middelhavsregionen 9
Misti 76
Mistivisdatte, Tove 57
Mizlaus 64
Møller, Henrik 24
Montluçon 40, 43
Mortensen, Henrik 19
Munk, Johannes 120, 124
Munkestien 36
Munksgaard,
Ole Arpe 7, 25, 28, 30
Møltrup 120, 124, 126f, 142
Møn 55, 58ff, 65ff, 73, 82, 84
- N**
Nakskov 7, 10ff, 14ff, 27ff,
52, 54, 65, 101f, 105,
108, 112, 117f,
Nakskov Fjord 16, 54
Nasis, Nuh ibn 53
Nederlandene 13
Neergaard, Bodil . . . 120ff, 126ff,
131ff, 134, 137ff, 142ff
Neergaard, Rolf Viggo . . . 123
Ney, A. 112
Nielsen, Tove 4, 32, 45, 151
Nielsen, Peter 21
Nielsen, Carl 123
Nielsen, Peder 12
Niklot 75
Norden 34, 57
Nordeuropa 8, 11, 13, 17,
38, 81
Nordfrankrig 13
Nordlolland 53, 67
Nordsverige 9
Nordtyskland 15, 18, 24f
Norge 9, 33, 38f, 44, 71
Novgorod 15, 55, 77, 80
Nyberg, Tore 68, 83f
Nykøbing 4, 32, 34ff, 41,
44f, 89, 102, 104, 108, 110,
112, 116, 118, 126, 129,
131ff, 135, 142, 144f
Nykøbing F. 18, 41, 45, 65,
112, 126, 131f, 135, 142ff
Nykøbing
Gråbrødrekloster . . . 34f, 44
Nykøbing Klosterkirke
Nysted 4, 12, 32ff, 43ff,
101, 105, 107, 111f, 118,
Nysted Franciskaner-
kloster 33, 38
Nysted Højskole 36f
Nysted Kloster 38, 43f
Næs 55
- Næstved 65, 79, 81f
Nørre Alslev 41, 82
Nørre Herred 12
- O**
Odense 12, 16, 26ff, 30, 33,
38, 43, 63, 81ff, 107, 114
Odin 53f
Olufsen, Peder 15
Oppermann, Ludvig . . . 103, 105
Ordrup 125
Orebygaard 116
Oringehalvøen 74
- P**
Panum, Peter Ludvig
. 86, 89, 90ff
Paris 42
Pedersen, Lars 19
Pedersen, Mads 19
Pedersen, Morten 68
Pedersen, Jesse 21
Pederstrup 116
Peipussøen 77
Pelling, Margaret 91, 96
Perner, Mads Linnet . . . 5, 86, 96
Peter Skautrup, Peter 60
Plaute, Hans 20
Podebusk, Valdemar 38
Pommern 55, 57, 74
Pontoppidan, Erik 99ff, 106
Poulsen, Bjørn 19, 28ff
Priorskov 120, 123f, 142f
Pripp, Einer 124, 127
Prislavsens, Knud 75
Præstø 11
Præstø Amt 81f
Puggaard, Bolette 123
- R**
Radsted 42, 44
Radulf 62
Randers 12, 29, 44, 118
Randers Amt 100, 104, 107
Ratibor 57, 60
Ravnkilde P.S. 108
Ravnsborg 15, 19
Refshaleborg 65
Reinau, Johan
Jochum 108, 113
- Rejse 58
Relseke 15
Remsnider, Peter 20
Rendsburg 19, 25
Resen, Peder Hansen . . . 98, 100,
106f, 109, 112, 116
Reventlow, Chr. 112
Rhinen 13
Ribe 9, 12, 33
Ringsted 56, 70, 104, 125
Robert Koch, Robert 86, 96
Rosenørn, Matthias H. 100
Roskilde 12, 62f, 74,
112, 135
Rostock 16, 18, 20, 27, 30
Rudkøbing 104, 107
Ruschke, Egmont Th. 112
Ruse, Hendrik 112
Rusland 9, 49, 95
Rutensten, Johannes 15
Rutensten, Markvard 15
Ryd Kloster 33
Rügen 55, 57, 60, 63, 71ff
Rødby 11, 18, 64, 101, 104,
109, 118
Rødby Fjord 18
Rødsand 16
Rønnede 104
- S**
Sakskøbing 5, 81, 101, 105,
107, 109f, 113, 118ff,
122f, 140
Salzwedel 20, 25
Saxenhøj 123, 135f, 138,
140f, 143
Schlutup 23f, 26, 31
Schwansen 25
Sdr. Omme 135
Sehested, Skakke 19
Sigismund 19
Sjundesens, Anders 38
Sjælland 44, 55f, 60ff, 67,
77, 132
Skagen 16
Skandinavien 55
Skanør 17
Skelby 68
Skemminge 17
Skerne 41
- Rejse 58
Relseke 15
Remsnider, Peter 20
Rendsburg 19, 25
Resen, Peder Hansen . . . 98, 100,
106f, 109, 112, 116
Reventlow, Chr. 112
Rhinen 13
Ribe 9, 12, 33
Ringsted 56, 70, 104, 125
Robert Koch, Robert 86, 96
Rosenørn, Matthias H. 100
Roskilde 12, 62f, 74,
112, 135
Rostock 16, 18, 20, 27, 30
Rudkøbing 104, 107
Ruschke, Egmont Th. 112
Ruse, Hendrik 112
Rusland 9, 49, 95
Rutensten, Johannes 15
Rutensten, Markvard 15
Ryd Kloster 33
Rügen 55, 57, 60, 63, 71ff
Rødby 11, 18, 64, 101, 104,
109, 118
Rødby Fjord 18
Rødsand 16
Rønnede 104
- S**
Sakskøbing 5, 81, 101, 105,
107, 109f, 113, 118ff,
122f, 140
Salzwedel 20, 25
Saxenhøj 123, 135f, 138,
140f, 143
Schlutup 23f, 26, 31
Schwansen 25
Sdr. Omme 135
Sehested, Skakke 19
Sigismund 19
Sjundesens, Anders 38
Sjælland 44, 55f, 60ff, 67,
77, 132
Skagen 16
Skandinavien 55
Skanør 17
Skelby 68
Skemminge 17
Skerne 41
- Skive 106
Skotland 43
Skåne 7, 11ff, 16ff, 25, 85
Skånemarkederne . . . 16, 18, 25
Skåningehoved 55
Slesvig 19, 24, 77, 99
Smede, Marquade 24
Smålandene 24
Sonnesen, Karen 116
Sophie, dronning 35
St. Marienkirche 20
Stensby 77
Storebælt 61, 65
Stralsund 14ff, 18, 20, 25, 75
Stubbekøbing 9, 18, 101, 105,
110, 114ff, 118f
Svantevit 57, 71, 74, 82
Svend Tveskæg 73
Svend, biskop af Aarhus . . . 64
Svendborg 21, 43, 57, 65, 107
Sverige 18, 33, 38f, 44, 80
Svinehave Voldsted 68
Swinoujscie 56, 75
Sydfalster 59
Sydhavsøerne 24, 55, 58,
66f, 69, 73ff, 81
Sydskandinavien 53
Sydtyskland 42
Sydvestsjælland 62, 82
Sydøstdanmark 58, 142
Syrien 124
Szczecin 64, 75
Sønder Grimmestrup 59
Sønderjylland 60f
Sønderskovhemmet 3, 5,
120ff, 126, 128ff, 134ff
Sørensen, C.F. 112
- T**
Tallinn 76ff
Techt, Axel Theodor 104
Tegeler, Jens 17
Thisted 111
Thura, Laurids de 112
Tidemansen, Timme 15, 29
Tillitse 58, 84
Toompea 78
Toreby 120ff, 142ff
Trap, Cordt 99
Trap, J.P. 98ff

Trinci, Paolo de	42	Vilhelm af Modena	77	Y	
Tscherning, A.F.	103	Vindebod	59	Yemen	96
Tyskland	72, 135, 138	Vindeby	53, 59		
U		Vinderup	59	Ø	
Unsgaard, I.J.	105	Vinderød	59	Øerne	59, 65, 67
USA.	95	Virket	65, 70	Øm Kloster	64
V		Visby	80	Øresund	13, 21, 65
Valdemar den Store		Vistislav af Rügen	76, 78	Øresundsregionen	12, 25
	61, 69f, 73f	Vordingborg . 4f, 11, 54ff, 64f,		Øsel (Saaremaa)	76
Valdemar II	75ff, 80	73ff, 135		Østersøen	7, 13, 16, 25, 56,
Vedeman	62	Vordingborg Fjord	64	60, 64, 72, 74ff, 80ff,	
Vejle	104, 117	Væggerløse	68f	Østersøkysten	76f
Vendsyssel	62, 112	Vålse	68f	Østersøområdet	55, 78
Vesteborg Eng	105	W		Østersøregionen	7, 13
Vestenskov Enge	111	Wegener, C.F.	100	Østeuropa	13
Vestenskov Sø	111	Weibull, Curt	18, 27, 30	Å	
Vestergaard, Chr. M.		Wernicksen, Erik	41	Ålborg	12, 21,
	136ff, 141, 144	Wilhelm, distriktslæge	89	Ålborg Amt	106
Vesterskov	111	Willerup	104, 107	Ålholm	16, 21f, 33, 41,
Vesteuropa	13, 17, 26, 28f	Winning, Emil	100	44, 112	
Vestlolland	3f, 7, 13ff, 18f,	Winstrup, L.A.	113	Aarhus	12, 25f, 28ff, 64,
21, 26		Wismar	18, 20	96, 104	
Vestre Skarholm	18	Witschachus	64	Åsle	38
Viborg	12, 44, 106, 112,	Wolin (Jomsborg)	56, 71, 73		
138, 145		Wrede, Matilda	120		